

tarih evresi

İki Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

SU TARİHİ ÖZEL SAYISI
SAYI: 17

Eylül-Ekim 2026
www.tarihcevre.si.com
ISSN : 13 03 38 75

ANKARA'NIN SULARI VE OSMANLI'DA MAHALLE ÇEŞMELERİ

**AYAŞ, BEYPAZARI VE NALLIHAN'DAKİ TARİHİ SU YAPILARI ÖZELİNDE
PEK YOLU SU MEDENİYETİ VE OSMANLI SU KÜLTÜRÜ**

GELENEKSEL KÜLTÜRÜMÜZDE VE ZİLE'DE SU KÜLTÜ

TOKAT VE YÖRESİNDE YAĞMUR DUASI GELENEKLERİ

SU şİİRİ

ZÂTİ'NİN SU REDİFLİ BEYİTLERİNDE SUYUN YOLCULUĞU

OSMANLI DEVLETİ SU POLİTİKALARI SU YÖNETİMİ SU VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

OSMANLI DÖNEMİ İSTANBUL SU TARİHİ

**YER - SU KÜLTÜNÜN GELENEKSEL KÜLTÜRÜMÜZDEKİ YERİ
VE şİİRİMİZE YANSIMASI**

OSMANLI DÖNEMİ İSTANBUL SU YAPILARI

PROZE

MÜHENDİSLİĞİN YÖNÜ, SUYUN YOLU

SU İLETİMİ

SU DAĞITIM SİSTEMLERİ

ATIKSU YÖNETİMİ

YAĞMURSUYU DRENAJİ

HİDROLİK YAPILAR

ALTYAPI SİSTEMLERİ

HİDROLİK MODELLEME VE ANALİZ

ALTYAPI PLANLAMA VE TASARIM

MÜHENDİSLİKLE TASARLANAN,
SÜRDÜRÜLEBİLİR BİR GELECEK

+90 505 280 48 46

prozemuhendislik@gmail.com

tarih evresi

İki Aylık Tarih ve Kùltür Dergisi

SU TARİHİ ÖZEL SAYISI

SAYI: 17

Eylùl-Ekim 2026

ISSN: 13 03 38 75

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Ogün Nuri TAŞ

Yayın Yönetmeni

Prof. Dr. Nesim ŞEKER

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Nesim ŞEKER

Doç. Dr. Nurten KILIÇ

Doç. Dr. Birsen BULMUŞ

İrtibat

Tel: (0312) 256 74 92 - 0(505) 677 22 35

tarihdergisi@gmail.com

www.tarihcevre.si.com

Bu dergi Hacettepe, Boğaziçi, Bilkent, ODTÜ Üniversitelerinde bulunan Doktorlar, Doçentler, master ve doktora öğrencileri tarafından iki ayda bir yayımlanır.

Dergide yayınlanan yazıların içeriğinden yazı sahipleri sorumludur.

Baskı

MT PROMASYON MATBAA

Tel: 0312 384 76 15

İÇİNDEKİLER

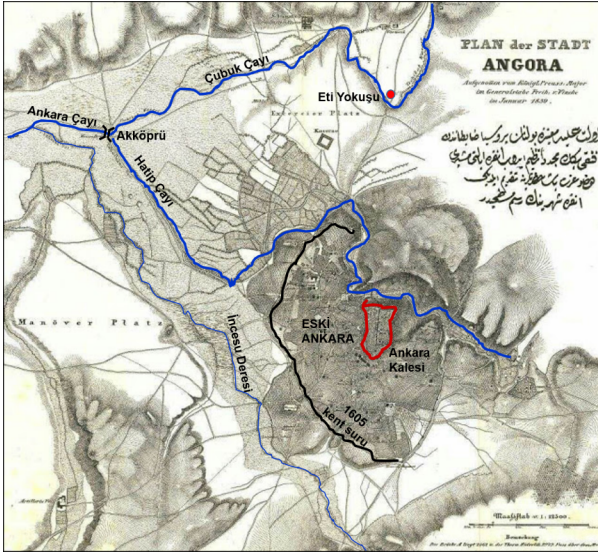
ANKARA'NIN SULARI VE OSMANLI'DA MAHALLE ÇEŞMELERİ	
A. Vedat Oygür, Dr. Jeoloji Müh.	3
AYAŞ, BEYPAZARI VE NALLIHAN'DAKİ TARİHİ SU YAPILARI ÖZELİNDE PEK YOLU SU MEDENİYETİ VE OSMANLI SU KÜLTÜRÜ	
Prof. Dr. Cumali KINACI ve Yük. Müh. Muhammed ERCAN	13
GELENEKSEL KÜLTÜRÜMÜZDE VE ZİLE'DE SU KÜLTÜ	
Dr. Mehmet YARDIMCI	23
TOKAT VE YÖRESİNDE YAĞMUR DUASI GELENEKLERİ	
Dr. Mehmet YARDIMCI	31
SU ŞİİRİ	
Dr. Mehmet YARDIMCI	33
ZÂTÎ'NİN SU REDİFLİ BEYİTLERİNDE SUYUN YOLCULUĞU	
Prof. Dr. Şevkiye KAZAN NAS	35
OSMANLI DEVLETİ SU POLİTİKALARI SU YÖNETİMİ SU VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK	
Dr. Halil İbrahim Gül	42
OSMANLI DÖNEMİ İSTANBUL SU TARİHİ	
Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU	47
YER - SU KÜLTÜNÜN GELENEKSEL KÜLTÜRÜMÜZDEKİ YERİ VE ŞİİRİMİZE YANSIMASI	
Dr. Mehmet YARDIMCI	75
OSMANLI DÖNEMİ İSTANBUL SU YAPILARI	
Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU	84

Ankara'nın Suları ve Osmanlı'da Mahalle Çeşmeleri

A. Vedat Oygür, Dr. Jeoloji Müh.

ANKARA SULARI

Eski insanlar, korunma ve tarım unsurlarıyla birlikte bir üçüncüyü de dikkate alarak yerleşimlerini her zaman bir su kenarına ya da yakınına kurmuşlardır. Eski Taş (Paleolitik) Çağı'nda, ilk Ankara yerleşimi diyebileceğimiz Eti Yokuşu adı verilen yer de Çubuk Çayı kenarında, akarsuyun taraçasında kurulmuştur (Kansu, 1937).

Baron Fischer von Vincke'nin 1838 Ankara Haritası'nda Eski Ankara ve Eti Yokuşu'nun konumu (Eyice, 1972, Res. 59'dan)

Yeni Taş (Neolitik) Çağı'na geldiğimizde, yerleşim Antik Ankara dediğimiz, Ulus ve Kale semtlerinden oluşan bölgeye kaymıştır. Bundan sonra, tarih boyunca kentin gelişip büyüyeceği bu bölge akarsu bakımından zengin olup kuzeyinden Hatip Çayı ve güneyinden de İncesu Deresi ile çevrelenmiştir. Kale'nin bulunduğu dik ve kayalık tepe korunmayı sağlarken önünde açılan geniş ova tarıma olanak sağlamış ve çevreleyen akarsular da yaşam vermiştir. Bu iki büyük akarsu, Hatip Çayı ve İncesu'dan başka çok sayıda küçük dereler de, zamanında, Ankara'nın içinden akmıştır: Kavaklı Dere, Bülbül Deresi, Dikmen Deresi, Cevizli Dere, Kirazlı Dere. Kentin birçok eski semti de bu suların adını taşımaktadır. Ne yazık ki bunlar da artık görülmez durumdadır.

Günümüzde ne Ankara'ya yaşam veren bu sular, ne de bunların yeşerttiği bağlar vardır.

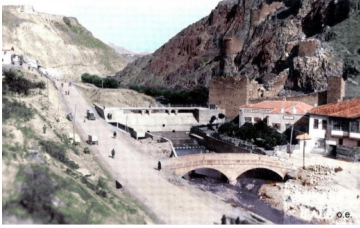
Çubuk Çayı

Ankara'nın kuzeyinde, Çubuk ilçesi sınırları içerisinde, il sınırının yakınlarında Çankırı-Şabanözü ilçesinin hemen batısında bulunan Aydos Dağı'nın hemen güneyinden, Aydos Yaylası'nın batı ve doğusundaki eteklerinden iki kol halinde doğar ve Çubuk Barajı'na dek Hacılar Deresi adıyla akar. Birçok mevsimlik küçük dere ve sel yatakları tarafından beslenerek 70 km uzunluğunda bir akarsu olarak 1222'de I. Alaeddin Keykubat'ın yaptırdığı Akköprü'ye gelir. Akköprü'de kentten gelen Hatip Çayı ile birleşir ve Ankara Çayı adını alır, batıya doğru akarak Gordion'un kuzeyinde, Mihaliçcik'in Dumrek Köyü'nde Sakarya Irmağı'na karışır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Ankara'yı bir bozkır kasabası görünümünden kurtarmak, kente su vermek ve yeşillikler içerisinde çağdaş bir örnek kent durumuna getirmek amacıyla

yapımı 1930'da başlayıp 3 Kasım 1936'da biten Çubuk (I) Barajı, Ankara'nın kuzeydoğusunda ve 9,5 km uzakta Çubuk Çayı üzerinde kurulur. Çubuk Çayı, Akköprü'ye dek, günümüzdeki Ankara'nın içerisinde yer yer görünür durumda akar.

Hatip Çayı

Ankara'nın kuzeydoğusundaki İdris Dağı'ndan kaynağını alır ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda Hasanoğlu-Mamak-Kayaş boyunca akar. Kale ile Hıdırlık Tepesi arasındaki dar boğazdan geçtikten sonra Roma Hamamı'nın bulunduğu tepenin doğu ve kuzey kenarından dolanır. Eskiden buralardaki Kazıkçı ve Soğukkuyu bostanlarını sulayarak kuzeye döner ve Akköprü'ye varır. 1957 Büyük Ankara Sel'i'nden sonra, dere yatağını iyileştirmek yerine, Mamak'taki Saim Kadın Köprüsü'nden itibaren Hatip Çayı'nın üzeri beton ile kapatılmış ve ancak Akköprü'den sonraki eski Yenimahalle Köprüsü'nü geçince Ankara Çayı kanal olarak ortaya çıkar.

1930'ların başında, Hatip Çayı üzerindeki mini baraj, öndeki Tabakhane Köprüsü (Atılım Üniv., Antoloji Ankara Koleksiyonu, 5GF2311)

Ankara'nın su gereksinimini karşılamak üzere, bildiğimiz ilk baraj Roma devrinde Kale'nin kuzey sırtı ile Hıdırlık Tepesi'nin güney yamacı arasında Hatip Çayı üzerine kurulmuştur ve bu yüzden bu su, çok sonraları, Bent Deresi olarak anılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet ile birlikte, kente ilk kez elektrik verilmesi için de Roma Benti'nde 1925 yılında, Ankara Belediyesi tarafından 50 beygircüde lokomobil (seyyar buhar makinesi) ile döndürülen 35 kWh'lık doğru akım dinamosu ile elektrik santrali kurulmuştur (Karaman, 2014, sf. 52). Roma Benti santrali, Maltepe'deki Ankara Belediyesi'ne ait Elektrik Fabrikası'nın 1928'de inşası ve 1929'da toplam 2700 beygir gücündeki dizel jeneratör grubunun işletmeye alınmasına dek sürmüştür (a.g.e., sf. 69). Bu bent, 1930'da beton ile desteklenerek mini bir baraja döndürülmüştür. Ankara'nın imar planını hazırlayan Jansen 1934 imar planında, gerçekleşmeyen bir tasarı olarak, burayı büyük bir yüzme havuzu olan rekreasyon alanı olarak planlamıştır. 1957 yılındaki Büyük Ankara Sel'i'nden sonra, dere kanala alınarak üstü asfalt ile kaplanmıştır. Kanal üzerinden geçen cadde de Bentderesi Caddesi adını almış, günümüzdeyse Hacı Bayram Bulvarı'dır.

İncesu Deresi

İncesu, 1970'ye Sıhhiye'den Opera Meydanı'na doğru açıkta akmakta, sağdaki büyük yapı DTCF

Eymir Gölü'nün kuzeydoğu ucundan çıkan İmrahor Deresi olarak başlar. İmrahor Vadisi'nden gelen dere Doğu Caddesi'ni geçtiği İmrahor Köprüsü'nden hemen sonra Ankara Çevre Yolu ile Nato Yolu Caddesi kavşağına yakın bir yerden çıkan başka bir dereyle birleşerek İncesu (Sazlık) Deresi adını alır.

İncesu, Türközü'nden (eski Frenközü ya da Lakfos Bağları) sonra üzeri kapanmış olarak bugünkü İncesu Caddesi-Çaldıran Sokak-Aksu caddeleri altından akarak Abdi İpekçi Parkı'nın bulunduğu yerden Bulvar'ın karşısına geçerek Adliye'nin olduğu yerden yolun kenarından akar. THK'nın karşısında Talât Paşa Bulvarı'nı geçer ve Gençlik Parkı kenarından Gar karşısında Hipodrom (bugün Millet Bahçesi) batı kenarından akarak Akköprü'den sonra Ankara Çayı'na katılır. Ankara Seli'nden sonra Kolej tarafında İncesu'yun da üzeri kapatılarak cadde oluşturulur. Bulvar tarafındaki bölümüyse 1970'te akar durumdaydı

ROMA DEVRİ ANKARA'SINDA SU

Sakarya ve Kızılırmak arasındaki Friglerden boşalmış bölgeye yerleşerek Ankara'yı başkent yapan Galatların¹ kurduğu Galatya Krallığı, MÖ 27'de Augustus'un Roma İmparatorluğu'nu kurmasının ardından MÖ 25 yılında bir Roma eyaleti (*Provinciae Galatiae*) olarak ilan edilmiş ve Ankara eyalet merkezi olmuştur (*Arslan, 2000, sf. 186*). Tarihte, Selçuklu ve Osmanlı dönemleri de dahil, *Galatya* eyaletinin başkenti olan Ankyra hiçbir zaman Roma İmparatorluk dönemindeki (MS ilk iki yüz yıl) kadar görkemli bir kent olmamıştır.

Romalılar, Ankara'nın gün doğusundaki Kosunlar Vadisiyle Kayaş Vadisinin birleşme noktası civarında, her iki vadinin yeraltı sularını toplamak üzere bir galeri yapmıştır (*Kozanoğlu, 2013, sf. 78*). Buradan toplanan sular Kayaş Vadisi eğiminden yararlanarak yer altından bir yatak ile vadinin sol kenarına çıkarılmış ve 10 km kadar uzunluktaki kâğır bir kanal ile 2,5 km sonra Üreğil Köyü yanındaki Hanımpınarı suyunu da alarak kente getirilmiştir. Bu kanalın getirdiği sulardan ancak şehrin alçak kısımları yararlanmış ve kent içerisinde suyun dağıtımı pişmiş topraktan yapılmış künkler ile olmuştur. Çankırı Caddesi kenarındaki Roma devri Caracalla Hamamı'nın su deposunun güneye bakan dış kenarında bu suyu taşıyan künkler görülür. Galeri yatağının zamanla harap olması nedeniyle toplanan sular zemine çıkmış ve bu suretle uzun seneler Şahne Pınarı diye anılan bir kaynak (*İşçen, 2019, sf. 15*) oluşmuştur.

Romalılar, kentin yüksek kısımlarının su gereksinimini karşılamak için ise Ankara'nın 36 km güneydoğusundaki ve Ankara'dan 1000 m yükseklikte bulunan Elmadağ'dan (o devirdeki adıyla *Megaba*) kanallar inşasıyla sular getirmiş ve Davulcu, Samanlık, Balakeriz denilen yerler ile Cebeci yüksek kısımlarındaki dağınık bağ evlerine verilmiştir. Şehrin en yüksek yeri olan İç Kale ve civarının su ihtiyacının ise, sarnıç ve kuyu suları ile giderildiği tahmin olunmaktadır.

OSMANLI DEVRİNDE ANKARA'NIN SUYU

Zaman zaman belgelerde görülen kayıtlardan oldukça erken bir tarihten başlayarak, Romalılar gibi Elmadağ'dan getirilen suyun, belki de aynı su hattı kullanılarak, çeşmelere verildiği bilinmektedir. Karacabey'in H.844 (1140) tarihli vakfiyesinde, Hamamönü'ndeki hamam ve külliye için Elmadağ'dan su getirildiği ve suyun bazı çeşmelere verildiği belirtilmektedir (*Kozanoğlu, 2013, sf. 74*). Abdülkadir İsfahani'nin H.832 (1428) tarihli vakfiyesinden, Bentderesi'ndeki İsfahani Mescidi ile birlikte çeşme ve su bendi yaptırdığını öğrenmekteyiz. Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"sinde Ankara suları hakkında verilen bilgiye göre; 170 çeşme, 3000 su kuyusu, 200 sebil olduğu anlaşılmaktadır. 1897 yılında Ankara'da 84 çeşme bulunmaktadır.

1886-1894 yıllarında Ankara valisi olan Abidin Paşa gelene dek kent içindeki çeşmelerden taşıma su akmaktadır. Abidin Paşa, bir bozkır olarak gördüğü Ankara'yı yeşillendirmek için 1886 yılında Ulus'ta Millet Bahçesi'ni kurar. O dönemde, Ankara'nın çarşılarının bulunduğu kesime elli bin ağaç fidanı da dikmiştir.

Abidin Paşa'nın valiliğinin hemen öncesinde ve ilk yıllarında Ankara'da kuraklık hüküm sürmüştür (*İğdi, 2013, sf. 238*). Abidin Paşa göreve başladıktan kısa bir süre sonra, daha önceden susuzluğu gidermek için düşünülmüş olan Eymir Gölü'nden kente su verilmesi işine girer ve 1887 Nisan ayı başlarında

¹ MÖ 278-77'de Anadolu'ya geçen Galya kabilelerine (Latince Gallus/Galli ve Helenceyde Kelt) Romalıların verdiği addır.

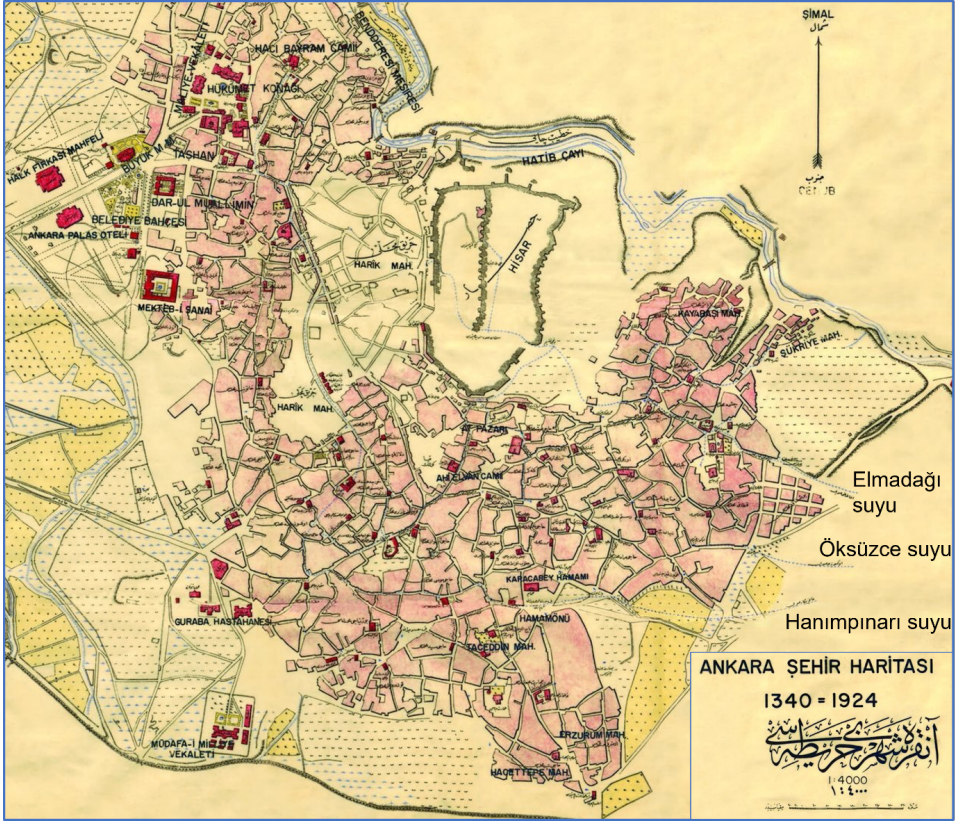
kanallar tamamlanarak su Ankara'ya aktarılmıştır. Bu sayede 253 yeni çeşme yapılmış, 28 adedi de onarılmış ve değirmenler kuraklık öncesindeki gibi faaliyete geçmiştir.

Hacı Bayram Cami Şadırvanı (arkadaki yapı Tübbe) ve yazıtı (İşçen, 2019'dan)

Eymir Gölü'nden gelen su yetmediğinden, Romalıların Elmadağ'daki Kehliz Pınarı'ndan suyu getirdiği künkler çalışmaz duruma gelmiş olduğundan Abidin Paşa 1890 yılında bu antik hattı onartır (İşçen, 2019, sf. 20). Hisar'daki, günümüzde Erimtan Müzesi arka bahçesinde inşa edilen bir depoda (maksem) biriktirilerek oradan Kale ve Ulus semtlerine su verilir. Hacı Bayram Camisi'nde bu vesileyle yaptırılan şadırvanın yazıtından Elmadağ suyunun çeşmelerden H.1308 (1890-91) yılında akmaya başladığı anlaşılır (a.g.e., sf. 90). Abidin Paşa'nın yine 1890'da yaptırdığı keşifte, Elmadağ suyuna sağlıklı bir yeni hat için 15 cm çaplı demir boruların yeterli olacağı anlaşılır. Hattın çekilmesi için gerekli 271 bin kuruşun 199 bin kuruşu devletten sağlanacak ve kalanı da halktan toplanacaktır (İğdi, 2013, sf. 239). Bu yeni hat 1893'de kullanılmaya başlanır (İşçen, 2019, sf. 22).

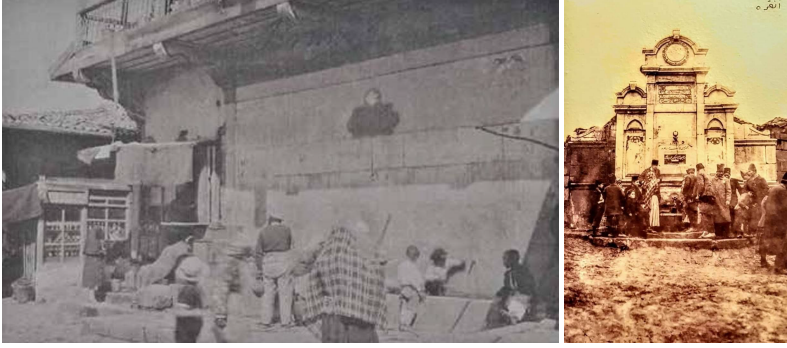
Yarım kalmış olan İstanbul-Ankara demiryolu tamamlandığında kentin nüfusu artınca bu suyun da yetmeyeceğini düşünen Abidin Paşa, Kayaş, Üreğil yakınındaki Hanım Pınarı'ndan 30 cm çaplı demir borular ile su getirilmesine karar verir. Bu iş için gerekli olan 300-400 bin kuruşu da kentin ileri gelenlerinden yardım olarak toplar (İğdi, 2013, sf. 242). 30 Ekim 1893 günü yapılan büyük bir törenle, her iki hat için yapılmış 150 çeşmeden su akıtılır. Hanım Pınarı suyu Cebeci ve kentin alt kotlarına dağıtılır.

1924 tarihli Ankara Haritası'nda (Günel ve Kılıç, 2015, Şek. 2), Ankara'ya doğu yönünden Elmadağı, Öksüzce ve Hanım Pınarı'ndan üç kol hâlinde suyun geldiği ve sırasıyla Kale, Ulucanlar-Samanpazarı ve Hamamönü'nden Anafartalar Caddesi yoluyla Ulus semtlerindeki mahalle çeşmelerine dağıtıldığı görülmektedir. 1924-26 yıllarında Ankara Şehremini olan Ali Haydar Bey zamanında, yeni döşenen tesisatla kente daha çok su getirilmesi sağlanmıştır (Galanti, 2005, sf. 256).

Osmanlı'da Ankara Mahalle Çeşmeleri

Ankara'nın eski çeşmelerinin çoğu, sadece, suyun kovalar veya güğümlerle evlere taşındığı yapay kaynaklar biçimindedir. Çeşmelerin az bir kısmı, yoldan geçen suyun susuzluğunu gidermesi için zincirle çeşmeye tutturulmuş bakır taştan suyun içildiği çeşmelerdir. Vali Abidin Paşa'ya (1886-1894) kadar mahalle çeşmelerinin deposu, mahalle halkının topladığı para karşılığında sakaların katır sırtında doğal kaynaklardan güğümlerle getirdiği suyla doldurulmaktadır.

Solda, Atpazarı ve sağda, Tahtakale çeşmeleri (İşçen, 2019'dan)

Kurulan su ağının şerefine, Abidin Paşa, Atpazarı'nda suyun 12 lüleden aktığı kesme taştan kâgir bir çeşme yaptırır (İşçen, 2019, sf. 78). Duvarına yaslanmış olduğu han, 1917 Büyük Yangını öncesinde zahirecilerin bulunduğu sokağın başladığı yerde, Fatih'in sadrazamı Mahmut Paşa tarafından 1460-66 döneminde yaptırılmış Penbe Han olmalıdır. Tahtakale Çeşmesi, bu kapsamdaki çeşmelerin en gösterişlisi olup som mermerdendir (a.g.e., sf. 79). Ulus Hali kuzeyindeki Baharatçılar Çarşısı'nın yerinde 1929 Yangını öncesinde bulunan Tahtakale Hamamı'nın kuzeyinde, günümüzdeki Alsancak Sokak'taki Toygar Han'ın arkasında olduğu düşünülmektedir. Abidin Paşa yine aynı nedenle Hacı Bayram Camisi türbesi önünde bir şadırvan yaptırmıştır (a.g.e., sf. 90). Cami avlusunda yapılan düzenlemeler sırasında 1940'ların başında kaldırılmıştır. Ankara tarihinde önemli bir yeri olan bu anıt çeşmeler ne yazık ki sonraki yıllarda sürdürülen imar çalışmalarında yıkılmıştır.

Osmanlı devrindeki bu mahalle çeşmelerinden bazıları antik Ankara'nın Ulus, Hamamönü, Ulucanlar ve Kayabaşı semtlerinde, bugün de ayakta. Yer darlığı nedeniyle bu çeşmelerden fazlaca yıpranmamış ve değişmemiş olanlarına yer verilecektir.

Mecidiye (Telgrafhane) Çeşmesi

1924 Ankara Haritası'nda Hükümet Meydanı'nda, eski Valilik binası arkasındaki Armutlu ile Telgraf sokakların köşesinde bulunan Ankara Telgrafhanesi'nin önünde işaretlenmiş (İşçen, 2019, sf. 45) iken bu yapının yerine 1971'de yapılan Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Garaj Amirliği binasının Telgraf Sokağı bakan yüzündeki duvarına gömülmüştür. Hükümet Meydanı'ndaki yapılara Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi yerleşince eski parkın önüne 2024'te taşınmıştır. Ankara'ya özgü andezit taşından düzgün yüzeyli bloklar kesilerek yapılmıştır. Çeşmenin yazıtı günümüze ulaşmadığından yapım yılı ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Ankara'ya telgraf, İstanbul'dan Basra'ya çekilen hat sayesinde 1860 yılında ulaşmıştır. Bu durumda çeşmenin, telgrafhanenin kurulduğu Abdülmecit dönemine ait olduğu düşünülebilir. Kimi yerde geçen II. Mahmut dönemi erken olabilir ve Hamidiye Çeşmesi adı da II. Abdülhamit devrinde, 93 Harbi denilen 1877-78 Rus Savaşı sonrasında hem Kafkas hem de Balkanlar'dan Ankara'ya gelen göçmenlerin yerleştirildiği Valilik binasının arkasında yeni kurulan

Hamidiye Mahallesi'nden ileri gelebilir. Çeşitli kaynaklarda hem Mecidiye hem de Hamidiye çeşmesi olarak geçmektedir.

Hanifi Rum çeşmesi 1804

Mükemmel bir sanat eseri görünümlü H.1219 (1804) tarihli Hanifi Rum Çeşmesi, Ulucanlar Cezaevi Müzesi bahçesinde koruma altına alınmıştır. 1924 Ankara haritasında, Osmanlı döneminde Düyun-u Umumiye binası iken Cumhuriyet ile birlikte Dışişleri Bakanlığı olan Ulus'ta bugünkü Atatürk Bulvarı üzerinde olan yapının güney köşesinde bulunan çeşmedir (İşçen, 2019, sf. 46). Bu yapı yıkılarak 1933'te Merkez Bankası inşa edilirken Hacettepe'deki Zülüflü Sokak'a taşınmıştır. 2013 yılında, bugünkü yerine kaldırılmıştır. Çeşmenin adının Ankara'nın tanınmış ailelerinden Hanifizadeler'den gelebilir. Adında bulunan "Rum" tanımı da eski bir Rum konağından kalma olabileceğini düşündürmektedir. Çeşme, iki tarafında da kurnası olduğundan iki yönlü kullanılan bağ evi çeşmelerine bir örnektir. Diğer mahalle çeşmelerinden farklı bir görünümdeki Hanifi Çeşmesi düzgün yüzeyli kesme Ankara Taşı'ndan (andezit) inşa edilmiştir.

Beşe Ağazade Hacı Hanım Çeşmesi

Ulucanlar Caddesi üzerinde bulunan Gecik Mescidi'nin önünde, caddenin kenarındadır. Yazıtından 1891'de yapıldığı anlaşılmaktadır. Gösterişli mahalle çeşmelerindendir. Düzgün yüzeyli kesme Ankara taşlarından yığma olarak yapılmıştır.

Mehmet Şevket Efendi Çeşmesi

Kale'deki Ahi Şerafettin (Arslanhane) Camisi doğusundan başlayan Arslanhane Sokak'tan devam edip Atpazarı Sokak kesişimini geçince Kayseri ve Akdağ sokakların kavşağındaki bir mahalle çeşmesidir. Mermer yazıtında H.12 Recep 1325 (1907) tarihinde Altı Ayakzade Mehmet Şevket Efendi'nin yaptırdığı okunur (İşçen, 2019, sf. 56). Halk, Mehmet Şevket Efendi'nin aile lakabından dolayı "Altı Ayaklı Çeşme" adını vermiştir. Çeşmenin ön cephesi kesme taş, arka bölümü olan deposuysa kesme ve moloz taşlar kullanılarak inşa edilmiştir. Çeşmenin arkasındaki yapıda eskiden, günümüzde Talat Paşa Bulvarı ile Kestane Caddesi kesişiminin kuzeydoğu köşesinde bulunan Demir Fırka Polis Karakolu bulunmaktadır.

Ramazan Şemsettin Camisi Çeşmesi

Ankara Kalesi içindeki Kale Kapısı Sokak üzerinde, Ramazan Şemsettin Camisi'nin güney doğu duvarına sol kenarından bitişiktir. Kesme Ankara taşından yapılmış çeşmenin üzerinde yazıt yeri olmakla birlikte diğer pek çoğunda olduğu gibi kayıptır. Bu nedenle yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bitiştiği camiden daha sonra yapılmış olmalıdır. Onun da yazıtı bulunmayan cami (aslında yapımı itibarıyla mescit) için, vakıf kaydına göre, Ramazan Şemseddin oğlu Hüseyin tarafından mescit giderlerini karşılamak üzere 1523 yılında bir arazi vakfedilir. Bu durumda mescidin 15'inci yüzyıl sonlarında yapılmış olması düşünülebilir. Çeşmenin her iki tarafında kenarlarda yer alan taşlara sütun biçimi verilmiş ve bu sütunların üstüne üçgen bir alınlık yerleştirilmiştir. Sütunların üzerinde desen olarak dört sıra kabartma rozet kullanılmıştır.

Emine Hanım Çeşmesi

1924 Ankara Haritası'nda, bulunduğu sokağın adıyla 'Ali Taşı Çeşmesi' olarak gösterilen çeşme, Kale içinde, Başkale Sokağın Alitaşı Sokak ile birleştiği köşenin sağ kolunda yer almaktadır. Elmadag suyunu kullandığı bilinen kesme Ankara taşından yapılmış çeşmenin üzerinde iki tane mermer yazıtı vardır ve Ankara çeşmeleri arasında yazıtı günümüze ulaşmış az sayıdaki çeşmeden birisidir. Mermer yazıtlardan üstteki çeşmenin yapımına ait olup "Alay kâtibi Hacı Osman Efendi kerimesi ve Abdülhalim Efendi zevcesi Emine Hanım Hayratıdır 1330" (Miladi, 1912) olarak okunmuştur (İşçen, 2019, sf. 38). Alttakiyse, H.1334-1336 (Miladi 1916-1918) tarihinde Kaymakam Hamza Bey'e ait bir onarım yazıtıdır. Günümüzde çeşmeye betondan yeni bir yalak taşı eklenmiştir.

Öksüzce Çeşmesi

Kestane Caddesi'nden Talât Paşa Bulvarı ayırımından Ulucanlar'a doğru çıkarken soldaki ilk sokak olan Öksüzler Sokağı'nın Cingöz Sokak köşesindedir. Öksüzce suyunu kullanan iki çeşmeden birisi olduğundan 1924 Ankara Haritası'nda, 'Öksüzce Çeşmesi' olarak adlandırılmıştır (İşçen, 2019, sf. 65). Çeşme, kesme Ankara taşından yapılmış, yer yer iri devşirme taşlar da kullanılmış fakat sonradan boyanmış depolu bir yapıdır. Çeşmenin geniş cephesine bir hareketlilik kazandıran ve sivri köşesinde bir rozet bulunan sivri kemer içerisindeki mermer yazıtına göre, H.1199'da (1784) yılında yapılmıştır. Yapım yazıtını altında hafifçe dışarı çıkık olarak yerleştirilmiş işlemeli bir taş vardır. Çeşmenin ayna taşı ve yeğpare olarak yapılmış olan yalak taşı mermerdendir. Çeşmenin sol duvarı üzerindeki diğer yazıt ise bir namazgâha ait olup buraya nereden ve nasıl geldiği bilinmemektedir.

Zehra Hanım Çeşmesi

Kayabaşı Mahallesi'nde, Yasa Sokak'taki Molla Büyük Mescidi önündeki alandır. Alınılıktaki mermer yazıtta H.1319 (1901-1902) yılında Zehra Hanım tarafından yaptırıldığı yazmaktadır (İşçen, 2019, sf. 75). Çeşmenin ön cephesi kesme Ankara Taşı kullanılarak inşa edilmiştir. Arka bölümüyse moloz taşlardan yapılmış üzeri külah biçimli bir su deposudur. Çeşmenin ön yüzü oldukça gösterişlidir. Her iki kenarındaki sütunlar kırılmış olup Korint tarzı bitki motifli sütun başlıkları kalmıştır. Sütun parçaları cami bahçesinin bir köşesinde korunarak onarılabacağı zamanı beklemektedir. Başlıkların üst kenarlarıysa iyon tarzı başlıklardaki gibi kıvrımlıdır. Sütun başlıkları, dışa doğru çıkıntılı bir üçgen alınlığı taşımaktadır. Musluk, çiçek motifli bir çelengin alt kısmındadır. Kurna biçimli yalak taşının içi betonla doldurulmuş ve biçimi tamamen bozulmuştur.

Kaynakça

- Arslan, M., 2000, *Antikçağ Anadolu'su'nun Savaşçı Kavmi Galatlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 321 sf.
- Eyice, S., 1972, *Ankara'nın Eski Bir Resmi*, Atatürk Konferansları, Türk Tarih Kurumu, c. IV, 61-123.
- Galanti, A., 2005, *Ankara Tarihi I-II*, Çağlar Yayınları, 2. Basım, 303 sf.
- Günel, G. Ve Kılıcı, A., 2015, *Ankara Şehri 1924 Haritası: Eski Bir Haritada Ankara'yı Tanımak*, Ankara Araştırmaları, 3(1), 78-104.
- İgdi, Ö.G., 2013, *Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği*, Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 53(2), 225-248.

- İşçen, Y., 2019, *Osmanlı Döneminde Ankara 'nın Mahalle eřmeleri*, Cadde Anafartalar Kuyumcuları Yayınları, 02, 125 sf.
- Karaman, M., 2014, *Ankara Elektrik Türk Anonim şirketi Tarihçesi (1929-1939)*, Osmanlı Bilimi Araştırmaları, XVI(1), 50-72.
- Kansu, ř.A., 1937, *Ankara ve Civarının Prehistoryasında Yeni Buluřlar*, II. Türk Tarih Kongresi, TTK, 35-48.
- Kozanoğlu, H., 2013, *Anadolu 'da Suyun İzi*, ASKİ Yayın No 7, Anadolu'da Su Medeniyeti Dizisi 4, 144 sf.

AYAŞ, BEYPAZARI VE NALLIHAN'DAKİ TARİHİ SU YAPILARI ÖZELİNDE İPEK YOLU SU MEDENİYETİ VE OSMANLI SU KÜLTÜRÜ

Prof. Dr. Cumali KINACI ve Yük. Müh. Muhammed ERCAN

1. Giriş

İlk yerleşimlerin büyük nehir havzalarında kurulması, suyun yalnızca yaşama için değil; tarım, ticaret, ulaşım ve ekonomik kalkınma yanında medeniyetin gelişmesi açısından da belirleyici rol oynadığını göstermektedir. Nil, Dicle, Fırat, İndus ve Sarı Nehir çevresinde gelişen uygarlıklar, su kaynaklarının etkin yönetimi sayesinde uzun süre varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Anadolu da zengin su kaynakları ve stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca birçok medeniyetin yerleşim alanı olmuş, farklı dönemlerde geliştirilen su yapıları günümüze kadar ulaşmıştır (UNESCO, 2024).

Anadolu'nun tarihsel gelişiminde doğu ile batıyı birbirine bağlayan ticaret yolları önemli rol oynamıştır. Bu yollar arasında en dikkat çekici olanı, Çin'den başlayarak Orta Asya ve İran üzerinden Anadolu'ya, buradan da Avrupa'ya ulaşan İpek Yolu'dur. Yüzyıllar boyunca yalnızca ticari malların değil, aynı zamanda bilgi, kültür, mimarlık ve mühendislik birikiminin de taşındığı bu güzergâh üzerinde güvenilir su kaynaklarına sahip yerleşimler ön plana çıkmıştır. Kervanların konaklayabilmesi, yük hayvanlarının su ihtiyacının karşılanabilmesi ve ticaretin kesintisiz sürdürülebilmesi için çeşmeler, hanlar, hamamlar ve suyolları yol ağının ayrılmaz parçaları hâline gelmiştir (Frankopan, 2017; Hansen, 2012).

Ankara'nın batısında yer alan Ayaş, Beypazarı ve Nallıhan ilçeleri, Osmanlı döneminde İstanbul-Ankara güzergâhının en önemli konaklama merkezleri arasında yer almıştır. Doğal kaynak suları, vadileri ve verimli arazileri sayesinde bu yerleşimler hem bölgesel ticaretin gelişmesine katkı sağlamış hem de Osmanlı su kültürünün önemli örneklerini bünyesinde barındırmıştır. Çeşmeler, hamamlar, köprüler ve vakıf eserleri, bu yerleşimlerde suyun yalnızca fiziksel bir ihtiyaç değil, sosyal yaşamın, dayanışmanın ve şehircilik anlayışının merkezinde yer aldığını göstermektedir (Özdemir, 1986; Darkot, 1993; Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2022).

Bu makale, Ayaş, Beypazarı ve Nallıhan'da yer alan tarihî su yapılarını Osmanlı su medeniyeti ve İpek Yolu bağlamında incelenmesini hedeflemektedir. Çalışmada söz konusu ilçelerde bulunan çeşmeler, hamamlar, suyolları ve vakıf sistemi tarihsel kaynaklar ışığında değerlendirilmiş; bu yapıların ticaret yollarının sürekliliğine, yerleşim düzenine ve kültürel mirasa olan katkıları ortaya konulmuştur. Ayrıca tarihî su yapılarının korunmasının sürdürülebilir kültürel miras yönetimi açısından taşıdığı önem vurgulanmıştır.

2. İpek Yolu ve Batı Anadolu-İç Anadolu Ticaret Koridorunda Su

Anadolu, sahip olduğu jeostratejik konumu nedeniyle tarih boyunca İpek Yolu'nun en önemli geçiş bölgelerinden biri olmuştur. İstanbul'dan başlayan ve İç Anadolu üzerinden doğuya uzanan tarihî güzergâhta Ayaş, Beypazarı ve Nallıhan önemli konaklama merkezleri olarak gelişmiştir. Bu yerleşimler, doğal su kaynakları, verimli tarım alanları ve güvenli konaklama imkânları sayesinde hem tüccarlar hem de seyyahlar için vazgeçilmez duraklar hâline gelmiştir (Darkot, 1993; Özdemir, 1986).

Tarihî ticaret yollarının sürdürülebilirliği, yalnızca güvenli ulaşımın sağlanmasına değil, aynı zamanda yol boyunca yeterli su kaynaklarının bulunmasına bağlı olmuştur. İnsanların ve yük hayvanlarının su ihtiyacının karşılanması, han ve kervansarayların işletilmesi, hamamların kullanımı ve tarımsal üretimin devamlılığı için çeşmeler, suyolları ve doğal kaynaklar büyük

önem taşımıştır. Bu nedenle su yapıları, İpek Yolu üzerindeki yerleşimlerin ekonomik ve sosyal gelişiminin temel altyapı unsurları arasında yer almıştır (**Frankopan, 2017**).

Ayaş, Beypazarı ve Nallıhan'da günümüze ulaşan tarihî çeşmeler, hamamlar, köprüler ve vakıf eserleri, Osmanlı döneminde geliştirilen su yönetimi anlayışının somut örnekleri olarak değerlendirilmektedir. Bu yapılar yalnızca mühendislik açısından değil, aynı zamanda ticaretin sürekliliğini sağlamaları, sosyal yaşamı desteklemeleri ve yerleşim düzenini şekillendirmeleri bakımından da önemli kültürel miras unsurlarıdır.

Bu çerçevede çalışmanın devamında öncelikle Osmanlı su medeniyetinin temel özellikleri ele alınacak, ardından Ayaş, Beypazarı ve Nallıhan'ın tarihî su yapıları ayrı başlıklar altında incelenerek İpek Yolu üzerindeki işlevleri değerlendirilecektir.

3. Osmanlı'da Su Medeniyeti

3.1. Osmanlı Şehircilik Anlayışında Suyun Yeri

Osmanlı Devleti'nde su, yalnızca temel bir hayat kaynağı olarak değil; şehir planlamasının, kamusal hizmetlerin ve sosyal dayanışmanın ayrılmaz bir unsuru olarak değerlendirilmiştir. Yeni kurulan veya fethedilen şehirlerde cami, medrese, han ve hamam gibi kamusal yapıların yanında çeşmeler, sebiller, bentler ve isale hatlarının inşasına da büyük önem verilmiştir. Bu yaklaşım, suyun toplumun tüm kesimlerine güvenli, sürekli ve ücretsiz olarak ulaştırılmasını amaçlayan şehircilik anlayışının bir yansımasıdır (**Ergin, 1936; Kazıcı, 2014**).

Osmanlı şehirlerinde mevcut Roma ve Bizans dönemine ait su altyapıları korunmuş, ihtiyaç duyulan bölgelerde ise yeni isale hatları, çeşmeler ve su depoları inşa edilmiştir. Böylece tarihsel su altyapısının sürekliliği sağlarken, şehirlerin artan nüfusuna ve gelişen ticaret hayatına uygun yeni mühendislik çözümleri geliştirilmiştir (**Çeçen, 2002**).

3.2. Vakıf Sistemi ve Su Yapılarının İşletilmesi

Osmanlı su yönetim sisteminin sürdürülebilirliğini sağlayan en önemli kurumlardan biri vakıf teşkilatıdır. Çeşme, sebil, hamam ve su yollarının yalnızca inşa edilmesi yeterli görülmemiş; bunların bakım, onarım ve işletme giderlerinin karşılanabilmesi amacıyla gelir getirici taşınmazlar vakfedilmiştir. Böylece su hizmetlerinin uzun yıllar boyunca kesintisiz devam etmesi güvence altına alınmıştır (**Kazıcı, 2014; Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2022**).

Vakıf kayıtlarında su yapılarının korunması, isale hatlarının bakımı, çeşmelerin temizliği ve görevli personelin ücretleri ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Bu durum, Osmanlı döneminde su yönetiminin yalnızca mühendislik faaliyeti değil, aynı zamanda kurumsal bir kamu hizmeti olarak görüldüğünü göstermektedir.

3.3. Osmanlı Su Mühendisliği

Osmanlı su mühendisliği, doğal eğimden yararlanılarak suyun kaynaktan yerleşim alanlarına ulaştırılmasını esas alan gelişmiş bir altyapı sistemi üzerine kurulmuştur. Bentler, künk borular, taş kanallar, su terazileri, maksemeler ve dağıtım hazneleri birlikte çalışan entegre bir sistem oluşturmuştur. Bu sayede su, kilometrelerce uzaklıktaki kaynaklardan herhangi bir mekanik enerji kullanılmadan şehir merkezlerine taşınabilmıştır (**Çeçen, 2002; Ergin, 1936**).

Osmanlı su mühendisliği yalnızca büyük şehirlerde değil, İpek Yolu üzerindeki Ayaş, Beypazarı ve Nallıhan gibi yerleşimlerde de uygulanmıştır. Çeşmeler, hamamlar ve su yolları hem yerel halkın hem de ticaret kervanlarının su ihtiyacını karşılayan temel altyapı unsurları olarak hizmet vermiş, ticaret yollarının sürekliliğine katkı sağlamıştır (**Kazıcı, 2014; Frankopan, 2015**).

Tablo 3.1. Osmanlı Su Mühendisliğinde Kullanılan Başlıca Yapılar

Yapı	Görevi
Bent	Su depolama
İsale hattı	Su iletimi
Künk boru	Basıncılı iletim
Taş kanal	Açık kanal iletimi
Su terazisi	Basınç düzenleme
Maksem	Suyun dağıtımı
Çeşme	Kamusal su temini
Sebil	Ücretsiz içme suyu

3.4. İpek Yolu Yerleşimlerinde Su Kültürü

İpek Yolu üzerindeki yerleşimlerde su yapıları yalnızca günlük ihtiyaçların karşılanmasını sağlayan mühendislik eserleri değil, aynı zamanda sosyal hayatın ve ticaretin devamlılığını sağlayan kamusal mekânlar olarak da işlev görmüştür. Özellikle Ayaş, Beypazarı ve Nallıhan'da bulunan tarihî çeşmeler, hamamlar ve suyolları, Osmanlı şehircilik anlayışının bölgesel ölçekteki önemli örnekleri arasında yer almaktadır (**Özdemir, 1986**).

Bu yerleşimlerde inşa edilen su yapıları, vakıf sistemi sayesinde uzun yıllar işletilmiş; ticaret yollarının güvenli ve sürdürülebilir şekilde kullanılmasına katkı sağlamıştır. Günümüzde ayakta kalan bu eserler, yalnızca mimari miras değil, aynı zamanda Osmanlı su yönetim anlayışının somut belgeleri olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle tarihî su yapılarının korunması, kültürel mirasın sürdürülebilirliği kadar tarihî su yönetimi uygulamalarının gelecek kuşaklara aktarılması açısından da önem taşımaktadır (**Kazıcı, 2014; Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2022; UNESCO, 2024**).

Şekil 3.1. Hacı Bayram Camii çevresinde bulunan tarihî Hatuniye Çeşmesi

4. Ayaş'ın Tarihi Su Yapıları ve Su Kültürü

4.1. Ayaş'ın Tarihî Gelişimi ve İpek Yolu Üzerindeki Konumu

Ayaş, Ankara'nın batısında yer alan ve tarih boyunca Anadolu'nun önemli geçiş noktalarından biri olarak gelişen tarihî yerleşimlerden biridir. Roma döneminden itibaren iskân gören ilçe, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde İstanbul-Ankara güzergâhı üzerinde bulunan önemli konaklama merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Özellikle İpek Yolu'nun Anadolu güzergâhı üzerinde yer alması, Ayaş'ın ticari ve sosyal gelişiminde belirleyici rol oynamıştır (Darkot, 1991; Özdemir, 1986).

İlçenin gelişiminde doğal kaynak suları, verimli tarım alanları ve ulaşım ağlarına yakınlığı etkili olmuştur. Yolcuların, tüccarların ve kervanların güvenli şekilde konaklayabilmesi için hanlar, çeşmeler ve hamamlar inşa edilmiş; bu yapılar zaman içerisinde ilçenin şehir dokusunun ayrılmaz parçaları hâline gelmiştir.

4.2. Ayaş'ın Tarihi Su Kaynakları

Ayaş, İç Anadolu'nun diğer birçok yerleşimine kıyasla zengin doğal kaynak sularına sahiptir. İlçe çevresinde bulunan membalar ve doğal su kaynakları tarih boyunca hem içme ve kullanma suyu ihtiyacını karşılamış hem de tarımsal faaliyetlerin gelişmesini sağlamıştır. Kaynak sularının cazibeli sistemlerle yerleşim merkezlerine ulaştırılması sayesinde Osmanlı döneminde sürdürülebilir bir su temin sistemi oluşturulmuştur.

Jeotermal özellik gösteren kaynaklar ise Ayaş'ın sağlık turizmi açısından gelişmesine katkı sağlamış; tarihî hamamların uzun yıllar kullanılmasını mümkün kılmıştır.

4.3. Ayaş'taki Tarihi Çeşmeler

Osmanlı döneminde Ayaş'ta inşa edilen çeşmeler yalnızca su temin edilen yapılar değil, aynı zamanda sosyal yaşamın merkezleri olarak da işlev görmüştür. Mahalle halkının günlük ihtiyaçlarını karşıladığı bu yapılar, yolcuların ve tüccarların dinlenme noktaları olarak da kullanılmıştır. Çeşmelerin büyük bölümü vakıf sistemi kapsamında inşa edilmiş ve uzun yıllar boyunca düzenli bakım görmüştür.

Mimari açıdan değerlendirildiğinde Ayaş çeşmeleri kesme taş işçiliği, sivri kemerli nişleri, kitabeleri ve yalak düzenleriyle Osmanlı taşra mimarisinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Günümüze ulaşabilen örnekler, ilçenin tarihî kimliğinin önemli unsurları arasında yer almaktadır.

Tablo 4.1. Ayaş'ta Bulunan Başlıca Tarihi Su Yapıları

Yapı Türü	İşlevi	Günümüzdeki Durumu
Çeşmeler	İçme ve kullanma suyu	Kısmen korunmuş
Hamamlar	Temizlik ve sosyal yaşam	Korunmuş
Su yolları	Su iletimi	Kısmen izlenebilmektedir

4.4. Ayaş Hamamları ve Su Kültürü

Hamamlar, Osmanlı şehir yaşamının önemli kamusal yapıları arasında yer almaktadır. Ayaş'ta bulunan tarihî hamamlar doğal kaynak sularından beslenmiş ve uzun yıllar boyunca hem yerel halkın hem de yolcuların kullanımına hizmet etmiştir. Bu yapılar yalnızca temizlik amacıyla

değil; sosyal dayanışmanın ve kültürel etkileşimin gerçekleştiği mekânlar olarak da önem taşımaktadır.

Hamamların işletilmesi için gerekli suyun sürekliliği, isale hatları ve su depoları aracılığıyla sağlanmış; vakıf sistemi sayesinde bakım ve onarımları düzenli olarak gerçekleştirilmiştir.

Şekil 4.1. Ayaş Çarşı Çeşmesi (Emine Hanım Çeşmesi / Hamam Çeşmesi).

4.5. Ayaş'ta Su Yapılarının Günümüzdeki Durumu

Ayaş'ta günümüze ulaşan tarihî çeşmeler, hamamlar ve suyolları ilçenin kültürel mirasının önemli parçalarıdır. Ancak bazı yapıların zaman içerisinde kullanım dışı kalması, fiziksel bozulmalar ve plansız müdahaleler nedeniyle koruma sorunları yaşanmaktadır. Buna rağmen son yıllarda gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları ile bazı tarihî çeşmeler ve hamamlar yeniden işlev kazandırılarak kültürel turizme katkı sağlamaktadır.

Tarihî su yapılarının korunması yalnızca mimari mirasın devamlılığı açısından değil; Osmanlı su yönetim anlayışının gelecek kuşaklara aktarılması bakımından da önem taşımaktadır.

Şekil 4.2. Ayaş Tarihi Paşa Hamamı'nın genel görünümü.

5. Beypazarı'nın Tarihî Su Yapıları ve Su Kültürü

5.1. Beypazarı'nın Tarihî Gelişimi ve İpek Yolu Üzerindeki Önemi

Beypazarı, Ankara'nın kuzeybatısında yer alan ve tarih boyunca Anadolu'nun önemli ticaret merkezlerinden biri olarak gelişen tarihî yerleşimlerden biridir. Roma döneminden itibaren iskân gören ilçe, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde İpek Yolu üzerinde bulunan önemli konaklama ve ticaret merkezlerinden biri hâline gelmiştir. İstanbul'dan İç Anadolu'ya uzanan güzergâhta yer alması, Beypazarı'nın ekonomik ve sosyal gelişiminde belirleyici rol oynamıştır (Darkot, 1991; Özdemir, 1986).

İnözü Vadisi'nin sağladığı doğal su kaynakları, ilçenin kuruluşunda ve gelişiminde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Yerleşim alanlarının büyük bölümü su kaynaklarına yakın bölgelerde şekillenmiş; çeşmeler, hamamlar ve su değirmenleri bu doğal kaynaklardan beslenmiştir. Bu durum, suyun Beypazarı şehir dokusunun temel belirleyicilerinden biri olduğunu göstermektedir.

5.2. İnözü Vadisi ve Tarihî Su Kaynakları

İnözü Vadisi, Beypazarı'nın doğal su sisteminin merkezini oluşturmaktadır. Vadiden çıkan kaynak suları tarih boyunca hem içme ve kullanma suyu ihtiyacını karşılamış hem de tarımsal faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Doğal topoğrafyanın sağladığı avantaj sayesinde su, cazibeli sistemlerle yerleşim alanlarına ulaştırılmış ve mahalle çeşmeleri aracılığıyla halka dağıtılmıştır.

Kaynak sularının sürekliliği, Beypazarı'nın tarih boyunca önemli bir yerleşim merkezi olarak gelişmesini desteklemiş; özellikle İpek Yolu üzerindeki tüccarlar ve yolcular için güvenilir bir su temin noktası oluşturmuştur.

5.3. Beypazarı'ndaki Tarihî Çeşmeler

Osmanlı döneminde Beypazarı'nda inşa edilen çeşmeler, yalnızca mahalle halkının günlük su ihtiyacını karşılayan yapılar değil, aynı zamanda sosyal yaşamın merkezinde yer alan kamusal mekânlar olarak da hizmet vermiştir. Çeşmelerin büyük bölümü vakıf sistemi kapsamında inşa edilmiş ve bakım giderleri vakıf gelirleriyle karşılanmıştır.

Kesme taş işçiliği, kitabeleri ve mimari özellikleriyle dikkat çeken bu yapılar, Osmanlı taşra mimarisinin önemli örnekleri arasında yer almaktadır. Günümüzde önemli bir kısmı koruma altına alınmış olan tarihî çeşmeler, Beypazarı'nın kültürel kimliğinin ayrılmaz parçalarıdır.

5.4. Hamamlar, Hanlar ve Su Kültürü

Beypazarı'nda su kültürünün gelişmesinde hamamlar, hanlar ve çarşı yapıları önemli rol oynamıştır. Özellikle tarihî çarşı çevresinde bulunan hamamlar, sürekli su ihtiyacı nedeniyle doğal kaynaklara yakın alanlarda konumlandırılmıştır. Ticaret amacıyla ilçeye gelen tüccarlar ve yolcular için hanlar ile hamamlar önemli konaklama ve dinlenme merkezleri olmuştur.

Bu yapılar yalnızca ticaret hayatını desteklemekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı şehir kültürünün sosyal yaşamına da önemli katkılar sağlamıştır.

Şekil 5.2. Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı (Türk Hamam Müzesi)

5.5. Su Yapılarının Korunması ve Kültürel Miras

Beypazarı, tarihî kent dokusunu büyük ölçüde koruyabilmiş yerleşimlerden biridir. İlçede bulunan çeşmeler, hamamlar, köprüler ve su yolları son yıllarda gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sayesinde yeniden işlev kazandırılmış ve kültürel turizmin önemli unsurları hâline gelmiştir.

Bu tarihî su yapıları yalnızca mimari açıdan değil, Osmanlı döneminin şehircilik anlayışını, vakıf sistemini ve sürdürülebilir su yönetimini günümüze taşıyan kültürel miras unsurları olarak da büyük önem taşımaktadır.

Tablo 5.1. Beypazarı'ndaki Başlıca Tarihî Su Yapıları

Yapı Türü	Tarihî İşlevi	Günümüzdeki Durumu
Çeşmeler	İçme ve kullanma suyu	Büyük ölçüde korunmuştur
Hamamlar	Temizlik ve sosyal yaşam	Restorasyon sonrası kullanılmaktadır
Hanlar	Konaklama ve ticaret	Korunmuştur
Su değirmenleri	Tarımsal üretim	Kısmen korunmuştur

6. Nallıhan'ın Tarihî Su Yapıları ve Su Kültürü

6.1. Nallıhan'ın Tarihî Gelişimi ve İpek Yolu Üzerindeki Konumu

Nallıhan, Ankara'nın kuzeybatısında yer alan ve tarih boyunca Anadolu'nun batısını İç Anadolu'ya bağlayan önemli geçiş noktalarından biri olmuştur. İlçe, Roma ve Bizans dönemlerinden itibaren iskân görmüş; Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ise İstanbul'dan Ankara üzerinden Bolu ve Beypazarı güzergâhına uzanan ticaret yolları üzerinde önemli bir konaklama merkezi hâline gelmiştir (Darkot, 1991; Özdemir, 1986).

İlçenin Sakarya Havzası içerisinde yer alması ve Nallıhan Çayı çevresinde gelişmesi, yerleşim düzeninin oluşumunda belirleyici olmuştur. Tarih boyunca doğal su kaynakları, hem yerleşimlerin sürekliliğini sağlamış hem de ticaret yollarını kullanan yolcular ve kervanlar için güvenilir su temin noktaları oluşturmuştur.

6.2. Nallıhan'ın Tarihî Su Kaynakları

Nallıhan'ın su sistemi, ilçe merkezinden geçen Nallıhan Çayı ile çevredeki doğal kaynak sularına dayanmaktadır. Bu kaynaklar, tarih boyunca içme ve kullanma suyu ihtiyacının karşılanmasının yanı sıra tarımsal üretim ve günlük hayatın sürdürülmesinde de önemli rol oynamıştır. Osmanlı döneminde doğal eğimden yararlanılarak oluşturulan suyolları sayesinde mahalle çeşmelerine sürekli su ulaştırılmıştır.

İlçede bulunan tarihî çeşmeler ve su yapıları, yalnızca mühendislik eserleri olarak değil, aynı zamanda sosyal yaşamın ve vakıf kültürünün önemli bileşenleri olarak değerlendirilmelidir.

6.3. Tarihî Çeşmeler ve Vakıf Eserleri

Osmanlı döneminde Nallıhan'da inşa edilen çeşmeler, mahallelerin temel su ihtiyacını karşılayan kamusal yapılar olmanın yanında yolcuların kullanımına da hizmet etmiştir. Vakıf sistemi kapsamında inşa edilen bu yapılar, düzenli bakım ve onarımlar sayesinde uzun yıllar kullanılabilmiştir.

Tarihî çeşmeler mimari açıdan kesme taş işçiliği, kitabeleri ve yalak düzenleriyle Osmanlı taşra mimarisinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Günümüze ulaşabilen örnekler, ilçenin kültürel mirasının önemli parçaları arasında yer almaktadır.

6.4. Kocahan ve Ticaret Yollarında Su

Nallıhan'da yer alan tarihî Kocahan, Osmanlı döneminde İpek Yolu güzergâhını kullanan tüccarların ve seyyahların konakladığı önemli yapılardan biridir. Hanın işletilebilmesi için sürekli su teminine ihtiyaç duyulmuş; bu nedenle yakın çevresinde çeşmeler ve su yapıları oluşturulmuştur. Bu durum, su ile ticaret arasındaki güçlü ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Han çevresinde bulunan su yapıları yalnızca konaklayan yolcuların değil, yük hayvanlarının ihtiyaçlarının karşılanmasına da hizmet etmiş; böylece ticaret faaliyetlerinin sürekliliği desteklenmiştir.

6.5. Tarihî Su Yapılarının Korunması

Nallıhan'da günümüze ulaşan tarihî çeşmeler, köprüler ve han yapıları ilçenin kültürel mirasının önemli bileşenleri arasında yer almaktadır. Ancak zaman içerisinde bazı yapıların işlevlerini kaybetmesi ve fiziksel bozulmalar nedeniyle koruma sorunları ortaya çıkmıştır. Son yıllarda gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları ile bazı eserler yeniden işlevlendirilmiş ve kültürel turizme kazandırılmıştır.

Bu yapıların korunması, yalnızca mimari mirasın devamlılığı açısından değil; Osmanlı su yönetimi anlayışının ve İpek Yolu üzerindeki tarihî yaşamın gelecek kuşaklara aktarılması bakımından da büyük önem taşımaktadır.

7. Sonuç

Anadolu'nun önemli ticaret güzergâhlarından biri olan İpek Yolu üzerinde yer alan Ayaş, Beypazarı ve Nallıhan ilçeleri de sahip oldukları doğal su kaynakları ve tarihî su yapıları sayesinde yalnızca bölgesel yerleşim merkezleri değil, aynı zamanda ticaretin, sosyal yaşamın ve kültürel etkileşimin önemli odak noktaları hâline gelmiştir. Bu yönüyle su, söz konusu yerleşimlerde yalnızca temel bir yaşam kaynağı değil; şehirleşmenin, ekonomik faaliyetlerin ve kamusal hizmetlerin şekillenmesinde belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Frankopan, 2017; Hansen, 2012; Özdemir, 1986).

Çalışma kapsamında incelenen tarihî çeşmeler, hamamlar, suyolları, hanlar ve vakıf eserleri, Osmanlı su yönetim anlayışının yalnızca büyük şehirlerde değil, taşra yerleşimlerinde de sistemli ve sürdürülebilir biçimde uygulandığını göstermektedir. Özellikle vakıf sistemi sayesinde su yapılarının bakım ve işletmesinin güvence altına alınması, doğal eğimden yararlanılarak oluşturulan isale sistemleri ve kamusal kullanım önceliğine dayanan su yönetimi anlayışı, Osmanlı şehircilik kültürünün önemli bileşenleri arasında yer almaktadır. Bu uygulamalar, günümüzde sürdürülebilir su yönetimi ve entegre su kaynakları yönetimi yaklaşımlarıyla benzerlik göstermesi bakımından da dikkat çekicidir (Kazıcı, 2014; UNESCO, 2024).

İncelenen üç ilçe arasında ortak özellikler bulunmakla birlikte, her bir yerleşimin kendi coğrafi ve tarihsel koşullarına bağlı olarak farklı su kültürü unsurları geliştirdiği görülmektedir. Ayaş doğal kaynak suları ve hamam kültürüyle, Beypazarı İnözü Vadisi etrafında şekillenen çeşmeleri, hamamları ve tarihî çarşı dokusuyla, Nallıhan ise tarihî ticaret yolları, hanları, köprüleri ve su yapılarıyla öne çıkmaktadır. Bu farklılıklar, İpek Yolu üzerindeki yerleşimlerin ortak bir su yönetimi anlayışını paylaşıırken aynı zamanda bulundukları coğrafyanın özelliklerine uygun çözümler geliştirdiklerini ortaya koymaktadır (Darkot, 1993; Özdemir, 1986; Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2022).

Günümüzde bu tarihî su yapılarının önemli bir bölümü varlığını sürdürmekle birlikte, bazı eserlerde zamanın etkisi, bakımsızlık, yanlış restorasyon uygulamaları ve kentleşme baskısı nedeniyle bozulmalar meydana gelmektedir. Bu nedenle tarihî çeşmelerin, hamamların, suyollarının ve diğer su yapılarının yalnızca mimari eser olarak değil, Anadolu'nun su yönetimi tarihini belgeleyen mühendislik mirası olarak ele alınması gerekmektedir. Koruma çalışmalarının envanter, belgeleme, restorasyon ve düzenli bakım uygulamalarıyla desteklenmesi, bu mirasın gelecek kuşaklara

aktarılmasında büyük önem taşımaktadır (**Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2024; Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2022; UNESCO, 2024**).

Sonuç olarak Ayaş, Beypazarı ve Nallıhan örneği, İpek Yolu üzerinde gelişen Osmanlı su medeniyetinin Anadolu'daki önemli temsilcilerinden birini oluşturmaktadır. Tarihî su yapıları yalnızca geçmişin mühendislik başarılarını yansıtan kültür varlıkları değil, aynı zamanda sürdürülebilir şehircilik, su yönetimi ve kültürel miras koruma çalışmalarına ışık tutan önemli bilgi kaynaklarıdır. Bu kapsamda tarihî su yapılarının disiplinler arası yaklaşımlarla araştırılması, belgelenmesi ve korunması; hem kültürel mirasın yaşatılmasına hem de geçmişten günümüze uzanan su yönetimi deneyiminin geleceğin su politikalarına aktarılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
 - Cin, H. (1985). *İslam ve Osmanlı Hukukunda Su Hukuku*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
 - Darkot, B. (1993). "Ankara." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Ergin, O. N. (1936). *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*. İstanbul.
 - Frankopan, P. (2017). *The Silk Roads: A New History of the World*. London: Bloomsbury Publishing.
 - Goodwin, G. (1997). *Sinan: Ottoman Architecture and Its Values Today*. London: Saqi Books.
 - Hansen, V. (2012). *The Silk Road: A New History*. Oxford: Oxford University Press.
 - Kazıcı, Z. (2014). *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
 - Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2024). *Kültür Varlıkları Envanteri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
 - Özdemir, R. (1986). *XIX. Yüzyılda Ankara*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
 - UNESCO. (2024). *United Nations World Water Development Report 2024: Water for Prosperity and Peace*. Paris: UNESCO.
 - Vakıflar Genel Müdürlüğü. (2022). *Vakıf Kültür Varlıkları Envanteri*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
 - Frankopan, P. (2015). *The Silk Roads: A New History of the World*. Bloomsbury Publishing.
 - Kazıcı, Z. (2014). *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*. Kayıhan Yayınları.
 - Özdemir, R. (1986). *XIX. Yüzyılda Ankara*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
 - Ankara İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2014). *Ankara hamam kültürü ve tarihî hamamlar*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
 - Ayaş Belediyesi. (2021). *Ayaş Tarihi ve Kültürel Mirası*
 - Beypazarı Belediyesi. (2022). *Beypazarı Tarihi Kent Dokusu ve Kültürel Mirası*.
 - Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2024). *Nallıhan Kuş Cenneti*. Kültür Portalı.
 - Nallıhan Belediyesi. (2024). *Nallıhan Tarihi ve Kültürel Mirası*.
- Not: Bu yazının hazırlanmasında yapay zeka programlarından da faydalanılmıştır.

GELENEKSEL KÜLTÜRÜMÜZDE VE ZİLE'DE SU KÜLTÜ

Dr. Mehmet YARDIMCI

Türk yaratılış mitinde yaratılışın başlangıç nüvesi sudur. Bütün canlılar da sudan yaratılmıştır. O halde su yaratılışın temel noktası olduğundan mitolojik bilinçte önemli bir konum üstlenmiş durumdadır. Su, başlangıç madde olduğu gibi dünyanın sonunu getiren unsur olarak da görülür. Kozmik bilgide tufan olarak nitelenen dünyanın su ile kaplanması yaşanmış dünyanın sonu, yeni oluşumun ilk unsurudur¹

Eski kaynaklardan anlaşıldığına göre, Türkler suyu kutsal tanımlar ve suya tapmışlardır. Türk mitolojisi Tanrı'nın önce suyu yarattığını kabul eder. Yaratılış Destanı'nda Tanrı'ya yaratma ilhamı veren kadın, evreni kaplayan uçsuz bucaksız suyun dalgaları içinde görünmüştür. Kutsal kitaplardan Tevrat, yaratılış tasvirleriyle başlamaktadır. İncil'de verimli yağmurların kutsal kent Kudüs'ten doğan bulutlarla dünyaya dağıldığına inanılır. Kudüs, bol suları ile betimlenir. Kuran-ı Kerim'de de su özel bir konumda bulunmaktadır. Peygamber için yazılan kasidelerde O'na *rahmet yağmuru* denilmektedir. Zile halk kültüründe yağmur *rahmet* sözü ile ifade edilip kutsallık atfedilmektedir.

Tarım ve hayvancılık yöresi olan Zile'de yağmura özel önem verilip halk dilinde yağmurun adının *rahmet* olarak kullanılması, gökten yağanın sadece su değil bir nevi Tanrı'nın bereketi olduğu yargısıdır. Nisan ayında yağın yağmurun önemi büyüktür.

Bu önemi vurgulamak için halk arasında:

- Nisan yağmuru ambara yağar.
- Mart yağar nisan övünür, nisan yağar mayıs övünür, mayıs yağar yıl övünür.
- Nisan ağlarsa çiftçi güler.
- Nisan yağmuru yere düşerse ot, hayvana düşerse et olur.

biçiminde atasözleri niteliğinde veciz sözler oluşmuştur.

İnsanoğlu ilk çağlarda, yeryüzündeki temel maddeleri aramış ve suyu buldukları dört temel maddenin anası kabul etmişlerdir.

Kalafat'ın ifade ettiği gibi "*Su, toprak, hava ve ateş iyeleri arasında bir güç sıralaması, birlikte hareket ve birbirlerine karşı olma hali ile ilgili inançlar da vardır. Söndürülmek için ateşe su dökülmez. İçilmeden evvel toprağa bir iki yudum su dökülür. Fuzulî'nin ölmesi halinde toprağından testi yapıp onunla sevgilisine su verilmesini isteyen:*

Dest-bûsî arzûsıyla ölürsen düstlar

Kûze eylen toprağum sunun anunla yâre su"² deyişi su kültürünün önemini ve diğer kültürlerle ilişkisini sergileyen söylemlerin başında gelmektedir.

Halk arasında insanın bu dört unsurda kemale ereceği düşünülerek *su gibi aziz, hava gibi lâtif, toprak gibi mütevazî ve ateş gibi sıcak* olması tavsiye edilmiştir. Zile halk kültüründe yaşlı insanlara bir bardak su verildiğinde suyu verene *su gibi aziz ol* demesi bu gelenekten kaynaklanmaktadır. Zile halk kültüründe su ile ilgili günlük yaşamımızda kullandığımız:

"Su bulanmayınca durulmaz",

"Su içene yılan bile dokunmaz",

"Suyun çağlamazından insanın söylemezinden kork" ya da:

"Su küçüğün söz büyüğün" gibi pek çok atasözü ve veciz sözlerimiz bulunmaktadır.

Yaratılışta büyük bir öneme sahip olan su, türeyişten sonra insanlar için; göl, deniz, ırmak, pınar gibi öğeleri ile mukaddes bir varlık haline gelmiştir.

Her Türk halkının yaşadığı coğrafya içinde yer alan göl, ırmak ve pınarlar kutsal sayılmıştır. Onların her birinin bir ruhu, iyeli olduğuna inanılmış ve bu iyeler daima memnun edilmeye çalışılmıştır.

¹ Bayat, Fuzulî (2006), Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, Ötüken Yayınları, İstanbul, s.248

² Dr. Yaşar Kalafat, Halk İnançlarından Mitolojiye-1 berikan yay. Ank. 2009, s.168-169

Tarih boyunca tüm kültürlerde olduğu gibi insan yaşamını ve yerleşimini belirleyici öğelerinden birisi *tuz* ise diğeri de *su* olmuştur.

Günümüzden 2500 yıl önce Uygur Türkleri, Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinde '*kariz*' denen yer altı su kanalları yapmıştır.

Anadolu'nun en eski su şebekelerinden birisi olan '*kariz*' yani mahalli deyimle *keerüzler* Zile'de de yapılmıştır. Evlerin altından bir evden diğerine geçen su şebeke sisteminde yuvarlak taş şeklindeki *keerüz* taşından içme suları temin edilirdi. Orta Asya'daki Uygur Karızlarından esinlenerek yapılan Zile *keerüzleri* halen kullanılan birkaç çeşme haricinde işlerliğini kaybetmiştir.

Suyun kudsiyeti, ölümsüzlük vermesi gibi bir fonksiyonu ifa etmesiyle de güçlendirilmiştir. Su ile ilgili bu temel inançların bir silsile halinde devam ettiğini, bugün Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Zile özelinde de görmekteyiz. Kimi yerde suyun bereketi, kimi yerde sağlık kaynağı olması, kimi yerde de ruhun arındırılması ve kötülükleri alıp götürmesi yönünde inançlar vardır.

Dini kaynaklarda aziz görülüp her şeyin sudan yaratıldığı bildirilmiş fakat suyun neden yaratıldığından söz edilmemiştir. Tıpkı ruh gibi. O da gizli bir hazinenin içinden çıkmış gibidir.

Hinduizmin ilk metinlerinde suyun ilk madde olduğu, "*Yer, yer değilken; su, su idi.*" biçiminde belirtilen su, bütün kültürlerde temel olarak üç sembolik anlam ifade etmektedir.

Bunlar:

- 1) Hayatın kaynağı,
- 2) Arınma ve Temizlenme vasıtası,
- 3) Yenilenme vasıtasıdır.³

Hayatın kaynağı olarak görülen su ritüeli aynı zamanda bir arınma aracıdır. Her şey su ile yıkanır. Zile'de yaygın olarak kullanılan *Kan kanla değil, su ile yıkanır* sözü de bu temizlenmenin özgün ifadelerinden biridir.

Sel, Türk mitolojisinde oldukça önemlidir. Hatta Selçuk adının bile kökünün selden geldiği söylenebilir. Cengiz Han kabilesinin adı *kılan* ya da *kıyan*'dır. *Kıyan* sözü Türkçe *kayan* yani selden gelmektedir. Sel su ruhunun hırçın yönünü temsil ettiği, önüne gelen her şeyi silip süpürdüğü, alıp götürdüğü için selden korkulur. Dua edilirken, Zile'de; "*selden, zelzeleden, doludak koru Allah'im*" diye dua edilir.

Genel olarak atalarımız akan sularda gizli bir güç olduğunu hissetmişler ve korkmuşlardır. Bu korku nedeniyle Anadolu'da suyun üstünden geçerken suya bakılmaz. Eğer çok bakılırsa su iyisi o kişinin başını döndürüp gözünü karartır.⁴ Kişiyi kendine çeker.

Zile'de kirli su üzerinden atlamak ya da bir şekilde bulaşık vb. artığı kirli suyu dökmek zorunda kalındığında "*Destûr!*" demek, halk yaşantısında alışlagelmiş uygulamaları olarak bilinmektedir.

Zile Köylerinde ilk defa suya giden genç gelin, su anasına adak için suyun haftına demir para atar. Kutsal kabul edilen bazı sulara para atma geleneği bu anlayışın ürünüdür. Türk kültüründe önemli yer tutan ve halk nazarında kutsal olan su motifi Türk efsanelerinde yoğun bir biçimde işlenmiştir.

Anadolu baştan başa efsanelerle doludur. Bunların içerisinde nehirler, ırmaklar, kaynaklar ve kaplıcalarla ilgili yüzlerce efsane saymak mümkündür.

Yine Anadolu'da yerden kaynak ve hasta insanlara şifa veren sular bulunmaktadır. *Zemzem* suyunun yerden fışkırması öyküsüne benzeyen pek çok efsane anlatılmaktadır. Haymana'da Cime Sultan efsanesi gibi Gönen, Havza, Sulusaray ve Zile'nin hemen yanıbaşındaki Terziköy ve Gözlek gibi yerlerdeki kaplıca sularının ilginç öyküleri bunlardandır. Bu kaplıcalara Zile halkı sefa için gittiği gibi, şifa için de gitmektedir.

Bunların yanı sıra hastalıklara iyi gelen *sarılık suyu* vb. sular da konuyla ilgili su iyeleri arasında yer almaktadır. Zile Emirveren köyündeki sarılık suyu Zile halkının önemseydiği su kültürünün başında gelmektedir. Sarılık olan kimse Emirveren'e götürülüp sarılık suyu ile yıkanır.

Doğrudan şifalı sular olduğu gibi, suyun iyileştirici özelliğini belli bir ritüelin ardından kazandığı da olur. Özellikle dini motiflerle süslenmiş sayısız örneği vardır. Zile ve yöresinde en

³ Fikret Türkmen, Türk Kültüründe ve Azerbaycan Mezar Taşlarında Su Kültü, Türk Kültüründe Deniz Ve Deniz Edebiyatı Sempozyumu, Antalya, 27 Nisan – 2 Mayıs, 2008, Ank. 2008, s.108

⁴ Hayrettin İvgin, Türk Mitolojisinde Deniz, Türk Kültüründe Deniz ve Deniz Edebiyatı Sempozyumu, 27 Nisan-2 Mayıs 2008, Antalya, Bildiriler Kitabı, Ank. 2008, s.150

bilineni şüphesiz, kurşun dökmedir. Kurşun dökülürken sudan yararlanılır, fakat kurşunun döküldüğü sudan içilerek ancak bu tedavi tamamlanabildiğine inanılır.

Şerbet dökmek olarak adlandırılan ve etkisi okunan ayetlerle kazandırılan şekerli sudan ibaret karışımın, cin ve perilerin kötülüğünden kurtulmak için üç ihlas ve bir fatiha okunarak gece yarısı تنها bir yere dökülmesi, alkol bağımlısı olan bir kişiyi bu bağımlılığından kurtarmak amacıyla, vakit namazı için abdest alan birinin dirseğinden akan su alınıp, farketirmeden içki bağımlısı olmuş kişiye içirilmesi Zile'de görülen suyun iyileştirici özelliğine inanılan ritüellerdendir.

Su, bir kişinin yaşamında ve bedeni toprağa verilmeden önce en büyük arındırıcısı iken, ölmek üzere olduğu zamanda, imanının sınanmasının aracı haline gelir. Buna, Şeytanın, ölüm esnasında susuzluk hisseden kişiye imanı karşılığında su vereceğini söyleyerek kandırmaya çalıştığına inanılır. Zile ve çevresinde ölmek üzere olan hastanın ağzına yakınlarınca su damlatılmasının bu aldanmayı önleyeceğine inancın getirdiği bir ritüeldir.

Türk kültüründe suyun temizleyici olmasının ötesinde, su sesinin iyileştirici özelliği üzerinde de durulmuştur. Saray ve köşkların her odasında çeşme bulunması bunun bir kanıtıdır. Topkapı Sarayı'nın Harem dairesindeki odalarda, Padişahın taht odalarında ve bahçelerindeki havuz, fiskiye ve çeşmeler günümüze kadar gelmiştir. Su sesinin iyileştirici özelliğinden Zile halkının da yararlandığına dair önemli belgeler Zile'deki tarihi şadırvanlar ve fiskiyeli çeşmelerdir.

Aslında “Çeşme”, sözlük anlamı olarak, Farsça'da “göz” anlamına gelen “çeşm” sözünden türetilmiştir. Su çıkan kaynak, pınar ve gözlere “çeşm” denilmesi, bunların akıttığı küçük yapılarla çeşme denilmesine neden olmuştur. Çeşmeler su mimarisinin en yaygın örnekleri olmalarının ötesinde, her dönemde Türk şehirlerinin en önemli öğeleri arasındadırlar. Selçuklular döneminden itibaren, dinî yapılarla bütünleşik ya da bağımsız bir yapı olarak çeşmelerin inşa edilmiş olduğu bilinmektedir. Zile'de müstakil çeşmelere pınar sözünün kullanılması dikkat çekmektedir. Kepir Pınarı, Celep Pınarı, Çukur Pınar, Çay Pınar bunlardandır.

Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Meydan Çeşmeleri Zile'de de önemli yapılar olarak işlevlerini sürdürmüştür. Bunlardan Selağzı'ndaki meydan çeşmesi ile Odun Pazarı'ndaki üç lüleli meydan çeşmesi unutulmazlar arasındadır.

Geleneksel kültürümüzde inanışa göre Hızır ve İlyas iki kardeşdir. Bu kardeşlerden birisi karadakileri, diğeri de sudakileri kötülöklere karşı korur. İki kardeş her yıl 6 Mayıs'ta bir su başında bir araya gelirler. Bu buluşma Hıdrellez şenlikleri olarak kutlanır.

Günümüzde yağmurla ilgili uygulamalar ilkel dönemin izlerini taşımaktadır. Türkçede yaygın olarak “yavaş yavaş ve ince ince yağın yağmur” anlamında “ahmak ıslatan” söz grubuyla ifade edilen yağış türüne Zile'de “ahmağısladan” denir.

Nisan suyunun şifalı oluşuna inanılması nedeniyle Mevlevî ve Bektaşî dergâhlarında “Nisan Tası” da denilen bakır taslara nisan yağmuru suyu biriktirilip şifa niyetine hastalara verildiği bilinmektedir.

Zile'de de kendini bazı hastalıkların ocağı sayan kimi evlerde nisan taşı benzeri taslar bulunmakta bu tasla ocak sahibinin içirdiği su şifalı sayılmaktadır. Sarılık ocağında sarı renkli tunç bir tasta içilen su ile sarılık hastalığına yakalananların kurtulacağı inancı yaygındır.

Geleneksel kültürümüzde yağmur duası da önemli bir uygulamadır. Zile'de Aslan Dede, Hıdırlık gibi yerlerde yağmur duası ritüeli uygulandığı halen hafızamızdadır. Divan şairi Necatî:

*İhtiyat itmez misin andan ki ashâb-ı niyâz
Baş açup zârî kılup yirden göğe yalvaralar*

dizelerinde yağmur duası özgün bir anlatımla vurgulamıştır.

Halk pratiklerinde de *Çömçe Gelin* adı ile:

*Yağ yağ yağmur
Teknede hamur
Ver Allah'ım ver
Selli sulu yağmur*

tekerlemesine bağlı olarak çocuk oyunları arasında sayılabilen yağmur duası geleneği de uygulanır. Zile'de, Yağmur yağmadığı ve halkın yağmur yağmasını çok arzu ettiği günlerde mahallenin çocukları toplaşır ve mahallenin en ucundaki evin önünden başlayarak hep bir ağızdan:

*Göğden göğden göğdüren
Göğden yağmur endiren
Ver Allahım ver*

İmamın evini sele ver

diye bağırarak başlatırlar. Geldikleri her evin önünde ilk üç dizeyi söyleyip dördüncü dizeyi ise *imam* sözcüğünü kaldırarak kimin evinin önünde bağırılıyorsa ona adapte edip söylerler.

Hep bir ağızdan koro biçiminde her evin önünde en az üç defa bağırılır. Hep aynı tekerlemeyi söylemeyip;

*Derelerde tilkiyim
Ben anamın ilkiyim
Teknede hamur
Tarlada çamur
Ver Allahım ver
Bol sulu yağmur*

biçiminde çeşitli tekerlemeler de söylerler. Bu süre içinde evden mutlaka bir kişi çıkarak yağ, bulgur, yumurta ya da ekme verir. Durumu iyi olanlar hepsinden verir. Çocukların üzerine de bir bardakla biraz su serper.

Toplanan yağ, bulgur ve yumurtalarla yaşlı, yoksul ve genellikle de dul bir kadının evine gidilir. Bu kadın toplanan yağ ve bulgurla pilav pişirir, yumurta ile de kaygana da denilen yağda yumurta yapar.

Her çocuk yanında evinden getirdiği kendi kaşığı ile yumurtayı ve pilavı neşe içinde hep birlikte yer. Artan bulgur, yağ, yumurta ve ekme o yaşlı kadının evine bırakılır.

Burada yağmur yağması için uygulanan bu ritüelin gizli bir amacı da, temelinde yağmur istemek için duanın yanı sıra, rencide etmeden yoksul bir aileye yardımdır.

Geleneksel kültürümüzde göllerin meydana gelişi de olağanüstü olaylarla açıklanır.

Kirli su yoktur, kirlenilmiş su vardır diyen atalarımızın, uzun denemelerine dayanan yargıların genel kural biçiminde söylenen atasözlerimizin önemli bir bölümü su ile ilgilidir. Bunlardan Zile'de yaygın olarak kullanılanları:

*Derin su yavaş akar.
Dereyi tepeyi sel bilir iyiyi kötüyü el bilir.
Taşıma su ile değirmen dönmez.
Dünyayı sel bassa ördeğe vız gelir.
Erkek sel, kadın göldür.
Su içene yılan bile dokunmaz.
Suyun yavaş akanından, adamın yere bakanından kork.
Su aka aka yolunu bulur.*

gibileri sadece birkaçıdır.

Deyimlerimizden:

*Su almak,
Su gibi ezberlemek,
Su katılmamış,
Buz kesmek*

gibi söz değerlerimiz de su ile ilgili önemli söylemlerimizdendir.

Yaşamımızın her aşamasında yer alan su, Zileli annelerin ninnilerinde de:

*Şu derenin ardı oyuk
Sular akar koyuk koyuk
Bağımızda sular soğuk
İçireyim sana ninni
Ninni yavrum ninni*

biçiminde yer almıştır.

Vücudumuzun önemli bir bölümü su olduğu halde ve dörtte üçü su olan bir evrende yaşadığımız halde suyu gereği gibi tanımadığımız önemli bir gerçektir. Hayali'nin:

*Cihan ârâ cihan içindedir ârâyı bilmezler
Ol mâhiler ki derya içredir deryâyı bilmezler*

dediği gibi yaşamımızın tüm evrelerinde en önemli unsurlardan biri olan suyun geleneksel kültürümüzdeki yerini ne denli az bildiğimiz ortadadır.

Zileli âşıklar yurdun dört bucağında dereli, çaylı, çeşmeli, pınarlı, selli türküler, deyişler söylemişlerdir. Bunlardan:

*Hakiroğlu kurtarsınlar çileden
Palanlı'ya yol uğrattın zile'den
Bir su için Çivi Köyün gölünden
Orada da mekân tutun turnalar*

*İçtik biz ezelden kudret meyini
Deniz de bir, derya da bir, göl de bir
Okur isen Hak'tan gelen fermanı
Yazan da bir kalem de bir el de bir*

(Hüseyin 18.yy.)

*Garip Mecnun gibi ben bu pınara
Yolumun üstüdür gelirim güzel
Var yürü işini Mevlâm onara
Ancak Hüdâlaeran alırım güzel*

(Sofuoğlu, 19.yy)

*Kimileri suyu bulur içemez
Kimileri geçit bulup geçemez
Kimisi derdinden gözün açamaz
Kimini başlara topuz eyledin* **(Ceyhunî, 19.yy.)**

*Akıl fikir gönül müsavi olsa
El verir bu lezzet bal ne ilazım
Hırs ile nefis bir kapta dursa
Coç edip çağlamaz sel ne ilazım*

(Zefil Necmi, 20.yy.)

biçimindeki söyleyişler çeşitli olay ve durumlar nedeniyle âşıkların diline ve teline yansıyan deyişlerdendir.

*Deniz dalgasız olmaz
Güzel sevdasız olmaz
Yiğit olan yığidin
Başı dumansız olmaz*

gibi yüreğimizi derinden sarsan, dinleyeni derin duygulara salan türkülerin elbette yakan birileri vardır. Bu kişilerin adları unutulduğundan sadece sedaları yaşamaktadır.

Zileli âşıklarımız da, geleneksel kültürümüzde çok önemli bir yere sahip olan su motifini çok önemseyip şiirlerinde çeşitli yönleriyle dile getirmişlerdir. Adları unutulmayan âşıklarımızın içinde su ile ilgili şiir söylememiş olanı hemen hemen yok gibidir. Bunlar kimi türkülerde de derin duygularını dile ve tele dökmüşler;

*İbadet etmeyen silahsız olur
Boranlı kışlı dağlarda kalır*
(Zefil Necmi)

*Akan sular gibi çağlayıp akma
Aşkın hançerini sineme çakma*
(Kemterî)

*Sazım bana bakıp sen de ağlama
Coşkun sular gibi akıp çağlama*
(Kul Aşur)

biçiminde yüreğimizi dağlamıştır.

Bilindiği gibi tasavvufta Tanrı ile insan bir olarak kabul edilir. Bazı âşıkların şiirlerinde derya ve katre Tanrı ve insanın ifadeleridir. Katre olarak simgeleştirilen insan, derya olarak nitelendirilen Tanrı'ya ulaşmak için didinir durur.

Suyun hayat bahşedici, yaratıcı bir mukaddes gibi düşünülme inancı *zemzem suyu* ile devam etmektedir.

Kâbe'ye yirmi metre kadar yakınlıkta bulunan ve bundan yaklaşık beşbin yıl önce İsmail'in annesi Hacer onu görünce kaybetme korkusuyla *zem zem* diye yalvardığı için bu adla anılan ve cennetten çıktığına inanılan kutlu sulardan *Zemzem suyu*na sonsuz bir saygı besleyen Zile halkının Alevi-Bektaşî kültürüne sahip kesimi Hacı Bektaş'ta, Çilehane'deki çeşmeden akan suya da *zemzem* dediği bilinmektedir. Bu durum Zile ve çevre âşıklarının dilinde ve telinde:

*Sazla Deliktaş'tan geçmek isterdim
Çilehane'de zemzem içmek isterdim
Muhabbet bohçasın açmak isterdim
Her mecliste bohça didilmez kardaş*
(Semaî)

biçiminde dile getirilmiştir.

Eski Türk inançlarında her suyun bir iyisi olduğuna inanılırdı. Eski Türklerde çocuksuz kadınlar ırmaklara, şarap vb. dökerek o ırmakların iyelerini memnun etmeye çalışırlardı. Onların yardımıyla çocuk sahibi olacaklarına inanılırdı.⁵

Zile'de her suyun bir iğesi olduğu inancı etkisiyle hıdırellez günü genç kızlar hıdırellez eğlenceleri kapsamında yedi kaynak suyundan, yedi pınardan su getirip karıştırarak çay yapıp içerler. Aynı amaçla Zile ve yöresinde kismet açmak için yedi ayrı kaynak suyundan su getirilip karıştırılarak sabah ezanı bu suyla yıkanılır.

Anadolu'nun çeşitli yörelerinde olduğu gibi Zile'nin bazı köylerinde gelin eve getirilirken mutlaka ırmak ya da dere üstünde kurulu bir köprüden geçirilir. Böylece gelinin bereket getirdiğine inanılır. Su iyisi çeşitli biçimleriyle Anadolu'nun hemen her köşesinde geleneksel kültürümüze bağlı pratikler olarak uygulanmaktadır. Akarsulardaki mistik gücün olumsuzlukların önüne geçeceğine inanılır.

Kutsal kitaplardaki su ile arınma, huzur bulma motifi geleneklerimizde ve inançlarımızda bütün canlılığıyla yaşamaktadır. Anadolu'nun hemen her yöresinde olduğu gibi Zile'de de: Abdest alma, gidenin arkasından su dökme, Cenazeden evine gelen kişinin önce elini yüzünü yıkaması, cenaze çıkan evdeki kaplarda bulunan bütün suların boşaltılması su ile ilgili pratiklerin en canlılarıdır. Örneklerini çoğaltacağımız bu pratikler hep su ile ilgili olup su, yaşamımızın her aşamasında yer almış, doğumumuzun kırkinci günü kırk suyu ile yıkanişımızdan, ölümümüzde ölü yıkama geleneğine kadar mutlaka bir işlevi yerine getirmiştir. Zile'de anneler gelinlik çağına gelmiş genç kızlarının kismetinin açılması için hamamda son sularını hamam tasında kırklayıp başından aşağı aktarırlar.

Geleneksel kültürümüzde suya verilen önem, mezar taşlarına da çeşitli şekillerde yansımıştır. Ölünün defininden sonra mezar üstüne bir testi ile su konulması, mezarların üstüne kuşların su içmesi için bir suluğun yapılması Türk mezar kültüründe yaygın olarak görülmektedir. Yine eski mezar taşlarında su ibriği tasvirlerine rastlanması su kültürüne tarih boyunca verilen önemin işaretlerindendir. Kültürümüzde suyun bu kadar önemli olması, henüz dinlerin ortaya çıkmadığı zamanlarda oluşan insanlığın ortak kültürünün mirasıdır. Bu miras bütün canlılığı ile Zile'de varlığını korumaktadır.

Zile bir sular şehridir. Zile'de su yer adlarından olağanüstü iyileştirici özelliklerine kadar, bir toplumun yaşamının her alanına girmiştir. Bazı köylerin adının; *Acısu, Acıpınar, Yücepınar, Karşıpınar, Gölcük, Çiçekpınar, Hatıppınarı, Belpınar, Kurupınar, Bağlarpınarı, Derebaşı* gibi su ve su kültü ile ilintili olması bu görüşümüzü doğrulayan hususlardır.

Zile'de suyun temizliğin simgesi oluşunun en önemli işareti olan hamam geleneği Zile halk kültüründe su kültürünün önemli bir unsuru olarak görülmektedir.

Zile ve yöresinde saptadığımız su ile ilgili diğer pratikler şu şekildedir:

Baharın ilk günü suya girildiğinde "*ağırlığımı, kirliliğimi, kelliğimi, hastalıklarımı su götüre*" denir.

Zile'de dolu yağması kesilsin diye ailenin ilk kız çocuğuna bir dolu tanesi yedirilir ya da bıçakla kestirilir. Bazı köylerde de güneş görmemiş paslı demir parçası eşikten dışarı dolunun altına atılmaktadır.

⁵ Yaşar Kalafat, Su İyesi, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, s. 17

Ayakta su içilmez.

Gece eşikten dışarıya su dökülmez.

Bazı köylerde nohut ve mercimek tarlalarının ortasına sam yeli yakmasın diye su kabı bırakılır.

Kırklı kadının yattığı odada su bulundurulursa al basacağına inanılır.

Kırk suyu çocuğun beşiğine, yastığına, yorganına, annenin yatağına serpilirse nazar değmeyeceğine inanılır.

İyi bir rüya görülmüşse, rüyanın aynaya ya da suya anlatılması gerektiğine inanılır.

Rüyada yağmur görülürse, bereketin olacağına inanılır.

Düğünde gelin kızın kötü huylarını anasının evinde bırakması dileği ile yeni evine girmeden önce su testisi kırılır.

Yola gidenin arkasından yolu açık olsun, su gibi gitsin, gelsin diye bir tas su dökülür.

Su kültürünün bir parçası olarak musluğun öncüsü olarak kabul edilen ve çeşmelerde suyun aktığı yerlere takılan madeni borulara Zile'de halen "iüle" denmektedir.

Zile'de su kültürü ile ilgili hayvanların su içmesi için kullanılan pınar önü yalakları ve haftlar, pınar suyunu hafta düken oluklar, kullanıldıkları yerlere ve şekillerine göre çeşme muslukları, sebil muslukları, semaver muslukları, şadırvan muslukları, lavabo muslukları, fiçı musluğu, hamam kurnaları üzerine takılmış musluklar gibi sıcak ve soğuk suyu birlikte akıtan musluklar olarak sınıflandırılan musluklar vb. yanı sıra ev yaşamında kullanılan güğümler, semaverler, küpler, testiler, bakır helkiler, kovalar, ibrikler, leğenler, maşrapalar, bardaklar, mataralar, hamam tasları, nalınlar, havlular, peştemallar da su kültürü ile ilintili araç ve gereçler olarak Zile halkının sosyal yaşamında önemli yer tutmaktadır.

Hamam deyince ilk akla gelen kurna, musluk ve göbek taşıdır. Hamam taşı, sabun ve sabunluklar, kese, lif, havlu, peştamal, takunya veya nalın ise, hamamı hamam yapan diğer aksesuarlardır. Su kültürü ile bire bir ilintili olan hamam, Zile yaşam kültürünün, kullanılan eşyalar da hamam kültürünün önemli bir parçası olarak görülür.

Hamam kültürünün en önemli özelliği sağlık mekânları olmasıdır. Uzun süre kalmamak koşuluyla, hamamda sıcak su ve sabunla yapılan temizlik kişiyi rahatlatır.

Aynı işlevi gören Zile evlerinin dolap içine yapılan gusulhâne ve abdesthâneler de Zile su kültürünün önemli halkalarındandır.

Eski Zile eşrafının konaklarında konukların ağırlandığı misafir odalarında tıpkı dükkanlarda asılı özgün levhalar gibi kibleyi belirlemek için misafire hitaben "Ey, misafir kıl namazın kible bu caniptedir. İşte leğen, işte ibrik işte peşkir iptedir." ibaresinin yazılı olduğu levhaların asıldığı ve bir köşeye el yapımı bakır leğenle su dolu zarif bir ibriğin konduğu eski anılar arasındadır.

KAYNAKÇA

- 1.Ergun Candan, Türklerin Kültür Kökenleri, İst. 2006
- 2.Fuzuli Bayat, Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006
- 3.Deni Gezgün, Su Mitosları, İst. 2009
4. Fikret Türkmen, Türk Kültüründe ve Azerbaycan Mezar Taşlarında Su Kültü, Türk Kültüründe Deniz Ve Deniz Edebiyatı Sempozyumu, Antalya, 27 Nisan – 2 Mayıs, 2008, Ank. 2008
- 5.Hayrettin İvgin, Türk Mitolojisinde Deniz, Türk Kültüründe Deniz Ve Deniz Edebiyatı Sempozyumu, Antalya, 27 Nisan-2 Mayıs 2008
- 6.Salih Özbey (Editör), Şifalı Sularımız, Ank. 1979
- 7.Yaşak Kalafat, Ağrı Yöresi Örneklemleri İle Türk Kültürlü Halklarda Su Kültü, 19.11.2008, Kanalkültür.Com.
- 8.Yaşar Kalafat, Su İyesi, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay. Ank.
- 9.İskender Pala, Dört Güzeller, Toprak, Su, Hava, Ateş. İst. 2008
- 10.Saim Sakaoğlu, 101 Anadolu Efsanesi, Ank. 2003
- 11.Mustafa Necati Sepetçioğlu, Yaratılış Ve Türeyiş, İst. 1969
- 12.Mehmet Tekin, Şifahi Sular Ve Sandıklı Hüdaî Kaplıcası, Güneyde Kültür, Nisan 1991
- 13.Mehmet Yardımcı, Yaşamları, Sanatları ve Şiirlerinin Yorumlarıyla Âşıklarımız, Ank. 2009

- 14.Mehmet Yardımcı – Cahit Kavcar, Efsanelerimiz, Malatya, 1990
15.Muhsine Helimoęlu Yavuz, Diyarbakır Efsaneleri, Ank. 1990

TOKAT VE YÖRESİNDE YAĞMUR DUASI GELENEKLERİ

Dr. Mehmet YARDIMCI

Anadolu'nun pek çok yöresinde yağmur yağmadığı zamanlarda yağmur duasına çıkılıp küçük çocuklar ön saflara oturtulup ve parmak uçları aşağı doğru tutularak dua edilir.

Kimi yörelerde kaplumbağalar ters çevrilir, yılan yakılır. Araştırıldığı zaman daha ilginç gelenek ve göreneklerle karşılaşmak mümkündür.

Tokat ili, Zile ilçe merkezi ile Tokat il merkezi ve Çamağzı köylerinde yaptığımız araştırmalarda yağmur duası ile ilgili çocuk oyunu şekline dönüştürülmüş iki geleneğin halen devam ettiğini gördük. Bunların özünde yoksullara yardım duygusunun yattığı da bilinen bir gerçektir.

Halk bilimi açısından önemi büyük olan bu gelenekleri Türk Folkloru sayfalarına aktarmayı uygun buldum.

Bunlardan Zile'de olanı şöyle:

Yağmur yağmadığı ve halkın yağmur yağmasını arzu ettiği günlerde mahallenin çocukları toplanır ve mahallenin en başındaki evin önünden başlayarak hep bir ağızdan:

Göğden göğden göğdüren
Göğden yağmur indiren
Ver Allah'ım ver
İmamın evini sele ver

diye bağırarak başlatırlar. Geldikleri her evin önünde ilk üç dizeyi söyleyip dördüncü dizeyi ise imam sözünü kaldırarak kimin evinin önünde bağırıyorsa onun adını söylerler. Bu dörtlükten sonra:

Teknede hamur
Tarlada çamur
Ver Allah'ım ver
Selli sulu yağmur

diye de bağırırlar. Her evin önünden en az üç defa hep bir ağızdan koro biçiminde bağırırlar. Bu süre içinde evden mutlaka bir kişi kapıya çıkıp onlara yağ ve bulgur verir. En sonunda, toplanan yiyeceklerle beraber yaşlı, dul ve yoksul bir kadının evine gidilir. Orada, bu kadın getirilen yağ ve bulgurla pilav pişirir. Her çocuğun yanında evinden getirdiği kaşık vardır. Pilav neş'e içinde hep birlikte yenilir. Artan yağ ve bulgur ise pilavı pişiren dul kadına bırakılır.

Tokat ilçe merkezinde de aynen Zile'deki gibi yapılır. Tek fark, pilavın yakınlarında bulunan bir tekke ya da yataının yanında pişirilmesidir.

Tokat'ın Çamağzı köyünde durum biraz daha farklıdır.

Köydeki herhangi bir evin, özellikle yardıma muhtaç bir ailenin ilk çocuğu köyün çocukları ile toplaşır. Büyük bir kalbur içine ot doldurulup bu ilk çocuğa tepsinin üstünde taşıtılır. Her evin önüne gelindiğinde:

Derelerde tilkiyim
Ben anamın ilkiyim
Teknede hamur
Tarlada çamur
Ver Allah'ım ver
Selli sulu yağmur

diye hep bir ağızdan bağırırlar. Bağırırken kalbura kova ile su dökülür. Çocuk da kendi eksenini etrafında dönerek kalburun delikleri arasından akan su ile yağmur altında kalmışçasına

ıslanır. Sonra o evden bir kişi çıkıp onlara yumurta, ekmek ve yağ verir. Her ev ayrı ayrı dolaşıldığından yüzlerce yumurta ekmek ve o nisbette yağ birikir. Yumurtaların bir kısmı ıslanma payı olarak daha doğrusu yardım kabilinden kalburu taşıyan çocuğa verilir. Artanı ile köyün yanındaki türbeye gidilir. Ve orada bekleyen yaşlı bir kişi tarafından çocuklara pilav pişirilip yedirilir.

Temelinde yağmur istemek için duanın yanı sıra yoksula yardım fikri de yatan bu güzel geleneğimizin hala devam etmiş olması çok sevindirici geldi bana.

SU

Ben
Türkistan'da Yedisu'dan
Yesevi kerametleriyle
Süleyman Şah'ın matarasında
Anadolu toprağına ulaşan suyum

Uzak yollardan geldim
Kimi zaman
Fırat suyunun kaynağı Dumlu'da
Dirilik verip
Bitimsiz bir güç gibi
Çağlayıp duran su gözesi oldum

Kimi zaman
Bingöl dağlarından doğan Aras'ta
Huzur buldum

Adını Sümerlerden alıp
Hazar Baba'da coşan
Dicle boyunca mitolojik nehir tanrısı olurken
Sakarya ırmağında
Aritıp durultan su gibi
Bolluğun
Bereketin adı oldum

Ebemkuşağı gökyüzünü süslerken
Kızıladağ'dan doğan
Sivaslı Kızılırmak boyunca
Suyun تنها dili olup
Yürüdüm
Dağlardan ovalara
Amasya ovasında
Sazın bam teline takılı
Yeşilırmak anlatmaları oldum

Ergene
Arda
Tunca'yla
Güç üzerine güç kattım Meriç'te
Yurt olurken konar göçere
Kimine oğul kimine ana oldum

Kar olup beyaza boyadım her yeri
İster Çekerek çayında dinle beni
İster Kelkit'te
Anadolu coğrafyasında anlatılan
Efsanelerin gizemi oldum

Saklı sularım dışa vurdukça
Konya ovasında
Çoğala çoğala
Kuyularda cömertliğin eli oldum

Çiğ olup geceleri
Güllere çiseledikçe sulu sepken
Aktıkça diplere bereketim
Can çekişen
Çayır çimenin gizil gücü
Evrenin sırdaşı oldum

Yazın serin yaylası oldum sevdanın
Soluk soluğa serinlik sunan
Derin maviler geçti tezgahımdan
Uygarlık kokan sulara
Zamanı düşündürüp
Yaranın ucuna dikilen
Eski bir anı gibi
Bıçak gibi dokunup geçen
Mermerin içtiği akşam suyu olup
Em olmak için çaresizlere
Zeytinin içindeki özsü gibi
Yaşam direnci oldum

Çocuk oyunlarında çömçe gelinle
Yağmur duasına durup
Bereketi oldum doğanın
Hastalara iyi gelen
Sarılık Suyu oldum Zile’de
Kevser’in seli olup şifa niyetine
Kepir pınarı’ndan
Celep pınarı’na
Su iyesi oldum

Yaşamın başlangıcında su vardı zaten
Bitişinde yine su
Kimi zaman musallada
İstem dışı kabaran yürek yangınıyla
Sürüp giderken suyun hükmü sonsuza
Sonraya kalan
Birkaç damla gözyaşı oldum

Mehmet YARDIMCI

ZÂTÎ'NİN SU REDİFLİ BEYİTLERİNDE SUYUN YOLCULUĞU

Prof. Dr. Şevkiye KAZAN NAS*

Giriş

Su, insanoğlunun en temel yaşam kaynağı olması sebebiyle klasik Türk şiirinde zengin bir imgeye dönüşmüştür. Farsça “âb”, Arapça “mâ, zülâl, miyâh” gibi sözcüklerle ifade edilen “su”; şairlerin elinde hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle işlenmiştir. Hayat veren, temizleyen ve ferahlatan yapısıyla olumlu; sel olup yıkan ve yıpratıcı gücüyle olumsuz nitelikleri simgelemiştir. Ancak, bu özellikler daima âşık ile sevgili arasındaki ilişki üzerinden somutlaştırılmıştır. Su; coşkunun akışıyla sevgilinin dalgalı saçlarını, alçaktan süzülmesiyle alçakgönüllülüğü, berraklığıyla ise sevgilinin pürüzsüz yüzünü, tatlılığıyla can veren dudaklarını simgeler. Yıkıcı gücü sevgilinin âşığının gönlünü harap etmesine, aşındırıcı yönü ise insanın zamanla yıpranan ömrüne karşılık gelir. Şairin elinde kâh sevgilinin eşliğine yüz süren mütevazı bir âşığa kâh ayrılık acısıyla inleyen canlı bir özneye dönüşen su, maddi âlemden susuzluğu giderirken mana âleminde ilahi aşka, hakikate ve tecelliye duyulan özlemin mazmunu olmuştur. Sadece benzetmelerle sınırlı kalmayan su; atasözleri, deyimler ve dini-kültürel telmihlerle de zenginleştirilmiştir. Şiirlerde Âb-ı Hayat, Hz. Nuh tufanı, Hz. Musa'nın Kızıldeniz'i yarması ve Hz. Yusuf'un kuyuya atılması gibi tarihi ve dini olaylara sıkça atıfta bulunulmuştur. Âşık açısından bakıldığında ise su, durmaksızın dökülen gözyaşındır. Âşığının gözleri birer çeşmeye, dökülen yaşlar gönlündeki yangını söndürmeye çalışan coşkunun bir akarsuya dönüşür. Suyun bir yerde duramayıp akması âşığının avareliğini simgelerken; yansıtıcı yapısı aynayı, akıcılığı ise şairlerin pürüzsüz ve ustalık işi şiirlerini temsil eder.

XVI. yüzyılın klasik Türk edebiyatı şairlerinden Zâtî'nin (ö.1547) *Divan*'ında “Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün” vezniyle yazılmış 9 ve 7 beyitten meydana gelen iki adet “su” redifli gazeli bulunmaktadır. Su imgesini kendine özgü hayal gücü ve şairane zekasıyla yeniden inşa eden şair, şiirlerinde suyu cansız bir doğa unsuru olmaktan çıkarmış, ona hissedilen, ağlayıp inleyen, giyinen, arayış içinde olan ve adeta aklını yitiren canlı bir kişilik kazandırmıştır.

Bu çalışmada; Zâtî'nin suya yüklediği anlamlar, doğa olaylarını hüsn-i ta'lil sanatı vasıtasıyla kendi duygu dünyasına nasıl aktardığı ve suyu geniş bir yelpazede estetik ve edebî bir unsura nasıl dönüştürdüğü beyit beyit ele alınmıştır.

1. Aşk Yolculuğu ve Arayışın Simgesi Olarak Su

Su; avere gibi diyardan diyara gezen, sevgiliye ulaşmak için yüzü üstünde sürünen, başını taştan taşa vurarak zikreden ve âşığının hâllerini taklit eden bir âşıktır. Zâtî, “Su, sevgilinin yüzüne âşık olan beni her an taklit ederek şehirden şehre, memleketten memlekete perişan, sevdalı ve avare bir hâlde akar, gezer.” anlamındaki beytinde suyun bu sürekli hareketini, yönünü kaybetmiş bir âşığının perişanlığına ve başıboş dolanmasına benzetir. Su, yaratılışı gereği sürekli aşağı doğru ve kaynağını arayarak akar. Beyitte su, şair gibi Yaratıcı'nın tecellisine ulaşmak için diyar diyar gezen şaşkın bir derviş veya âşık hüviyetindedir. Suyun bir yerden başka bir yere doğru doğal çekim ve yerçekimi sebebiyle akması olayı, şairin aşkından dolayı perişan olup gurbet gezmesine ve suyu da şairin bu hâlini taklit etmesine bağlanmıştır. Suyu insana ait olan taklit etme, avare ve perişan olma, seyr etme gibi duygusal ve zihinsel vasıflar yüklenmiştir:

Dem-be-dem taklîd idüp ben âşık-ı didâra su

Seyr ider ilden ile şûride vü âvâre su (Zâtî, G.1219/1)

Zâtî'nin, “Ey melek yüzlü sevgili! Su, senin semtine yüzüstü sürüne sürüne geldi. Senin o güzel yüzüne âşık olan bana ne kadar da çok benziyor.” anlamındaki bir diğer beytinde toprağın üzerinde yatay düzlemde akıp giden suyun fiziksel hareketi, sevgilinin semtine kul köle olarak giden âşığının hâliyle özdeşleştirilmiştir. Akarsular yeryüzünde akarken adeta toprağa yapışık vaziyette, kıvrıla kıvrıla

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Konyaaltı-Antalya (sevkazan@gmail.com) ORCID ID: 0000-0002-3033-7152

ve zemin boyunca ilerler. Su, sevgilinin mahallesine kadar akıp gelmiştir. Şair, bu durumu görünce, suyun da tıpkı kendisi gibi sevgilinin cemâline âşık olduğunu ve bu yüzden kendisini taklit ederek yüzüstü sürüne sürüne o semte vardığını söyler. Beyitte su, alçakgönüllülüğün, kulluğun, sadakatin ve aşk yolundaki meşakkatin simgesidir. Toprağa yüz sürmesi hem fiziksel bir akışı hem de tasavvufi anlamda dervişane bir secdeden ibarettir:

Yüzi üzre sürini sürini geldi kûyuna

Hûb benzer ey melek ben âşık-ı dîdâra su (Zâtî, G.1220/3)

Zâtî, “Eğer bu avare su, senin yanağının arzusu ve coşkusuyla sakilik ediyor olmasaydı, her bir yağmur damlası gelip ona kadeh sunmazdı.” anlamındaki diğer beytinde suya coşku ve şevkle mecliste içki dağıtan bir saki rolü vermiştir. Gökyüzünden akarsuya düşen yağmur damlaları, gerçekte sıradan bir tabiat olayıdır. Ancak şair, bu durumu estetik bir meclis sahnesine dönüştürmüştür. Gökyüzü bile bu akarsuyun sevgilinin yanağına olan aşkını ve sakilik hizmetini takdir etmekte; yukarılardan gönderdiği her yağmur damlasıyla ona kadeh sunarak ödüllendirmektedir:

Câm sunmazdı gelüp her katre-i bârân ana

Arızun şevkiyle sâkî olmasa âvâre su (Zâtî, G.1219/8)

2. Şifa, Söndürücü ve Eritici Unsur Olarak Su

Zâtî’nin “Ey ağır, sert hâre kumaşından elbiseler giyen sevgili, sakın taş kalpli olma. Çünkü benim ahımın ateşinden en sert mermer taşları bile bir anda eriyip su olur.” anlamındaki beyitte sevgilisine bir uyarıda bulunur. Âşığın içindeki aşk ateşi ve çektiği ah o kadar şiddetlidir ki, bu ateşin ısısı karşısında doğadaki en sert cisimlerden biri olan mermer taşı bile eriyip su haline gelir:

Olma sengîn-dil sakın ey hâre-i sengîn geyen

Nâr-ı âhumdan olur bir demde seng-i hâre su (Zâtî, G.1219/2)

Âşığın ahının ateşinden en sert mermer taşının eriyip su olması imkânsız bir durumdur; aşkın ve acının şiddetini vurgulamak için mübalağa yapılmıştır. İlk mısradaki hâre, ipekli ve dalgalı bir kumaş; ikinci mısradaki seng-i hâre tamlamasındaki hâre ise katı, sert taş, mermer anlamındadır. Nâr (ateş) ile su; seng (taş/sertlik) ile su (sıvı/yumuşaklık) arasındaki zıtlıklardan yararlanılmıştır.

Zâtî, “Benim içindeki aşk ateşi, seher vakti yanağıma, yüzüme su çarptıkça ahım yükselir; nitekim ateşe su değdiğinde de cızırdıyarak sesler peyda olur.” anlamındaki beytinde ise âşığın yanağından süzülen ter ve ateşle temas eden su arasında bir ilgi kurmuştur:

Âhum artar urduğunca subh-dem ruhsâra su

Nâleler peydâ olur tokunduğunca nâra su (Zâtî, G.1220/2)

Âşık, seher vakti uyanıp yüzüne su çarpar. Ancak âşığın bağı ve içi aşk ateşiyle doludur. Yüze değen soğuk su, içteki o yüksek aşk hararetine ve ateşine dokunduğu an âşığın göğsünden bir feryat ve ah yükselir. Çok kızgın bir ateşe veya kor bir kömüre su döküldüğünde veya değdiğinde, ateş bir cızırtı sesi çıkarır, buharlaşır ve adeta inler. Şair, ateşe dökülen suyun çıkardığı bu cızırtı ve buhar sesini bir inilti olarak hayal etmiştir. Âşığın bağı ateş olduğu için, yüzüne değen su da tıpkı kızgın ateşe dökülen su gibi feryat ve inilti doğurmaktadır.

3. Tesir Etmeyen, Çaresiz Kalınan Unsur Olarak Su

Zâtî’nin “Döktüğümüz gözyaşları senin taş kalbine asla kâr etmedi, hiçbir etki bırakmadı. Artık anladık ve öğrendik ki taştan yapılmış bir duvara suyun hiçbir etkisi olmaz.” anlamındaki beytinde sevgilinin göğsündeki kalp, taştan bir duvar gibidir; âşığın gözlerinden akan yaşlar ise o duvara çarpan sudan farksızdır:

Yaşumuz hergiz dil-i sengîne kâr itmedi

Eylemez te’sir bildük taşdan dîvâra su (Zâtî, G.1219/3)

Klasik Türk şiiri geleneğinde âşığın en büyük sığınağı ve feryat aracı gözyaşlarıdır. Âşık, dökülen gözyaşlarının sevgilinin kalbini yumuşatacağını umar. Şair, ne kadar gözyaşı dökerse döksün

sevgilisinin taş kalbine bir türlü etki edemediğini itiraf eder. Beyitteki hergiz/asla kelimesi bu umutsuzluğun ve çaresizliğin kesinliğini vurgular. Taştan yapılmış sağlam bir duvara dökülen su emilmez, duvarın içine işlemez, üzerinden akıp gider. Şair de yaşadığı bu durumu genel bir doğa gerçeğiyle temellendirmiştir.

4. Hayat Bağı ve Son Nefes Dermanı Olarak Su

Kültürümüzde ölüm döşeğinde olan kişinin dudakları kurumasın ve rahat nefes versin diye pamuk ıslatılarak ağzına su damlatılır. Şair, kendisini tam bu son nefes aşamasında can çekişen bir insan olarak tasvir eder. Onu hayatta tutan tek şey ise ağzına damlayan o bir parça sudur. Zâtî'nin, "Sevgilimin yolunu beklemekten ağarmış/körleşmiş olan gözlerim, pamuk yardımıyla ağzıma bir damla su damlatmasaydı ben o aşırı susuzluktan ve harareten çoktan ölürdüm." anlamındaki beyitte âşık, kendi gözyaşı sayesinde hayatta kalmaktadır. Aşk acısıyla ağlamaktan ve sevgilinin yolunu gözlemekten şairin gözlerine ak inmiş, gözleri ağarmıştır. Ağaran bu gözler adeta birer pamuk gibi görünmektedir. Şairin ağarmış gözlerinden süzülen gözyaşları, bu pamuk gibi olan gözlerden süzülüp ağzına damlamakta ve içindeki aşk hararetini söndürerek onu ölümden kurtarmaktadır:

Ben hararetden ölürdüm ger ağarmış gözlerim

Penbe ile ağzuma tamzırmasa bir pâre su (Zâtî, G.1219/4)

5. Mürekkep ve Göze, Ayağa İnen Kara Su

Zâtî, "Bak hele, şu kalemin ne kadar yüzü karadır ki senin o güzel yanağını kışkandığı için, yazdığı mektubun gözüne karası indirmiştir." anlamındaki beyitte sevgilinin yanağının berraklığını ve güzelliğini över. Kamış kalem, ucunu mürekkebe batırdığı için fizikî olarak ucu/yüzü siyah bir nesnedir. Ancak şair bu siyahlığı ahlaki bir kavrama bağlar: Kalem, sevgilinin yanağının güzelliğini kışkandığı için utanmazlık etmiş, yüzü kara çıkmıştır. Kalem yazarken kâğıda mürekkep akıtır. Gözün kör olmasına veya katarakt olmasına "göze kara su inmesi" denilir. Kalem, mektubun üzerine mürekkebinin damlatarak veya yazarak âdeta mektubun gözüne kara su indirmiş yani onu kör etmiş, karartmış ve sevgilinin yanağının güzelliğini görmesini engellemek istemiştir:

Gör ne yüzi karadur andan izârun kıskanup

İndürüpdür nâmenün aynına hâme kara su (Zâtî, G.1219/5)

"Hüsni-i hat" hem sevgilinin yüzünde beliren taze, ince tüylerin güzelliği anlamına gelir hem de kaleme yakışacak şekilde güzel yazı sanatı tamlamasını çağırıştırır. Kalem, sevgilinin yüz hatlarını yazarken adeta bir hattat gibi sanat yapmaya çalışmaktadır. Zâtî'nin, "Ey sevgili! Kalem senin yüzündeki o güzel tüylerin güzelliğini anlatmayı bir türlü bitiremedi; o güzellik karşısında hayretle o kadar uzun süre ayakta çakılı kaldı ki sonunda ayağına kara su indi, ucundan siyah mürekkep damladı." anlamındaki beytinde kamış kalem, dik duruşu sebebiyle ayakta duran bir insan gibi hayal edilmiştir. Kalemin sivriltilip kâğıda değen uç kısmı ise onun ayağıdır. Ayağına kara su inmek deyiimi, bir insanın uzun süre yürümesi ya da ayakta dikilip kalması sonucu ayaklarının yorulması, şişmesi veya dermanının kesilmesi durumunu ifade eder. Şair bu deyiimi kaleme uygular: Kalem, sevgilinin yüzündeki tüylerin ve güzelliğin niteliklerini yazıp bitirmek ister. Ancak güzellik o kadar sınırsızdır ki kalem yazmayı bitiremez; hayretten ayakta dikilip kalır. Uzun süre ayakta durduğu için de ayağına (ucuna) mürekkep yani kara su iner:

Hüsni-i hattun vaşfi başa varmadı cânâ kalem

Şol kadar turdu ki indi ayağına kara su (Zâtî, G.1220/4)

6. Mahmur/Hasta Gözün Arzusu ve Serinletici İçecek Olarak Su

Klasik Türk şiirinde sevgilinin gözü hastadır, mahmurdur, süzgündür. Âşığın gözyaşı ise aşk acısından dolayı artık sadece su değil, ciğerden gelen kanla karışık bir akıntıdır. Âşık o kadar çok ağlamıştır ki kanı dahi sulanıp suya dönmüştür. Sevgilinin hasta gözü, âşığın bu sulanmış kanını içmek ister.

Zâtî, “Ey sevgili! Aşkınla ağlamaktan suya dönmüş olan kanımı senin gözün her an içmek ister. Zira hasta insana, mahmur göz bebeğine, su son derece hoş gelir.” anlamındaki beytinde sevgilinin bu kan dökücü ve içici bakışını tatlı bir sitemle karşılar:

Suya dönmüş kanımı her dem gözün içmek diler

Hoş gelür cânâ be-gâyet merdüm-i bîmâra su (Zâtî, G.1219/6)

Yüksek ateşle yatan hasta bir insana verilecek en ferahlatıcı şey bir yudum sudur; su hastaya son derece hoş gelir. Sevgilinin mahmur/hasta göz bebeği, susuzluğunu aşkın suya dönmüş gözyaşı kanıyla gidermektedir. Sevgilinin bakışlarının aşığı süzmesi ve ona acı çektirmesi, kanını içmek istemesi olayı; hasta bir insanın doğası gereği suya ihtiyaç duyması ve suyun ona hoş gelmesi tabii kuralına bağlanmıştır.

7. Defin Unsuru, Rahmet ve Balçık Olarak Su

Klasik Türk şiirinde mey, ilahi aşkın veya dünya telaşından kaçışın simgesidir. Meyhane ise rintlerin ibadethanesi gibidir. Şair, ölümünün de yaşadığı tarzda olmasını arzular. Şayet şarap/aşk sebebiyle meyhanede can verirse, dostlarının kendisini sıradan bir mevta gibi değil, meclisin bir parçası olarak uğurlamasını ister. Zâtî, “Eğer beni aşk şarabı öldürürse, meyhanedeki dostlar, ‘O rahmetliyi meyhane çekip yuttu, toprağa verdi.’ diyerek orada üzerime kâh toprak kâh su çeksinler ya da kâh toprakla örtünler, kâh suyla yıkayıp gözyaşı döksünler.” diyerek vasiyet eder. Cenaze kaldırılırken ve defin sonrasında mezarın üzerine toprak örtülür, ardından toprağın oturması ve rahmet simgesi olarak üstüne su dökülür. Şair, dostlarının kendisini gömerlerken bu ritüeli meyhane ortamında yapmalarını hayal eder:

Ger beni mey öldüre mey-hânede yârân diye

Çekdi ol merhûmı anda ara toprak ara su (Zâtî, G.1219/7)

Şair, “ara toprak ara su” ifadesiyle, insanın hamuru olan çamura/balçığa ve dolayısıyla kadehin yapıldığı kile gönderme yapar. Rint öldüğünde bedeni yine toprağa ve suya karışacak, belki de o topraktan yeniden şarap testisi yapılacaktır.

8.Şiir İlhamında Suyun Edebî İksiri

Bilindiği gibi sert, acı, keskin damlalar veya ilaçlar içildiğinde insanın boğazını ve genzini yanar. Bu yakıcılık ve sertlik sebebiyle gözlerden kendiliğinden yaşlar dökülür. Kendi şiirlerini ruhu sarhoş eden, coşturan ve etkileyen bir şaraba benzeten şairin şiirinin tek bir damlasını bile tadan/okuyan kimse, o duygu ve mana yoğunluğunun sertliği karşısında gözyaşlarını tutamaz:

Katresin nûş eyleyen ağlar şarâb-ı şî rûmûn

Tamladur kuvvetlüdür gâyet diyü bir pâre su (Zâtî, G.1220/6)

Beyitteki ince nükte “bir pâre su” ifadesinde gizlidir. Şair, dışarıdan bakıldığında sıradan berrak bir su gibi görünen şiirinin, aslında içildiğinde insanı gözyaşlarına boğan ve kendinden geçiren bir tesir barındırdığını söyler. Burada su, sanatın, ilhamın ve edebî iksirin simgesidir. Kimyada sert bir içkiyi seyreltmek için su katılır; fakat Zâtî’nin şiir dünyasında su bile şiirin ateşinden nasibini almış, damlası dahi içeni sarhoş edip ağlatacak dereceye ulaşmıştır.

9. Arınma, Gönül Ferahlığı ve Tecelli Olarak Su

Harareten yanan veya kendinden geçmiş hastalara verilecek en temel şey sudur. Zâtî’nin “Ey sevgili! Zâtî’nin kalbine yanağını göster de ferahlasın, berraklık kazansın! Medet, hey! Aşkınla sarhoş olan bu hastaya bir damla su ile çare ol.” anlamındaki beytinde sevgilisinden merhamet ve ilgi beklediği, suyun arındırıcı ve ferahlatıcı özelliğini güzelliğin tecellisiyle birleştirdiği bir niyazdır. Mahrûr, sevgilinin güzelliğine kapılıp aldanmış, aşk sarhoşluğuna düşmüş demektir. Safa; gönül ferahlığı, neşe anlamına geldiği gibi suyun berrak, dupduru olma hâlini de çağırır. Şair, düştüğü bu aşk hummasından kurtulmak için bir yudum su niteliğindeki sevgilinin vuslatını veya merhametini ister:

Kalb-i Zâtî ârizun arz et safâ kesb eylesün

Hey meded mahrûr olan bîmâra eyle çâre su (Zâtî, G.1219/9)

Zâtî, “Ey sevgili! Meğer su, senin o güzel yüzüne âşık olmuş; tıpkı Tur Dağı’nda Hz. Musa’nın Allah ile konuşması gibi o da sürekli şırıltısıyla dile gelir, konuşur durur.” anlamındaki beyitte akarsuların çağlarken şırıltı çıkarması tabii olayını suyun sevgilinin yüzüne âşık olup Tur Dağı’ndaki Hz. Musa gibi sürekli dile gelip konuşması sebebine bağlamıştır:

Âşık-ı dîdârun olmuşdur meğer cânâ senün

Tûrda Mûsâ gibi dâim gelür güftâra su (Zâtî, G.1220/2)

Akarsular akarken engellere çarparak bir ses, bir şırıltı çıkarır. Şair bu doğal sesi sıradan bir gürültü olarak görmez. Su, sevgilinin veya hakiki sevgili olan Allah’ın cemâline âşık olmuştur. Tıpkı Tur Dağı’nda Hz. Musa’nın o ilahi tecelli karşısında heyecanlanıp söze gelmesi gibi su da sevgilinin güzelliğinin tecellisi karşısında coşup sürekli konuşmakta, şırıltısıyla dile gelmektedir. Su, kutsal arayışın, Hak tecellisini arayan divane âşığın simgesidir. Suyun şırıltısı alelade bir ses değil, Mûsâ’nın Tur Dağı’ndaki nidasıdır. Su, burada doğrudan bir salık/mürît/âşık hüviyeti kazanmıştır.

10.Suyun Zincir gibi Büklüm Büklüm Akarken Çıkardığı Ahenk ve Renk

Suyun doğadaki akışı özellikle köpürerek, şırıltıyla ve halka halka dalgalanarak mecrada ilerlemesi, şair tarafından doğal bir fizik kuralı olarak görülmez. Suyun böyle akmasının asıl sebebi; sevgilinin bahar tazeliğindeki güzelliğini görüp aklını yitirmesi, divane olmasıdır. Zâtî, “Ey peri kadar güzel olan sevgili! Çaresiz su, senin güzelliğinin ilkbaharına öyle bir tutulup divane olmuştur ki, kırlarda sürüklenerek gezip durmaktadır.” anlamındaki beyitte suyun büklüm büklüm akarken çıkardığı sesleri ve oluşan halkalanmaları, çöllere düşmüş bir mecnunun ayağındaki zinciri sürüyerek gezmesine benzetir. Su, sevgiliye duyduğu aşktan dolayı çaresiz durumdadır; başını taştan taş vurarak sahrada ne yaptığını bilmez bir halde dolanmaktadır:

Ey perî sahrada zencîrin sürüyüp seyr ider

Nev-bahâr-ı hüsnünün divânesi bî-çâre su (Zâtî, G.1220/5)

Zâtî, “Rüzgâr, sevgilinin yanağından haber getirip suyu sevindirdi. Su da bu müjdeli haber üzerine sevinçten hemen dalgadan, mavi renkli ve hareli bir ipek elbise giyindi.” anlamındaki beytinde rüzgârın suda oluşturduğu dalgalar ile sevgiliden haber alınca neşelenip mavi ipek elbisesini giyen insan arasında bir ilgi kurmuştur. Rüzgâr estiğinde suyun yüzeyinde kıpırtılar, küçük dalgalar ve kıvrımlar oluşur. Şair bu doğal olayı kıyafet imgesiyle birleştirerek rengârenk ve canlı bir tablo çizer:

Ârız-ı cânânenen virüp haber şâd itdi bâd

Zâtîyâ geydi revân pür-mevc mâ‘î hâre su (Zâtî, G.1220/7)

Sonuç

Zâtî’nin “su” redifli iki gazeli, klasik Türk şiirinde tek bir imgenin ne kadar geniş bir anlam yelpazesinde işlenebileceğinin en somut ve zarif örneklerindendir. Su kelimesi sadece fiziksel anlamıyla akarsu, yağmur, içecek olarak kullanılmamış; klasik Türk şiirinin zengin mazmun dünyasıyla her beyitte farklı bir kavrama, simgeye ve ruhi duruma dönüştürülmüştür. Fiziki olarak su; akarsu, yağmur damlası, erimiş madde, mürekkep, mezar toprağını ıslatandır. Fizyolojik unsur olarak su; gözü kör eden katarakt hastalığı, ölüm döşeği sırasındaki hastaya verilen son can suyu, hasta insanın hararetini söndüren içecek, mahmur gözün hararetini dindiren kanlı gözyaşısıdır. Tasavvufî ve âşıkane bağlamda su; aslını arayan avare bir âşık, aşk ateşinin yakıcılığı karşısında eriyen bir mermer veya kalbe ferahlık veren bir vuslat şifasıdır. Meczazî olarak tecelli arayan derviş, mecliste kadeh dağıtan bir saki, rindin toprağıyla buluşmasını sağlayan defin ritüelinin bir parçası, kalbi arındıran ferahlık ve çaresizliğin simgesidir.

Suyun geçtiği beyitlerde fiziksel görünümü, anlamlarını ve mecazî rolünü bir tabloyla şöyle özetleyebiliriz:

Beyitte Geçtiği Anlam Suyun Fiziksel Görünümü	Suyun Mecazî Rolü
Yeryüzünde diyar diyar akıp giden, yatağını ve aslını (denizi) arayan akarsu. Yatağında alçaktan ve toprağa sürünerek akan su.	Su; aşka düşüp aklını yitirmiş, sevgilinin yüzünü/tecellisini aramak için gurbete düşmüş avare bir âşık, sevgilinin kapısına yüz sürerek giden sadık bir derviş gibi kişileştirilmiştir. Âşığın hâlini taklit eden bir arayış simgesidir.
Maddenin katı halden sıvı hale geçişi, erimiş madde.	Âşığın ahının ateşinin ne kadar şiddetli olduğunu gösteren bir ölçüttür. Su burada erimeyi simgeler; doğadaki en sert mermer taşının bile âşığın ahının hararetinden eriyip su olabileceği vurgulanır.
Sert yüzeylerde emilmeyip süzülüp giden, içine işlemeyen sıvı / gözyaşı.	Şair burada suyu gözyaşıyla özdeşleştirir. Su, taş duvara çarptığında nasıl içine işlemez ve duvara etki etmezse; âşığın dökülen gözyaşları da sevgilinin taş kalbine etki etmez. Su burada çaresizliğin ve duyarsızlığa çarpan emeğin simgesidir.
Can çekişen hastanın ağzına pamukla damlatılan son can suyu / ağarmış gözden akan bir damla gözyaşı.	Aşk hummasından ve susuzluktan ölmek üzere olan âşığı hayatta tutan son can suyudur. Şairin ağlamaktan pamuk gibi beyazlaşmış gözlerinden süzülen kendi gözyaşı, onun ağzına damlayan şifalı su haline gelir. Su burada yaşam ile ölüm arasındaki son bağıdır. Son nefeste hayatta tutan şifalı can suyu, gözyaşıdır.
Kalemin aktığı siyah mürekkep. Gözün görmesini engelleyen katarakt hastalığı (nüzl-i mâ / göze kara su inmesi).	Kalem sevgilinin yanağını kışkandığı için mektubun gözüne mürekkep (kara su) indirerek onu kör etmiştir. Haset, kıskançlık ve güzelliği engelleme (göze kara su inmesi)
İncelip sulanmış, yaşa dönüşmüş kan/ hasta insanın hararetini dindiren içecek. Yaşla sulanmış kan/ serinletici içecek.	Sevgilinin mahmur ve hasta gözü, âşığın ağlamaktan sulanmış kanlı gözyaşını bir su gibi içmek ister. Su, hasta gözün ihtiyaç duyduğu ferahlatıcı besin, kanlı gözyaşı rolündedir.
Sevgilinin yanağına duyduğu arzu ve neşeyle yeryüzünde akıp giden, gökyüzünün yağmur damlalarıyla kendisine kadeh sunduğu akarsu.	Su; sevgilinin berrak yanağının aşkıyla yanıp tutuşan ve bu coşkuyla mecliste içki dağıtan bir sakı konumundadır. Yağmur damlaları ise bu sakiye sunulan kadehlerdir. Su, aşktan aldığı neşeyle meclise hizmet eden âşık, meclis sakisidir.
Cenaze merasiminde mezarın üzerine dökülen su / insan bedeninin toprağa ve balçığa dönüşmesini sağlayan ıslaklık.	Su, mezara konulan âşığın toprağına dökülen rahmet ve defin ritüelinin tamamlayıcısıdır. Aynı zamanda insan hammaddesi olan toprak-su (balçık) ikilisi üzerinden asla dönüş ve toprağa karışma simgesidir.
Kalbe ferahlık veren, kederi ve pası silen duru, berrak içecek, vuslat/merhamet şifası.	Su, arınma, gönül berraklığı (safa) ve aşktan sarhoş olmuş hastanın son çaresi olarak karşımıza çıkar. Sevgilinin yüzünü göstermesi kalbe su gibi duruluk ve neşe verir.
Âşığın yanağından süzülen ter ve ateşle temas eden su.	Ateşle karşılaşınca inleyen, eziyet ve acı çeken âşığın feryadıdır.
Şırl şırl akan ve ses çıkaran akarsu.	Tur Dağı'nda Allah ile konuşan Mûsâ gibi tecelli peşinde bir mürit/salîk, Hak arayıcısıdır.
Şarabı seyreletmek için katılan tek bir damla su.	Şiirin yakıcı ve sarhoş edici gücü karşısında damlası bile insanı ağlatan sihirli sıvı, edebî iksir, ilham.
Kalemin ucundan damlayan, süzülen siyah mürekkep.	Sevgilinin tasvirini yapamayıp ayakta beklemekten ayağına kara su inen yorgun hattat; tükeniş ve çiledir
Bükülerek ve halkalanarak kırlarda akan akarsu.	Sevgilinin güzelliğin karşısında aklını yitirmiş, ayağındaki zinciri çölde sürükleyen divane âşık, Meenun.
Rüzgârın etkisiyle su yüzeyinde oluşan hareli dalgalar.	Sevgiliden haber alınca neşelenip mavi ipek elbisesini giyen insan.

Kaynakça

COŞKUN, Vildan Serdarođlu, “Zâti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 150-151.

ÇAVUŐOđLU, Mehmed ve M. Ali TANYERİ, *Zâti Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) (Gazeller Kısmı III. Cilt)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Yayınları, 1987.

ŐENTÖRK, Ahmet Atilla, *Osmanlı şiiri Kılavuzu 1*, İstanbul: OSEDAM Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, 2016.

OSMANLI DEVLETİ SU POLİTİKALARI SU YÖNETİMİ SU VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK¹

Dr. Halil İbrahim Gül

Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF İktisat

hibrahimgul@karatekin.edu.tr

Giriş

Osmanlı İstanbul'u hakkında şimdiye kadar akademik düzeyde kitap, makale, tez, tercüme ve ansiklopedi gibi birçok çalışma yapılmıştır. Bunlar arasında doğrudan Osmanlı arşiv belgelerinin okunup taranmasıyla bir heyet tarafından yayınlanan İstanbul Su Külliyesi önemli bir yer teşkil eder. Bu defterler Ma-i lezziz (tatlı su ya da lezzetli su), vakıf su defterleri ve vakıf su tahlillerinden oluşmuştur. Arşiv belgeleri baz alınarak yapılan diğer bir çalışma İTÜ Mühendislik fakültesi hocalarından Kazım Çeçen'in neşrettiği İstanbul su yolları ve su tesisleri çalışmalarıdır. Başka önemli bir çalışma ise Ahmet Tabakoğlu'nun Osmanlı Dönemi İstanbul Su Tarihi kitabıdır. Bunun dışında İstanbul suları ve su yolları ile ilgili farklı yazarların çalışmaları bulunmaktadır. Aralarında bu yazının yazarının da bulunduğu Terkos Su Şirketi ilgili çalışmalar da İstanbul suları üzerinde yapılan çalışmaların bazılarıdır. Aynı şekilde aynı yazar tarafından Osmanlı'da açılan Artezyen Kuyuları ilk defa çalışılmış ve okuyucuların ilgisine sunulmuştur. Osmanlı devleti Anadolu'dan başlayarak, Avrupa, Asya Afrika ve Ortadoğu bölgesine yayılmış bir idari yapıya sahip olmuştur. Bu geniş coğrafya içinde halkın işesi ve su temini önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Osmanlı su kaynakları, yöntemler ve yönetim denildiğinde İstanbul anlaşılmaktadır. Geniş coğrafyada etkili Osmanlı devletinin bir su medeniyeti, bir su kültürü, bir su hukuku bir su mimarisi bununla birlikte bir su ekonomisi meydana getirmesini İstanbul üzerinden okumak gerekir. Dolayısıyla Osmanlı su alanında yapılan çalışmalar İstanbul merkeze konularak yapılmıştır. Osmanlı su meselesini anlamak için Roma ve Bizans (Doğu Roma) dönemlerinde su teminin sağlanmasında yapılan çalışmalar ve yöntemlerin bilinmesi önem arz etmektedir. Osmanlı Roma ve Bizans'tan aldığı su medeniyetinin üzerine yeni model, yöntem, sevk ve idare geliştirerek suyun gerek bir ihtiyaç maddesi olması gerekse suyun satış ve pazarlamasını sağlayarak su medeniyetini yeni bir boyuta taşımıştır. Osmanlı su açısından artı-eksiyi, eksiklik-fazlalığı, kıtlık- bolluğu, olumlu ve olumsuzluğu bir arada yaşamış dolayısıyla su ile ilgili bir bilgi birikimi ve bir tecrübeye ulaşmıştır. Geniş bir coğrafyaya yayılmış bu devlet, Balkan coğrafyası, Arap Yarımadası, İstanbul ve taşra su kültürü oluşturmada zıtlıklar ve farklılıklar arz etmiştir. Özellikle İstanbul bu zıtlık durumlarla oldukça fazla karşılaşmıştır. Zıtlıkların bir arada olması Osmanlı şehirlerinin su bolluğu yanında su sıkıntısı yaşamayı, özellikle İstanbul nüfusunun 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl boyunca sürekli artması, yeni su kaynakları bulmayı ve bu kaynakları şehir merkezine ulaştırmayı gerekli kılmıştır. Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde su ihtiyacının giderilmesi için çeşitli su yapıları vücuda getirilmiş bu da devlet hazinesine oldukça maddi külfet oluşturmuştur. Günümüzde Yerebatan Sarnıcı olarak bilinen Bizans Dönemi su deposu, su kemerleri, bentler, çeşmeler ve kuyular su arzının sağlanmasında önemli rol oynamış hatta günümüzde de bu dikkate değer özelliklerini kaybetmemişlerdir. Su hem kullanım hem de tüketim açısından önem taşıdığı için her dönem yeni kaynakların bulunması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Ancak 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yarısından farklı olarak nüfus artışı, iklim değişikliği, su azlığından dolayı su kaynaklarının verimli kullanımı ve sürdürülebilirlik günümüzdeki en önemli konu olarak karşımızda durmaktadır. Tasarruf, su yönetimi ve sürdürülebilirlik yeni su kaynakları ve su arzının sağlanmasının yanında daha önemli hale gelmiştir. Günümüzde dünya genelinde su alanında yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak su yönetimi üzerine yoğunlaşmıştır. Osmanlı'nın suya yaptığı yatırımları sürdürülebilirlik ve yönetim olarak ön plana çıktığını söyleyebiliriz.

¹ Bu makale, yazarın daha önce kaleme aldığı Terkos Su Şirketi üzerine yaptığı Doktora tezi, Osmanlı suları ile ilgili çeşitli makale, kitap bölümü, ansiklopedi maddesi ve kongrelerde sunulan tebliğlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur.

Gelenekselden Moderne İstanbul Suları, Vakıf Suları, Su Yolları ve Su Şirketleri

Osmanlı İstanbul’unda su denildiğinde su sahipliği içinde katma sular, yüksek dereceli devlet görevlilerinin sahip olduğu sular, vakıf sular, göl ve dere suları, Kırkçeşme, Halkalı, Turunclu, Elmalı Suları, Hamidiye Suyu ve kaynak suları su çeşitliliğinin temelini teşkil eder. İstanbul su medeniyeti, kaynaklar ve sevkiyat açısından sınıflandırmaya tabi tutulmaktadır. 19. yüzyıl öncesi İstanbul suları ile 19. yüzyıl sularının sınıflandırması farklılık göstermektedir. İstanbul suları genel olarak üç başlık altında toplanır. 1- Vakıfların bünyesinde bulunan Bent ve Halkalı Memba Suları 2- Dersaadet Su Şirketi (İstanbul su şirketi, Terkos Su Şirketi ya da Fransız Su Şirketi olarak da bilinir) idaresinde bulunan Terkos Suyu 3- İstanbul Belediyesi’nin işletmesi altında olan Kâğıthane Memba Sularıdır. Bununla birlikte bu sulara ek olarak merkeze oldukça uzak İstanbul’un sınırları dışında bulunan Kırkçeşme ve Halkalı Suları, Bizans ve Osmanlı döneminde oldukça önem arz eden su kaynakları olmuştur. Halkalı Suları ağırlıklı olarak yüksek yerleşim yerlerindeki ibadethane ve hayır kurumlarına verilen sulardır. Bu sular birçok yolla halkın hizmetine sunulmuştur (İstanbul Suları, 1983: 23). Su yollarının tasnifinde genel kabul gören görüş, dört bölgeye ayrılarak yapılmış olmasıdır. Osmanlı İstanbul’unda sevkiyat açısından yani su yolu olarak ilk önce başlangıcını Mimar Sinan’a kadar götürebileceğimiz kaynağı Belgrat ormanları olan Kırkçeşme Suları dikkati çeker. İkinci olarak farklı yapı ve cinsten borular döşenerek Halkalıdan başlayarak şehir merkezine ulaştırılan sulardır. Üçüncü olarak İstanbul’un Anadolu yakasına hizmet veren Kadıköy ve Üsküdar semtlerini içine alan Üsküdar sularıdır. Dördüncü olarak ise önemli bir sanayi ve yerleşim yeri olan Taksim ve Haliç civarında akan Taksim Sularıdır (Kolay, 2004: 283). Daha sonra bu su yollarına Terkos Su Yolu da eklenmiştir (Çelik, 2000: 42). Gerek şehir merkezine yakın gerekse uzak sular şehre isale yapılarak halkın hizmetine sunulmuştur. Her zaman cazibe merkezi olan şehir sürekli nüfus artışı yaşamıştır. 19. yüzyıla beraber nüfus artışına paralel olarak su kullanımı ve tüketimi artmıştır. Aşırı sıcaklar ve kuraklık yaşanmasından dolayı şehre verilen su miktarı yetersiz kalmıştır. 19. yüzyıl ve daha sonra ki dönemlerde yaklaşık 5.000 ton suyun şehir halkının kullanımına sunulması gerekirken bu miktarın oldukça altında miktar su arzı yapılabiliyordu (Tanışık, 1943: 7). Her ne kadar irili ufaklı sayısız kaynak suyu olmasına rağmen bu suların etkisi, verimliliklerinin düşük, maliyetinin ise yüksek olmasından dolayı diğer sular kadar katkı yapmamışlardır. Halkalı, Terkos, Kâğıthane ve Üsküdar suları yangın söndürme, genel hizmetler ve belediyeler tarafından kullanılırken diğer sulardan bu hizmetler için yararlanılamamıştır (Su Rehberi, 1960:7). II. Abdülhamid döneminde mevcut sulara ek olarak günümüzde halen ticareti yapılan Hamidiye kaynak sularıdır. Hamidiye suyu varlığı tespit edilip halkın hizmetine sunulan sulardır. Bu su Levantenlerin ve yabancıların yaşadığı nüfus yoğunluğu olan Beyoğlu bölgesine sunulmuştur. Hamidiye suyu özellikle Osmanlı saraylarına, askeri kışlalara ve yaklaşık 50 çeşmeye verilerek su ihtiyacının giderilmesinde devreye girmiştir (Tabakoğlu, 2017: 21). Çok eski devirlerde Galata ve Beyoğlu bölgesinde yeterli su olmadığından bölgeye fışıklarla su taşınmıştır. Kuyu sularının yetersiz ve acı olması, sarnıçlarla da yeteri kadar su tutulamaması bu yolun tercih edilmesini zorunlu kılmıştır (İnciyan, 1976:100-101). Oldukça kapsamlı bir alanı oluşturan İstanbul su ekonomisi hukuki açıdan da kayda değer bir yere sahip olmuştur. Akarsu, göl, bent, çeşme ve kuyu gibi çeşitli kaynaklardan sağlanan su beraberinde bazı olumsuzlukları da getirmiştir. Suyun özel mülkiyet olup olmaması, isteyerek ya da istemeyerek başka bir mülk sahibinin arazisinden ya da suyundan alınması, suyun önünün çevrilmesi, miktarında bir kısıtlamaya gidilmesi, vakıf sularının durumu, suyun temizliği, Su’dan dolayı kaynaklanan hastalıklar, sulama gibi sebeplerden dolayı suyun bir hukuki boyutu oluşmuştur. Su ile ilgili çözüm yolu Beyoğlu, Eyüp, Galata, Üsküdar ve diğer semtlerde Eyüp Mahkemesi tarafından ele alınmış ve sonuçlandırılmıştır (Tabakoğlu, 2017: 22). Fatih Sultan Mehmed döneminden sonra özellikle Kanuni Sultan Süleyman zamanında su yolları yeniden ele alınmış, dere yatakları gözden geçirilmiş, bazı sular birleştirilmiş, yeni su kemerleri inşa edilmiş, su kaçakları asgariye indirilmiş, halkın içme ve kullanma suyunda önemli artış sağlanmıştır. Aynı zamanda su artışının yanında Mimar Sinan’ın geliştirdiği süzgeçler sayesinde suyun akış hızı ve temizliği sağlanmıştır. Su sorununun çözümü, daha fazla miktarda suyun İstanbul’a ulaştırılması ve su kaçığını önlemek için vakıflar idaresi içinde yer alan vakıf sular idaresi de çeşitli iyileştirme, tamirat ve ıslah çalışmalarında bulunmuştur. Vakıflar İdaresinin

çabaları sonucunda da şehre arz edilen su miktarında artış sağlanmıştır (Ergin, 1915: 1163-1164). Su yapılarının gözden geçirilmesi, eksikliklerinin giderilmesi, iyileştirilmesi ve tamir edilmesinde vakıfların yanında bizzat devlet hazinesi, sultanın kendi maaşı, hizmet alan kuruluşlar, hayır sahipleri, ortaklaşa yapım, diğer sudan yararlananlar maddi destek sağladığı görülmüştür (Öztürk, 2019: 141-148). Fatih ve Kanuni'den sonra 19. yüzyıla kadar İstanbul sularında önemli iyileştirme yapılmamıştır. 20. yüzyıla girmeden en çarpıcı iyileştirme ve tamir 1895 yılında Kırkçeşme su mecrasında yapılmıştır (Kazgan ve Önal, 1999: 18). Bu dönemde su işleri bakanlığının kurulması ile su sevk ve idaresi yeni bir boyut kazanmıştır. Su işleri bakanlığı isihale, kaçak, içilebilirlik gibi birçok konuyu çözmeye çalışmıştır. Osmanlı'nın kuruluşundan beri var olan vakıf su sistemi ile su işleri bakanlığı uyum içinde çalışarak sorunların giderilmesinde birbirlerine yardımcı olmuşlardır. İzinsiz su çıkaran ya da vakıf suyu çıkarılan yerlerde gayri resmi su tüketen kişilere engel olmuşlardır (Çelik, 2000: 42) Vakıf sular kendisine ait bir mütevellî heyeti olur ve bu heyet vakıf suları yönetirdi. Ancak Sular İdaresi Bakanlığı kurulunca vakıf suların yönetimi de bu bakanlığa geçmiştir. Vakıf sular farklı zaman dilimlerinde farklı kurumlar tarafından yönetilmiştir. 1826 ile başlayan vakıf su mütevellîsi tarafından yönetilmesi süreci 1876 tarihiyle son bulmuştur. Bu yılından itibaren belediye tarafından işletilen vakıf sular, ikinci meşrutiyetten sonra tekrar vakıflar genel müdürlüğü tarafından işletilmeye başlanmıştır. 1908 tarihi ise vakıf sularının tekrar vakıflar idaresince yönetilmeye başladığı tarih olmuştur (Tabakoğlu, 2017: 55-56) Bunlara ilave olarak 19. yüzyıl sonlarında gündeme gelen Terkos Suyunun su piyasasına girmesi dikkate değer bir durumdur. Terkos gölü suyunun Dersaadet'e verilmesi İstanbul geleneksel su sisteminde bir kırılma bir dönüm noktası meydana getirmiştir.

Su Arzi Satış ve Pazarlanmasında Devrim: Su Şirketleri

Osmanlı Payitahtı Su Şirketlerinin kurulmasıyla sürdürülebilirlik, yönetim ve suya erişim açısından çok önemli bir sürece girmiştir. Yeni bir modelle İstanbul'un su arzına destek olan ilk şirket Terkos Su Şirkettidir. Şirket İstanbul Su Şirketi, Dersaadet Su Şirketi ve Fransız Su Şirketi olarak da ün yapmıştır. Su piyasasında bu şirketin faaliyete geçmesi su pazarını yeniden şekillendirmiştir. Geleneksel su kaynakları, çeşmeler, sakalar ve diğer su temini sağlayan yapılarla birlikte tatlı bir rekabet oluşmuştur (Gül, 2009:11).

19.yüzyılın ikinci yarısı ve son çeyreği su yatırımlarının farklı bir şekilde ele alınmasını gerekli kılmıştır. Çünkü su şirketi ve diğer alanlarda kurulan şirketler bu dönemde yoğunlaşmıştır. Suyun şirket yoluyla arz edilmesini gerektiren birtakım sebepler olmuştur. 19. Yüzyıl İstanbul'un sosyo iktisadi hayat tarzında değişim, nüfus artışı, Beyoğlu ve Galata'nın gelişmesi ve genişlemesi, Modernleşme çabaları, içilebilir su ihtiyacının artması su şirketinin kurulmasında hayati öneme sahip olmuştur. Şirkete Terkos Gölünden su sevkıyatı yapma imtiyazı verilmiştir. Yani şirket Göl suyunun da tekeli ya da bir başka deyişle monopol olacaktı (Gül, 2009:11-31).

Faaliyete başlaması çok kolay olmayan bu şirket olumlu ve olumsuz tartışmaları da beraberinde getirecekti. Şirket sözleşmesi çok kritik maddelerden oluşmuştur. Bu maddelerin en önemlisi bazı devlet hastaneleri ve hapishanelere ücretsiz su verme zorunluluğu konulması maddesidir. Ayrıca diğer çok önemli bir mesele olan İstanbul Yangınlarına yine ücretsiz su verme maddesidir. Şirket Beyoğlu, Galata bölgesinden Boğaz kıyılarına kadar satışı tekeli elde etmiştir. Şirketin farklı alanlarda birçok müşterisi olmuştur. Evlere su satışı yaptığı öngörmekle beraber, hastahane, hapishane, belediyeler, devlet kurumları, Daru'l Aceze, Müslüman ve Hristiyanların dini kurumları, devlet sarayları, çeşmeler, hamamlara su verdiği ya da satışı yaptığı kesindir. Şirketle beraber İstanbul sakinleri yeni yöntem, dağıtım şekli, sıhhi şartlara uygunluk, su saati, yeni sistem su tesisatı ile tanışmıştır. İstanbul su şirketinin bir model olduğu bu uygulama daha sonra İstanbul'un Üsküdar ve Kadıköy tarafına da bir şirket kurulması ile devam etmiştir. Bu şirketleri daha sonra İzmir su şirketi, Selanik su şirketi ve Lübnan su şirketi izlemiştir (Gül, 2009:65-77).

Su Arzı Açığını Kapatmada Destek Artezyen Kuyuları

Kuyu suları çok eski çağlardan beri kullanılmasına rağmen üzerinde fazla durulmamıştır. Ancak Osmanlı 19. yüzyıl son çeyreğinde Amerika, İngiltere, Fransa ve diğer bazı ülkelerinin yaptığı gibi Artezyen Kuyusu sisteminden yararlanmış, bu konuda uzmanlaşarak Osmanlı coğrafyasının her köşesinde bu yöntemle su açığını kapatmaya çalışmıştır. İşlevi ve önemini yitirmiş Klasik kuyulara yeni yöntemler kullanarak modern su kuyuları oluşturmuştur. Artezyen kuyuları ilk açılma amacı devletin sosyal politikasını yansıtırken, daha sonra 20. yüzyıla beraber bu kuyular yatırımcılar tarafından açılarak ticari bir gelir kapısı olmuştur. Yemen, Libya, Suriye ve Bağdat gibi Osmanlı'nın önemli şehirlerinde bu kuyular açılmış, su temini ve sürdürülebilirlikte önemli rol oynamıştır. Artezyen kuyuları özellikle Ege bölgesi İzmir ve Aydın'da, İstanbul'da şirketler kurularak Osmanlı ziraat ve bahçeciliğin gelişmesine katkı sağlamıştır. İlk kazılma sebebi mevcut suya ulaşmak olan bu kuyular daha sonra bir sektör haline gelmiş ve bir ticarileşme, bir para kazanma şekline dönüşmüştür. Osmanlı'nın 19.yüzyılda su açığını kapatmak için kullandığı bu yöntem günümüzde birçok Afrika ülkesi, Hindistan ve Asya ülkelerinde bir çözüm yolu olarak görülmektedir (Gül,2025: 889-901).

Osmanlıdan Cumhuriyete Su Yatırımlarındaki Gelişim ve Değişim

Cumhuriyet dönemi, Osmanlı'da kurulan yabancı su şirketlerinin satın alınması ile başlar. Bu şirketler İstanbul Su Şirketi ve Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'dir. İstanbul Su Şirketi'nin su satışı yaptığı müşteriler genellikle devlet kurumları olmuştur. Bu şirketler XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbullara hizmet vermiş ve devlet tarafından satın alınmasından sonra bunlar İstanbul Sular İdaresi'ne dönüşmüş ve yeni bir dönem başlamıştır. İstanbul Sular İdaresi yaklaşık 50 yıl hizmet verdikten sonra İstanbul Belediyesi'nin bünyesinde faaliyet gösterecek İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi ismini almıştır.

İstanbul Sular İdaresi kurulurken tam anlamıyla *model* bir müessese olması üzerinde durulmuştur. Bu model olma özelliğini desteklemek için de özerk bir yapıda olması, müteşebbis bir ruha sahip olması ve bir tüzel kişiliğinin olması sağlanmıştır. İstanbul Sular İdaresi'nin kurulduğu o dönemde idarenin kuruluş amacı ve şeklinin son derece çarpıcı ve dramatik olduğu, dönemin bazı akademisyenleri tarafından dile getirilmiş ve genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bu alanda çıkır açacağı üzerinde durulmuştur. İdarenin başarılı olması son derece önemlidir. Çünkü İstanbul Belediyesi'nin işletmesi altında bulunan Vakıf Suları da idareye devredilmiş ve bu geleneksel sulardan azami derecede faydalanılması istenmiştir. Diğer yandan ise İstanbul'un Asya tarafındaki sularının durumunun ne olacağı ve burada yaşayan halkın nasıl bir hizmet alacağı konusu gündeme gelmişti. Bu da Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'nin satın alınmasıyla gerçekleştirilmiştir. Böylece 1937 yılında İstanbul'un bir bütün halinde daha verimli bir şekilde yönetimi sağlanmıştır.

İstanbul Sular İdaresi'nin 1933-1980 yılları arası sunduğu hizmetler ve hizmet bölgeleri oldukça artmıştır. Gelecekte çok büyüyeceği tahmin edilen İstanbul'un suyuna ve su altyapısına daha fazla yatırım yapılması planlanmaktaydı. Yapılacak bu yatırımlar öz kaynaklardan karşılanmak istendi. Ancak yerli kaynakların yetersizliği İstanbul Sular İdaresi'ni (İSİ) yabancı kaynaklara yöneltti. Dünya Bankası'ndan kredi teminine çalışıldı. Bu krediyi en kısa yoldan, en hızlı şekilde elde etmek için Birleşmiş Milletlere bağlı Dünya Sağlık Örgütü ile iş birliğine gidilmiştir. Bunun sonucunda 1972 yılında kredi sağlanmış ve İSİ'nin hizmetleri devam etmiştir. Kanalizasyon hizmetlerinin daha verimli nasıl sağlanacağı da bu dönemde gündeme gelmiştir.

Gelişen ve büyüyen İstanbul'da artık daha çağdaş, görev alan ve sorumluluğu daha gelişmiş, vazifesi sadece su satan bir kurum değil; aynı zamanda çevreye duyarlı, çevreyle iç içe, altyapı sorunlarıyla da ilgili bir müessese ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyaçları giderecek olan İSKİ 1981 yılında kurulmuştur.²⁰ İSKİ'nin kuruluşu, Sular İdaresi'nin kuruluşundan farklılık arz etmektedir. Sular İdaresi,

resmî formalitelere tâbi olmayan, tüzel, özerk ve özel bir yapıya sahip, bütçesi İstanbul Belediyesi tarafından onaylanan bir statüye sahip iken; İSKİ, vali ve belediye başkanının seçeceği üyelerin yanı sıra İller Bankası, Devlet Su İşleri ve İstanbul Sanayi Odası tarafından görevlendirilecek birer üye ile birlikte idarenin hizmet götürdüğü belediyelerin seçeceği üyeler tarafından bütçesi ve bilançosunun onaylandığı bir statüye sahip hâle gelmiştir. İSKİ Genel Müdürlüğü, diğer kamu kurum ve kuruluşlarından tamamen ayrı, nicelik ve nitelik bakımından farklı bir çalışma esasına dayanmaktadır. Sular İdaresi'nin *model* olma özelliği, İSKİ ile daha ileri taşınmıştır.

Sonuç

Dersaadet Su Şirketi'yle başlayıp İstanbul Sular İdaresi ile devam eden İstanbul su yönetimi, İSKİ'nin model alınmasıyla bütün ülkeye yayılmıştır. Dersaadet Su Şirketi'nin müşterileri büyük çoğunlukla devlet kurumları olurken, İSKİ'nin hizmet alanı ise konutlar, işyerleri, fabrikalar ve kurumlar olmuştur. Dersaadet Su Şirketi kuruluşundan görevini tamamlayana kadar hizmet süresi yaklaşık 50 yıl, İstanbul Sular İdaresi'nin de İSKİ'ye kadar yaklaşık 50 yıldır. İSKİ ise neredeyse 45. yılına yaklaşmaktadır. İSKİ'nin 50. yılında farklı bir yönetim biçimi ve farklı hizmetlerle kendisini göstermesi kaçınılmaz bir gerçektir. Çünkü su, günümüzde analizi yapılan stratejik konulardan biri olmuştur. Özellikle su yönetimi ve sürdürülebilirliğin nasıl yapılması gerektiği, su yönetiminin devlet eliyle mi yoksa özel sektör eliyle mi yapılmasıyla ilgili tartışmalar gün yüzüne çıkmıştır.

Su bölgesel ve global denklemde son yıllarda önemli bir değişken olarak yerini almış ve giderek artan bir biçimde pazarlık unsuru oluşturmaya başlamıştır. Ekonomi biliminin "kıt kaynaklar" dediğimiz temel maddelerinden biri olma yoluna girmiştir. Dünyanın hemen hemen her bölgesinde doğrudan doğruya suya dayanan meseleler yaşanmaktadır. Özellikle Orta Doğu ve Afrika coğrafyası su çatışmalarından önemli ölçüde nasiplenmiştir. Su özellikle bu coğrafyada büyük bir olasılıkla da petrol ve sanayi mallarından daha fazla öneme sahip bir tüketim malı olacaktır. Bu açıdan bakıldığında su yönetimi ve sürdürülebilirliği hayati derecede öneme sahiptir. Suyun doğru yönetimi ülkenin refah seviyesini artıracaktır.

Kaynakça

TERKOS SU ŞİRKETİ, HALİL İBRAHİM GÜL

DOKTORA MARMARA ÜNİVERSİTESİ SOS.BİL. ENİSTİTÜSÜ, 2009.

İKTİSAT TARİHİ ALANINDA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR-1

Bölüm Adı: OSMANLI İSTANBUL'UNDA SU EKONOMİSİ: KAYNAKLAR, YÖNTEMLER VE YÖNETİM, GÜL HALİL İBRAHİM, Yayın Yeri: EĞİTİM YAYINEVİ, Basım sayısı:1, Sayfa sayısı:149, ISBN:: 978-625-385-246-7, Bölüm Sayfaları:73 -86

ANTİK ÇAĞDAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

Bölüm Adı:20.YY. DE İSTANBULDA SU YÖNETİMİ, GÜL HALİL İBRAHİM, Yayın Yeri: İstanbul Kültür A.Ş., Editör: YILMAZ Coşkun, Basım sayısı:1, Sayfa sayısı:12, ISBN:9786059132169, Bölüm Sayfaları:366 -378

OSMANLI İMPARATORLUGU'NDA SU ARZI VE ÇEŞİTLİLİĞİNİN SAĞLANMASINDA BİR YÖNTERM:

ARTEZYEN KUYULARI HALİL İBRAHİM GÜL, Uluslararası, Hakemli,TR DİZİN, Özgün Makale, İnsan ve Toplum

Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2025, ISSN:2147-1185

DOI: <https://dx.doi.org/10.15869/itobiad.1627627>

İSTANBUL SU ŞİRKETİ SÖZLEŞMESİNİN BAZI MADDELERİNİN TAHLİLİ ŞİRKETİN SU VERME

SERÜVENİ VE KARŞILAŞTIĞI ZORLUKLAR HALİL İBRAHİM GÜL, Uluslararası, Hakemli, TR DİZİN, Özgün

Makale, International Journal of Management Economics and Business,2012, ISSN:1301-8051

DOI: <https://dx.doi.org/10.11122/ijmeb.2012.8.17.298>

MODERN DÖNEM İSTANBUL SU YÖNETİMİ HALİL İBRAHİM GÜL, Uluslararası, Özet bildirir,

11.10.2018, 12.10.2018. WATWERİST SU KONGRESİ, 2018.

Osmanlı Dönemi İstanbul Su Tarihi

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi

GİRİŞ

Şehirlerde yaşayanların iâşe ve su ihtiyaçlarını gidermek devletlerin en önemli sorunlarından biri olagelmıştır. Hele bu şehir İstanbul gibi Roma ve Osmanlı devletlerine payitahtlık yapmış bir şehirse bu önem bir kat daha artmaktadır. İâşe nedeniyle ortaya çıkan kıvılcım, Büyük Fransız ihtilaliyle (1789) Bolşevik ihtilalinde (1917) olduğu gibi, bütün ülkeyi saran yangına yol açabilirdi. Bu ihtilaller payitahtlarda ortaya çıkan açlık isyanlarının sonucuydu. Osmanlı döneminde İstanbul'da açlıktan kaynaklanan böyle bir ayaklanma görülmemiştir.

M.Ö. 660 larda Sarayburnu ve çevresinde kurulan ve Dünyanın en eski şehirlerinden biri olan İstanbul, jeopolitik bakımdan da çok önemli yerleşim merkezlerindendir. Asya ile Avrupayı birleştiren Boğazi ve Haliç'i, şehri her taraftan çevreleyen denizleri, burada yaşanan kültür ve medeniyetleri ile İstanbul asırlar boyu siyasî, askerî ve ticarî bir cazibe merkezi haline gelmiştir.

Romalılar şehre hakim olduktan sonra M.S. 330 yılında İmparator Konstantinus şehri Roma İmparatorluğu'nun merkezi yapmış, imar ederek kalabalıklaşmasını sağlamıştır. 395 yılında İmparatorluk "Doğu" ve "Batı" olarak ikiye bölününce, şehir Doğu Roma İmparatorluğu'nun payitahtı olmuştur.

VII. asırdan itibaren Hz. Peygamber'in işaretleriyle müslümanların ilgi sahasına giren ve 1453 senesinde fethedilen şehir "İstanbul" adıyla günümüze kadar Türklerin hakimiyetinde kalmış ve tarih boyunca en yüksek medeniyet seviyesine bu dönem içinde erişmiştir.

İstanbul, gerçekte, günümüzün Suriçi veya tarihî yarımada denen bölgesidir. Osmanlı döneminde Der-saadet de denen Suriçi İstanbulu (nefs-i İstanbul) Fatih ve Eminönü mıntıkalarını ihtiva eden yedi tepeden oluşmaktadır. Bu bölgeye eklenen Bilâd-ı selâse (üç belde yani Eyüp-Haslar, Galata-Beyoğlu ile Üsküdar-Boğaziçi) ile günümüz İstanbul'u ortaya çıkar. 2010 yılı itibarıyla bu geniş İstanbul'da Türkiyenin beşte biri yaşamaktadır.

Havâss-ı refia da denen, Eyüp-Haslar kazası Batı surlarının dışında Eyüp'den başlayarak bugünün Tekirdağı ve Kırklareline kadar uzanan, bir zamanların, İstanbul kırsal kesimini oluşturmaktaydı.

Haliç'in kuzey kısmında yer alan ve önce Bizans'a bağlı olan sonra Cenevizlilerin ve daha sonra da frenklerin bulunduğu Galata'ya, arkasındaki Beyoğlu tepesiyle birlikte, Pera denirdi. Bölge Boğaziçinin Batı kıyıları boyunca Karadenize kadar uzanır.

Üsküdar (Scutari, Khrysopolis) kazası, biraz daha doğudaki Kadıköy (Khalkedon)'ü içine alarak İstanbul'un Asya yakasını ve Sakarya ırmağına kadar uzanan bu bölgeyle birlikte, İstanbul'un Haslar mıntikasıdan başka, diğer kırsal kesimini oluşturur. Bizans dönemine kadar uzatabileceğimiz bu bölümlere Osmanlı döneminde İstanbul, Eyüp ve Haslar, Galata ile Üsküdar kadılıkları olarak tamamen yerleşmiştir. Bunun yanında Marmara ve Boğaz kıyılarında özellikle balıkçılıkla geçinen köyler bulunuyordu.

Üsküdar'ın, İstanbul'un fethinden bir yüzyıl kadar önce Osmanlıların eline geçmesine rağmen kadılık teşkilatının çok sonraları kurulduğu anlaşıyor. Bunun sebebi Türk nüfusun oldukça az olmasıdır. Oysa Üsküdar transit ticaret bölgesi olduğundan gümrük teşkilatı söz konusudur.

İstanbul 2600 yıllık yakın tarihinde her zaman dünyanın önemli şehirlerinden biri oldu. Yunan kolonizasyonu döneminde, belki Sirkeci, Sarayburnu ve Ayasofya civarından ibaret olduğu dönemlerde önemli bir dış ve transit ticaret merkezi idi. Miladî 330 yılında Roma İmparatorluğunun başkenti olduktan sonra ise dünyanın hemen hemen en önemli kenti oldu. Bu önem 464 (1459-1923) yıllık Osmanlı payitahtı olduğu dönemde de artarak devam etti.

Ancak İstanbul'un stratejik, ticarî ve coğrafi önemine mukabil iklim, hava ve su şartlarının elverişli olduğunu söylemek imkânı yoktur.

OSMANLI ÖNCESİ SU TESİSLERİ

Öncelikle İstanbul Suriçinde tatlı su kaynağı çok sınırlıydı. İstanbul'un Byzantion adı altında hemen hemen Eminönü bölgesinden ibaret olduğu milattan önceki kuruluş döneminde su ihtiyacı bazı yeraltı kaynaklarından ve kuyulardan karşılanmış olmalıydı.¹

Milattan sonraki ilk yüzyılda (MS.73 yılında) Roma egemenliği altına giren İstanbul'un su ihtiyacı dışarıdan gelen suyuollarıyla karşılanabilirdi. Bu tatlı suların kaynağı da surdışı yani Haslar mıntıkasından getirilen sular olabilirdi.² Bu dönemden itibaren İstanbul'un Avrupa yakasının su ihtiyacını karşılamak için bugünkü Belgrad ormanları civarından su getirildiğini biliyoruz.³ Oysa Anadolu yakasındaki su kaynakları, Çamlıca gibi yakın yerlerdeydi.

Bu sular Bizans döneminde sarnıçlar, Osmanlılar döneminde de çeşmelerle İstanbulluların hizmetine verilmişti.

İlk önemli su tesisleri Roma İmparatorluğu zamanında yapılmıştır. İlk Roma İmparatorları Hadrianus (117-138), Büyük Konstantinus (306-337), Valens (364-378), Theodosius I. (379-395) ve İkinci Roma (Bizans) İmparatorları Iustinianus I. (527-565), Herakleios (610-641) ile Andronikos Komnenos (1183-1185) İstanbul'un su meselesiyle aktif olarak ilgilenmişler ve suyuolları ile bu yollardaki kemer gibi su tesislerinin ilk bânîlerini oluşturmuşlardır.

İlk olarak Roma imparatoru Hadrianus zamanında İstanbul'a Trakya'dan ve şehrin batısındaki Kağıthâne derelerinden su getiren tesisler yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu su günümüz Sultanahmet meydanı civarına kadar ulaşılıyordu.

İkinci olarak Konstantinus'un İstanbul'u başkent yapmasından sonra yapımına başlanan ve Vize'nin 6 km. kadar batısından gelerek bugünkü Edirnekapısı'nın güneyinden giren isale hattının 242 km. olduğu tesbit edilmiştir ki, bütün dünyadaki Roma isale hatlarının en uzunundan 2,5 kat daha uzun olan bu suyuolunun IV. yüzyılın sonlarında ve V. yüzyılın başlarında tamamlandığı sanılmaktadır. Vize Pınarhisar havalisindeki kaynaklardan beslenen bu su kemerlerle şehre naklediliyordu.⁴

Üçüncü Roma suyuolunu oluşturan Bozdoğan kemerinin Hadrianus ve sonra Konstantinus'un tarafından yaptırılıp Valens ve Iustinianus I. tarafından da tamir edildiği ileri sürülür.⁵ Valens'in tamiri çok esaslı olmalıdır ki kemer kendi adıyla da anılmaktadır. Dördüncü olarak Theodosius I. (379-395), yeni bir su tesisi yaptırmıştır.

Herakleios zamanında Avarlar Bozdoğan kemerini yıkmışlarsa da halefi Konstantinus V. (741-775) tarafından yeniden yaptırılmıştır. Bu kemerle getirilen su İstanbul Üniversitesi Merkez binasının arka meydanının altında bulunan sarnıca (Nifeum Maksimum-Nymphaion) akardı.⁶

¹ Çeçen, 1997, 15.

² İnciyan, 1976, 25.

³ Tabakoğlu, 2008, 69-97.

⁴ Çeçen, 1997, 15.

⁵ Dethier, 1993, 61.

⁶ Eyice, 2006b, 7.

VII. ve VIII. yy.larda su tesislerinin surlar dışında kalan bölümleri çeşitli hücumlar ve depremler sebebiyle büyük ölçüde tahrip olmuştur. Bizans döneminde Konstantinus V. (741-775), Romanos III. (1028-1034) ve Manuel I. Komnenos'un (1143-1180) tarafından şehrin su tesisleri üzerinde bir takım tamirler yapılmışsa da ayrıntılı bilgi yoktur. Nihayet Bizans imparatorlarından Andronikos Komnenos (1183-1185) tıpkı Iustinianus ve Herakleios gibi İstanbul'un su meselesiyle ilgili çalışmalar yapmıştı.

Ancak bu isale hatları ve şehir içi şebekesinin Bizanslılar tarafından korunmadığı ve devamlılığının sağlanamadığı söylenebilir. Çünkü bu büyük su yolları ve tesisleri bakımsızlık ve depremler yanı sıra ve özellikle Trakya'dan gelen akınlardan ve VII. yy.dan itibaren başlayan kuşatmalardan zarar görmüştür. Sonradan bir bölümü onarılmış ise de IX. yy.dan itibaren kullanılmamışlardır. X. yy.dan sonra ve özellikle 1204 yılından itibaren Latin istilası döneminde ise hem sur içi ve dışındaki su şebekesi hemen hemen tamamen tahrip edilmiştir. Şehri kuşatanların bu su yollarını kolayca kesmesi mümkün olduğundan Bizans idaresi daha pratik bir sistem geliştirerek yer altında büyük sarnıçlar kurmuş hatta bazı durumlarda bodrumlar da sarnıç hâline getirilerek su ihtiyacı karşılanmıştır. Bunlardan 30 kadarı günümüze ulaşmıştır.⁷

OSMANLI DÖNEMİ SU TESİSLERİ

Fetih'den sonra şehir nüfusu artmış, mevcut su tesisleri yetersiz hale gelmişti. Mehmed II. (1451-1481) evvelce Roma imparatorları Valens (364-378) ve Theodosius I. (379-395) tarafından yaptırılan su tesislerini onararak, Fâtih ve Turunc lu su yolları bu suretle meydana gelmişti.

Daha sonra birçok padişah ve devlet adamı, Halkalı suları adını alan ve Halkalı köyü civarındaki muhtelif kaynaklardan beslenen su tesislerine yeni ilaveler yapmışlardır.

Kırkçeşme su yolları Osmanlı döneminde yapılan en büyük ve en önemli su tesisidir. Halicin bitim noktasının kuzeyinde Kâğıthane deresi ile Alibey deresi etrafındaki bölgede kurulmuştur. Bu derelerin mecrâlarından toplanan sular, havuzlarda biriktirilerek Eğrikapı'ya getiriliyor, oradan da şehre taşınyordu. O tarihlerde basınca dayanıklı borular mevcut olmadığından, vadilere kemerler inşa edilerek sular bunların üzerinden akıtılıyordu. Bu tesisler yapılırken ana mecrânın tesbitinde, su yollarının, kemerlerin ve havuzların inşasında yapılan ince ölçü ve hesaplamaların bugünkü modern aletlerle yapılan hesaplar kadar hassas oldukları görülmektedir.

1563'de tamamlanan tesislerde 4 büyük kemer; Uzunkemer, Eğrikemer, Güzelcekemer, Mavlova kemeri bulunmaktadır. Kırkçeşme su tesisleri en kurak zamanlarda dahi günde 4200 m³ su ile 158 tesisi (94 çeşme, 19 kuyu, 15 maslak, 13 hamam, 7 saray vs.) beslemekte idi. Kanuni Sultan Süleymân'dan sonra birçok hayırsever tarafından yaptırılan ilavelerle suyun miktarı ve beslenen tesislerin sayısı artırılmıştır. Suyun derlendiği sahalardaki derelerin baş tarafına bentler inşa edilerek, kıştan yaza su saklanmıştır. Belgrad ormanlarında Kırkçeşme bentleri denilen bu 4 bend, Karanlıkbend (Osman II., 1620), Büyükbend (Ahmed III., 1723), Ayvad bendi (Mustafâ III., 1765) ve Kirazlıbend (Mahmûd II., 1818)dir. Bu bentlerle Kırkçeşme sularının günlük verimi 10.000 m³e çıkmıştır.

İstanbul'un Beyoğlu havalisinin su problemi ilk defa 1732'de yapılmış olan Taksim Suyu tesisleriyle çözüme kavuşmuştur. Bahçeköy civarında derlenen ve günlük verimi 800 m³ olan su, 20 km'lik bir isale hattıyla Taksim'deki 2700 m³lük bir depo'ya ve oradaki Maksim vasıtasıyla 64 çeşme ve sebil ile 3 şadırvana ulaşmaktadır. 1732'de Mahmûd I. tarafından yaptırılan Bahçeköy (Sultân Mahmûd) kemeri ile Topuzlu bend, Vâlide bendi ve Mahmûd II. bendi bu tesislerdendir. Bendlerin yapımıyla Taksim sularının günlük verimi 3000 m³e yükselmiştir.

Halkın içme suyu ihtiyacını karşılamak için muhtelif kaynak suları küçük isale hatlarıyla çeşmelere verilmiştir. Bunların en önemlisi 1902'de Abdülhamîd II. tarafından yaptırılan ve günlük verimi 1200 m³

⁷ Çeçen, 1997, 15; 1999a, 30; Mantran, 2001, 33; Eyice, 2006a, 45-48; 133-135.

olan Hamîdiye Suyu'dur Kemerburgaz'daki menbalardan alınan bu su Beyoğlu civarındaki kışlalara, saraylara ve 50 kadar çeşmeye verilmiştir.

Osmanlı döneminde İstanbul'un ve bazan bütün ülkenin su ile ilgili konularıyla uzman bir kurum olarak Eyüp Mahkemesi Eyüp ve Hâslar Kadılığı su konusunda uzman kadılıktı. Osmanlı döneminde İstanbul'un ve bazan bütün ülkenin su ile ilgili konularıyla uzman bir kurum olarak Eyüp Mahkemesi ilgilenmiştir.* Sadece Eyüp ve Hâslar Kadılığı'na dâhil olan yerlerde değil bütün İstanbul, Galata ve Üsküdar mıntıkalarında su ile ilgili kayıtlar Eyüp Kadılığı'nda tutulmaktadır.

Osmanlı döneminde İstanbul'un sur dışı bölgesi olan Eyüp ve Hâslar kazâsı daha çok zirai faaliyetlerde bulunulan ve Suriçi'nin su ihtiyacını karşılayan su kaynaklarının bulunduğu bölgedir.

Belgelerin önemli bir kısmı bu mahkemenin kayıtlarıdır. Suları besleyen dere vs. su kaynakları, suların geçiş "mahal"leri, su yolu köyleri, kemerler, terâziler gibi su tesisleri kayıtlara geçmiştir.

Şühûdü'l-hâl denen uzmanlar veya bilirkişiler mahkemelerde bu işlemlerin yapılmasında ve kayıtların tutulmasında müşahitlik yapmaktadırlar.

Bu kayıtların esası şudur: Mülk sularla ilgili işlemlerin yapılması sırasında mahkemece görevlendirilmiş kâtip ile birlikte bazı su yolcuları katmanın başına kadar gidip keşif ve muayene ederler ve su sahipleri, bu şekilde mahkemeden hüccet alırlar. Bu hüccet, Divân-ı hümayûn çavuşbaşısının ilamı ile Başmuhâsebe'ye, ilmühaberleri ise Su nâzırının defterine kaydedilir. İlgili kişiye de bir suret verilir. Mülk suların tasarrufu için Eyüp Mahkemesinden hüccet verme işlemleri 1838 başında son bulmuştur. Bu tarihten sonra suya ilişkin işlemler Evkâf Hazinesi Senedât Dairesine devredilmiştir. Bu da bürokrasinin merkezileştirilme çabalarının bir sonucu olmalıdır.⁹

Sular, suyolları yani lağım (galeri) ve yeraltı kanal şebekesi (kanavât) ile veya kemerler (müsennât) ile şehre ulaştırılmıştır. Bendler, havuzlar, kemerler, ıskaralar, seddlerde sular biriktirilmiş ve şehir içi dağıtım şebekesine iletilmiştir. Savaklar, kubbeler, maksemeler suların dağıtıldığı tesislerdir. Bu tesislerde dağıtım, standart ölçü birimleri ile ölçüldükten sonra yapılmıştır.

Suyolları hizmetleri tarafından dağıtımı yapılan suların debi ve miktarının ölçülmesinde çeşitli ölçü birimleri kullanılmıştır. Bunlar küçükten büyüğe doğru hilâl, çuvaldız, masura, kâmiş, lüle adlı ölçü birimleriydi. En büyük ölçü birimi olan 1 lüle 36 lt/dakika=52 m³/gün olarak hesaplanır. Bir başka deyişle 1 lüle günde 52 tonluk suya tekabül etmektedir. 1 lüle=4 kâmiş=8 masura=32 çuvaldız=64 hilâldir.¹⁰

Dikdörtgen şeklinde ve çoğunlukla mermerden yapılmış bir sandığın kenar yüzüne dik ve fazla suyun akıtıldığı savak kenarından düşey yönde 94-96 mm aşağıda pirinçten yapılmış kısa borular yerleştirilerek değişik çaplardaki borulardan akan suyun debisi belirlenmiştir.¹¹

Suyun basıncını ayarlamak ve yine suyu ölçerek dağıtmak için birçok yerde su terâzileri yapılmıştır. Su dağıtım sistemi, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de "hizmet" adı verilen bölgelere ayrılmıştır. Hizmet o bölgeye su veren şebekenin tümünün işletilmesi anlamındadır.¹²

İstanbul suları şehir içinde coğrafi konuma göre hizmetlerle idare edildiği gibi kırsal alanda da su yolu köyleri suyollarının bakım, onarım ve korunmasıyla görevli olmuştur.¹³

Burada şunu da vurgulamak gerekir ki İstanbul'un iktisâdî ve içtimâî tarihi geniş bir tarih kültürüyle yakından ilişkilidir. Bu kültürdeki eksiklikler konuyu fakirleştirir. Osmanlı dönemi için konuşursak İslâm

⁸ Mâ-i Leziz, 7, 367:/Fî 23 Zî'l-hicce 1231/16 Kasım 1816.

⁹ Mâ-i Leziz, 8, 367/93/1:Fî 19 Zî'l-ka'de 1232/30 Eylül 1817.

¹⁰ Bir lülenin çapı 26 mm ve debisi dakikada 36 litre; Kâmiş, çapı 13 mm ve debisi dakikada 9 litre; Masura, çapı 9.19 mm ve dakikada 4.5 litre; Çuvaldız, borunun çapı 4.59 mm ve debisi dakikada 1.25 litredir. Bkz. Çeçen, 1991a, 144,145; 1999b, 43.

¹¹ Çeçen, 1991a, 144,145.

¹² Çeçen, 1988, 150; Çeçen, 1991b, s. 178; Boğaziçi ve Taksim suları 1, 2003, s.xii-xxiii.

¹³ Çelik, 2000, 110-131.

kültür ve ekonomisiyle Osmanlı tarihini özellikle iktisat tarihini bilmemek ciddî engeller oluşturur. Bu yüzden İstanbul tarihiyle ilgili konuları genel Osmanlı tarihi içinde ele almak zarureti vardır.

Nihayet İstanbul başlı başına bir bilim oluşturacak kadar çeşitli yönleri olan, İstanbuliyat¹⁴ veya İstanbuljiden bahsedilecek kadar önemli bir şehirdir. Bu da çok disiplinli bir konu ile karşı karşıya olduğumuzu gösterir.

VAKIF SULARIN YÖNETİMİ

A. SU NEZÂRETİ VE SU NÂZIRLARI

Su teşkilatının en yüksek makamı Su Nezâretidir. Umûm suların, suyollarının ve suyolcuların idaresi Su Nezâretine bağlıdır.¹⁵

Evkâf Nezâreti'nin kuruluşuna (1826) kadar vakıf sular ait olduğu vakfın mütevellisi tarafından yönetilmekte idi.¹⁶ Mütevellî resmi bir kamu görevlisi olarak vakıfla ilgili işlemler onun iznine (izn-i mütevellî) bağlıdır ve verdiği temessükle (mütevellî temessükü) yapıldı.

Osmanlı vakıf sistemi özerk ve demokratik bir 'sivil toplum' sistemi olmakla birlikte devletin denetiminin dışında değildir. Nezâret kurumu bu denetimi sağlamaktadır. İşte bu vakıf mütevellileri veya mütevelliyeleri birer nâzıra bağlıydılar. Bu özel nâzırlar sadr-ı azam, şeyhülislâm ve Dârü's-saâde ile Bâbü's-saâde ağaları ile çeşitli kadılardır.

Özellikle büyük vakıflar sadrazam, şeyhülislâm, başdefterdâr, kadı, Enderun, Dârü's-saâde ve Bâbü's-saâde ağaları, İç Hazinedârbaşı, nakîbü'l-esrâf gibi devlet görevlilerinin nezâreti altındadır.¹⁷

Yine vakıf sular döneminde üst yönetici olarak Hassa su nâzırı veya Suyolcular nâzırı görevlendirilmişti. Su nâzırlarının öncelikle İstanbul ve Bilâd-ı selâse ile görevli oldukları anlaşıyor. Ancak belgelere baktığımızda Su nâzırının ülke çapında konuyla ilgili olduğunu görüyoruz.¹⁸ Bu yüzden Su nâzırını, günümüz yaklaşımıyla İSKİ Genel Müdürü olmaktan öte Devlet Su İşleri Genel Müdürü olarak da görme imkânı vardır. Bunun altında hizmetlerde görevli suyolcular bulunmaktadır.

Bu dönemde Su nâzırı belediye hizmetlerini gören ve merkezî yönetime bağlı olan şehremîninin üç uzman yardımcısının biriydi. Bunlar Mimarbaşı, Su Nâzırı ve şehrin temizliğinden sorumlu olan Çöplük Subaşı'ydı.¹⁹

Tanzimat dönemine kadar vakıf su işleriyle görevli olan ve hiçbir idareye bağlı olmayan Su Nezâreti 16 Zilkade 1252/1836-7 yılında Mahmûd II. (1808-1839) tarafından yeni bir şekil alarak Evkâf Nezâreti'ne bağlandı. Suyun idaresi 1855'ta kurulan Şehremâneti'ne, tamirat ve bakımı da Evkâf Nezâreti'ne ait idi.²⁰ 1869 yılında da Şehremâneti'ne devredilmiştir.

Vakıf sular 1876 Belediye Kanunu'yla Belediye'ye verilmiş ve 1880 yılında yapılan düzenlemeyle bir su nâzırı, bir başkatip, iki ikinci katip (refîk), suyolcu ustalarından her iki senede bir seçilen dört adet keşif memuru, altı korucu, iki çavuş ve iki bend muhafızı ve bir odacı ile her suyunun bir bölükbaşı, suyolcu veya kalfa ve çıraqlarından oluşmuştu.

¹⁴ Tabir Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nundur:1932.

¹⁵ Halkalı suları 1, 24/42/1:Fi 11 Şa'bân 1304/5 Mayıs 1887 ve fi 23 Nisan (1)302/5 Mayıs 1886.

¹⁶ Nâzım, 2000, 178.

¹⁷ İstanbul Ahkâm defterleri, İstanbul vakıf tarihi, I, 410; Söz konusu devlet görevlileri bu nezaret görevi karşılığında ek bir gelir elde etmiş olmalıdırlar. Bkz. Ali Ufki, 2002, 27, 28.

¹⁸ Avrupa Yakası Suları 2, 8/432/6 28 Zi'l-hicce 1135/29 Eylül 1723.

¹⁹ Mantran, 2001, 218.

²⁰ Nâzım, 2000, 177. Belgelerde de, Belgrad ve Bağçeköy gibi bendlerin bend muhafızlarından bahsedilmektedir.

Vakıf suların yönetimi, İkinci Meşrutiyet (1908) ile birlikte tekrar Evkâf-ı hümâyûn Nezâretine bağlanmıştır.²¹

Bu Nezâretin vazifesi Dersaadet (İstanbul Suriçi) ve Bilâd-ı selâse'ye (Eyüp ve Haslar, Galata ve Üsküdar) câri bütün suların taksimâtı ve bentlerle su mecrâlarının muhafazası ve yangın anında yeterli su bulundurulması ve su yollarının tamiri, temizliği ve su yolcularının kontrolü, su ihtiyacının tesbiti ve suyla ilgili gerek Belediye, gerek Evkâf ve gerek diğer kurumlardan havale olunan evrâkın işleme konulması, ferâğ ve intikal gibi işlemlerden elde edilen gelirlerin kaydı ve hesapların düzenlenmesiyle Şehremâneti veznesine teslimi ve olayların incelenmesi ve kaydı ve tamiât ve inşaat harcamalarının masura olarak mütevellî ve sahiplerine dağıtılması gibi hususlardı.²²

Su defterlerinde mütevellî ve mütevelliyeleri zikredilen vakıflar şunlardır:

Abdî Kethüdâ, Abdurrahmân Paşa, Ahmed Efendi, Alî Paşa-yı Atik, Ayasofya, Ayasofya-i kebîr, Bâbü's-sa'âde, Bayram Paşa, Beşîr Ağa, Bîzebân Sâye, Cerrâh Mehmed Paşa, Çeşme, Çorhılı Alî Paşa, Dârû's-sa'âde ağası Mustafa Ağa, Doksan bir cemâ'at, Ebu'l-feth, Ebu'l-feth Sultân Mehmed, Edirne kadısı Ahmed Efendi, Emine Hânım, Ermeni milleti hastahânesi, Evkâf-ı hümâyûn, Eyyûb, Fâtıma Hânım, Gazanfer Ağa, Gâzî Turhân Beğ, Hâce Sa'deddîn, Haremeyn, Hasan Paşa, Hekîmoğlu Alî Paşa câmii, Kalender çeşme, Köprili Mehmed Paşa, Kütübhanê-i hümâyûn, Mehmed Ağa, Mehmed Kethüdâ, Mercân Ağa, Murâd Paşa, Mustafâ Ağa, On dokuz bölük, Sinân Paşa (Fatih), Sultân Ahmed kitâbhânesi, Sultân Bâyezîd, Sultân Mahmûd, Sultân Mehmed, Sultân Selîm, Sultân Süleymân, Süleymâniye, Şehzâde, Uzunköprü, Vâlîde Sultân, Ya'kûb Ağa.

Su cibâyetinde (toplanmasında) görevli olan câbilerinden zikredilen vakıflar şunlardır: Beşiktaş, İvaz Efendi câmii, Kâsım Paşa, Köprili, Tarabya, Uskumrı, Vâlîde Sultân,

Günümüzde şehirlerin su meselesi ile belediyeler ilgilenmektedir. Belediye teşkilatı olmayan yerlerde ihtiyar meclisleri bu işle görevlidir. Sular hakkında 28 Nisan 1926 tarihli kanunun birinci maddesi bu konuyla ilgilidir.²³

B. SUYOLCULAR

Suyollarına büyük bir özen gösterilerek, "suyolculuk" kurumu oluşturulmuştur. Suyolculuk kurumunun tepe yöneticinin Su nâzırı olduğunu ve arada çok sayıda yönetici olduğunu yukarıda belirttik. Suyolculuk teşkilatındaki uyumsuzluk²⁴ ve yolsuzlukları önlemek amacıyla yeni düzenlemeler yapılmış ve bu amaçla lâiyhalar hazırlanmıştır.²⁵

Vakıflar suların düzenli akışı için su nâzirına bağlı olarak çalışan su yolcular (râh-ı âbî) tayin ve bunların hizmetlerine karşılık maaş tahsis etmişlerdir. Suyolculuk görevlendirmelerini hizmetler yapmaktadır.²⁶

Sultân vakıflarında görevli su yolcularına bölükbaşı (serbölük), diğer vakıfların su yolcularına usta denir. Su akışının düzeni için de keşif memurları, korucular, çavuşlar, bend muhafızları istihdam edilmiştir.²⁷

Bazen su yolcuların görev sahaları genişletilip sayılarının azaltılması ve maaşlarına zam yapılması söz konusu olmuştur.²⁸

²¹ Nazif Öztürk "Osmanlı su vakıfları", Osmanlı su medeniyeti, Uluslararası sempozyum, 5-8 Mayıs, 2000, Bildiriler kitabı, s.102.

²² Ergin, 2000, 129; Nâzım, 2000, 178.

²³ İlmühaber 4, 18/124/2, s.276.

²⁴ Atik Şikâyet, İstanbul'da sosyal hayat II., 69/432/5.

²⁵ Suyolcu 1, 11/1/1.

²⁶ Suyolcu 1, 10/143/6:3 Cemâziye'l-evvel 1328/13 Mayıs 1910; Fi 10 Rebi'u'l-ahir 1328/20 Nisan 1910.

²⁷ Ergin, 2000, 128.

²⁸ Suyolcu 1, 11/1/2.

Suyolcu esnafının teşkilat yapısına ve çalışma esaslarına; suylolcular arasında gözlemlenen görev ihmalinin sebeplerine; görevlerini kötüye kullanan suylolcuların cezalandırılma işlemlerini ele alan bir belgede²⁹ suylolcu esnâfı bölükbaşı ve ustaları 250 kişiye ulaşmaktadır.

Buna göre hizmetlerin 20'si Kırkçeşme, 13'ü Halkalı suyu olup Der-saâdet'de bulunan bunların hepsi müslüman suylolcuları idâresindedir.

Bu bölükbaşı ve ustalıkların Evkâf-ı hümayûn hazînesinden müstevfâ vazifeleri olmayıp 15-20 akçe vazîfe ve bazı padişah imâretlerinden 3-5 çift fodladan ibârettir. Bunlardan Beğöğlî taksim bölükbaşılığı müstesnâ olarak ayda 2500-3000 kuruş kadar vesâir hizmetlerin 200-250 kuruşdan 1000-1250 kuruşa kadar su cârî olan konak ve sâhilhânelerden 5 kuruşdan 20 kuruşa kadar ve hamamlardan 30 kuruşdan 50 kuruşa kadar maaşları olduğu ve bazı yerlerden sâliye (yıllık) nâmıyla 40-50 kuruş almaktadırlar. Bu maaşların hepsi sâhib-i cihet olan ustalara ait ise de maiyetlerinde bulunan kalfaların 40-50'şer kuruş olan maaşlarıyla, çıraklarının maaşlarını da bu ustalar karşılar. Bir hizmetin ana yolunda bozulma olursa anında tamir ederler ve yaptıkları harcamalar vakıflarından almakda oldukları maaşlara eklenir.

Suylolculuk cihetleri bir hizmet dâhilinde birden fazladır Yani bir hizmete bir suylolcu birkaç kıt'a berât ile mutasarrıftır. Bu hizmetlerin ferâğ ve intikalinden vakfının adına olmayıp o hizmetin kıymetine ve gelirine göre nezâretce belirlenen değerinden her binde yüz kuruş harç alınır. Ferâğ ve intikalleri vukuunda Su Nezâreti'nin isteğiyle Evkâf-ı hümayûn hazînesinden berâtları verilir ve hizmeti bir şekilde boşalttıklarında suylolcu kalfalarından mâhir olup da 20-30 otuz yıllık emeği geçenlere cihet-i mahlûlenün kıymetinden bir miktar noksânına olarak o suylolcu kalfasına verilir. Ferâğ ve intikal harçlarıyla mahlûlât harçlarının hepsi Evkâf-ı hümayûn hazînesi'ne aittir. Bu suylolculuk cihetlerinin vazîfelerinden başka dahili gelirleri olduğundan imâmet ve hitâbet cihetleri harçları gibi cüz'î olmayup mahlûlâtı da yazılı kıymetlerinden biraz eksigiine satılır.

Bendlerden gelen Taksim suyu da Boğaziçi'nde Yeniköy'den başlayarak Tersâne-i âmireye gelinceye kadar 13 bölükbaşı ve ustalığa ayrılır. Tarabya, Beğöğlî'ndaki Galatasarâyı, Galata Yenicâmii ve Haliç kıyısındaki Hasköy ve Sütluçe'ye kadar 4 hizmet Taksim suyından olmayup Halkalı suyu türünden olarak başka birer ustalık idâresindedir ve vakıfları da başkadır.

Üsküdar sularına gelince Kadıköy'den Üsküdar havâlisi dâhil olduğu hâlde Boğaziçi'nin Anadolu cihetinden Paşabağçesi'ne kadar cârî olan sular 15 bölükbaşı idâresindedir.

Bölükbaşı ve ustalıkları berâtlı ise de maiyetlerinde herbir hizmetin büyüklük ve önemine ve Surdışında olan uzaklıklarına göre birden yedi sekize kadar kalfaları vardır. Bu bölükbaşı ve ustalık hizmetlerinin 50 neferi müslüman ve 20 neferi hristiyanıdır. Bazı bölükbaşı ve ustalıkların büyüklüğü sebebiyle bir hizmet iki veya üç usta idâresinde bulunmaktadır. Bütün bu suylolcu esnâfı bölükbaşı ve ustaları 250 nefere ulaşmaktadır.

VAKIF SUYOLLARI VE SUYOLU HİZMETLERİ

İslâm hukukuna göre akarsular ve doğal su kaynakları dışında yeraltından emek ve sermaye sarfedilerek çıkarılıp temellük edilen sular satışa sunulabilmektedir.

İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de (Eyüp, Galata ve Üsküdar) musakkafât, müstağallât, akarât denen gelir kaynaklarıyla, mülhakâtı belirtilen çok sayıda vakfedilmiş suylolu vardır.

İstanbul evkâf suları başlıca iki türdür. Birincisi dere ve bent sularıdır. Kırkçeşme ve Taksim suları böyledir. Belgrad ormanı içerisinde, Belgrad köyü ile Bahçeköy civarındaki bentlerde toplanan dere, yağmur ve yeraltı sularıdır. Duvarla örülmüş dehlizler içinde veya viyadük kemerlerden geçerek Kırkçeşme suları İstanbul cihetine, Taksim suları Beyoğlu cihetine ve Boğaz'ın Rumeli tarafına dağıtılır.

²⁹ Halkalı suları 1, 24/42/1:Fi 11 Şa'bân 1304/5 Mayıs 1887 ve fi 23 Nisan (1)302/5 Mayıs 1886.

İkinci tür kaynak sularıdır. Halkalı ve Üsküdar suları böyledir. Bunlar şehir civarında bulunan kaynaklardan veya onlara ilave olarak açılmış kuyulardan gelen sulardır ki ayrı ayrı mecrâlar içerisinde şehre girerek dağıtılırlar. Halkalı su mecrâlarından İstanbul cihetinde onaltı, Beyoğlu cihetinde bir tane vardır. Üsküdar, Kadıköy, Boğaziçi'nin Anadolu cihetindeki evkâf suları ise kaynaklardan ve kuyulardan ayrı ayrı mecrâlarla getirilmiş sulardır.³⁰

İstanbul'a getirilen sulardan Kırkçeşme ve Halkalı suları doğrudan doğruya Evkâf Nezâreti'ne aitti. XIX. yy.da devreye giren Terkos ve Elmalı suları ise yabancı sermayeli şirketler idaresindeydi. Yalnız Hamîdiye sularının idaresi, Devlet kontrolünde olup Emânet'e bırakılmıştı.³¹

İstanbul su şebekesinin en değerli belgeleri eski su yolu haritalarıdır. Bunlardan çeşitli tarihlere ait birçok örnek tesbit edilmiş, bir kısmı neşrolunmuştur. Suyollarının geçtiği güzergâhlar, besledikleri çeşmeler, şadırvanlar, konaklar ve hamamlar, bunlara verdikleri lüle hesabı üzerinden su miktarı işaretlenerek belirtilmiştir.³²

İstanbul'un altında her bir tarafa uzanan su kanallarının bakımı su yolcular tarafından yapılırdı. Vakıf suları kesildikten sonra bu kanallar da kurutulmuş ve büyük inşaatların temel kazılarında tahrip edilmiştir.³³

Üsküdar, Kadıköy, Boğaziçi'nin Anadolu cihetindeki evkâf suları kaynaklardan ve kuyulardan ayrı ayrı mecrâlarla getirilmiş sulardır.³⁴

Vakıf su yolları Halkalı, Kırkçeşme, Taksim, Üsküdar ve Hamîdiye suları altında tasnif edilebilir.

İstanbul Suriçi'ni besleyen su tesisleri Halkalı ve Kırkçeşme su yollarıdır. Galata ve Beyoğlu tarafının suyunu Taksim (Bahçeköy) suları sağlar. Bu sular genellikle Belgrad Ormanları'ndaki ve Sarıyer'deki derelerden elde edilmekteydi. Yine Belgrad Ormanları'ndaki su bendleri ve kemerleri büyük ölçüde bu ilçenin sınırları içindedir.

Üsküdar suları başlıbaşına bir sistemdir.³⁵

Yine su yolculuk faaliyetleri bir "hıdmet" olarak telakki edilmekte ve "hıdmet"lere ayrılmaktaydı. Der-saâdet ve Bilâd-ı Selâse'deki bütün Sultân ve hayır sahiplerinin su yolcularına bölükbaşı ve ustalığa hıdmet deniyordu. Bu yüzden su yolcularına "hademe" (hizmetli) de adı veriliyordu. Her bir hıdmet de birkaç mahalleyi kapsamakta olup bunların bölükbaşı ve ustaları bir vakfa bağlıdır.³⁶

Osmanlı İstanbulunun son zamanlarında toplam 36 su yolu hizmeti (Kırkçeşme suları için 22, Halkalı, Taksim ve Üsküdar suları için de 14 su yolu hizmeti) oluşturulmuştu. Her bir hizmetin bir su yolcusu olup bazılarının hizmetleri çok olduğundan yanlarında bir veya iki su yolcu kalfası vardı.³⁷

Bu hizmetler yeraltı su kanallarıyla Suriçini bir ağ gibi örmüşlerdir. Oluşturulan tertibat sayesinde Ahırkapı'dan Yedikule'ye, Eyüp'ten Eminönü'ne kadar evler su kanallarıyla birbirleriyle irtibatlı hale getirilmişlerdir. Hizmetlere bağlı olan mahalle ve sokaklar incelendiğinde bu olgu açıkça görülecektir.

Kırkçeşme su yollarının Eğrikapı'daki Savaklar büyük mesleğinden Bozdoğan civarındaki Tezgaçılar'daki mesleğe kadarki su hizmetlerine Yukarıanacı, Tezgaçılar'dan Ayasofya'da mesleğe kadarki su hizmetlerine de Aşağıanacı denmiştir.³⁸

³⁰ Gâlib Ata, 2000, 146.

³¹ Ergin, 2000, 140.

³² Bu haritalardan biri Süheyl Ünver tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra Kâzım Çeçen, şehrin başlıca su yollarına dair büyük eserler meydana getirerek haritalarla, gerek su yollarını gerek bunlardan faydalanan yerleri tanıtmıştır: Eyice, İA, 5/II, 1214/89; DİA, XXIII, 244.

³³ DİA, XXIII, 244.

³⁴ Gâlib Ata, 2000, 146.

³⁵ Eyice, İA, 5/II, 1214/85-89.

³⁶ Halkalı suları I, 24/42/1: Fi 23 Nisan (1)302/5 Mayıs 1886 ve fi 11 Şa'bân 1304/5 Mayıs 1887.

³⁷ Bkz. Gâlib Ata, 2000, 151; Çeçen, 1999a, 24-25. Ayrıca Bkz. Nâzım, s.170, 190.

³⁸ Nâzım, 2000, 190.

Suyolculuk hizmetleri listeleri o zamanlarda çalışmakta olan çeşmeleri gösterdiği gibi cami, dergah, mektep, kışla gibi mekanları da belirtmektedir. Zaten hizmetler özellikle adı geçen hayrâtın su ihtiyacına yöneliktir.

Bu hizmetler İstanbul Suriçi (Fatih-Eminönü) ve Eyüp bölgelerindeki su dağıtım noktalarını oluşturmaktadır. Bu hizmetlere belli mahalleler bağlıdır. Bu mahallelerin cadde ve sokakları yeraltı su kanallarıyla (Tahte'l-arz lağm ü kanâvât) ile birbirine bağlanmıştır. Buralardaki çeşme, hamam, konak, yalı veya evlere su bağlanması gerektiğinde, süreç tamamlandığında bu iş gerçekleşmekte ve hüccetle tesbit edilmektedir. Hizmetlerin bağlı bulundukları bölgeler zaman içinde değiştiği gibi bazan irtibat kurulan alanın genişliği hakkında da bir fikir vermektedirler.³⁹

HALKALI SULARI (1453-1755)⁴⁰

Fetihten hemen sonra Fatih Sultân Mehmed (1451-1481) tarafından yaptırılmaya başlanan ve XVIII. yüzyılın ortalarına kadar genişleyen suyollarıdır.⁴¹

İstanbul'a akan suların başında Kırkçeşme gelmekte birlikte Halkalı sularının tarih bakımından önceliği vardır. Halkalı suları Kırkçeşme sularının yarısı kadardır.⁴² Nitekim bu tesislerin günlük verimleri 4335 m³ olup, beslediği bölgelerin ihtiyacını karşılayacak miktardaydı.

Padişahlar ve çeşitli hayır sahipleri, hem Kırkçeşme-bend sularına ilave olmak hem de beldenin yüksek semtlerine ulaştırılmak için Halkalı sularını kullanmışlardır. Bu yüzden İstanbul'un yüksek semtlerinin ve buralarda yapılan câmi, imâret, medrese, tekke, sebîl, çeşme ile bazı konak ve evlerin içme suyunu Halkalı suları sağlarken, Kırkçeşme suları Eyüp ile Suriçinin daha alçakta olan yerlerini beslemekteydi.⁴³

Maamafih bazen aynı yere hem Halkalı hem de Kırkçeşme sularından su verilebilmekteydi.⁴⁴

Kırkçeşme suları genel bir ifadeyle bend sularıyken Halkalı suları yeraltından çıkan ve kaynakları da temiz olan sulardır ve şehre künkler veya kurşun borular içerisinde kapalı olarak getirilirler. Sonradan Avrupa'dan gelen dökme kurşun borular kullanılmıştır. Su basıncını ayarladığını bildiğimiz su terâzileri ise Halkalı ve Üsküdar suyolları üzerinde görülür.⁴⁵

Halkalı sularını İstanbul'un yüksek yerlerine ulaştıran ve XVIII. yüzyıla kadar sürekli olarak genişletilen 17 su yolu vardır.⁴⁶

Toplama havzası, surdışının batı ve kuzeybatısında bulunan Halkalı ve Cebeci köyleri arasındaki Avasköyü (Atışalanı), Çıftıburgaz (Bağcılar), Davut Paşa ve Cicoz çiftliği (Taşıtlarla) bölgesidir. Bu suyolları 1453 ile 1755 yılları arasında padişahlar ve devlet adamları tarafından yaptırılmıştır. Bunlar başlangıçta 17 bağımsız isale hattından ibaret iken Mahmûd Paşa ve Laleli (Mustafâ III.) isalelerinin birleşmesiyle sonradan 16 hatta inmişti. Bunlara Beyoğlu tarafına yönelen Galatasaray su yolunu da eklersek sayı yine 17 ye çıkar. Bunlara bağlı olan ve vakfedilenler tarafından anılan suyollarının bir kısmı birleştirilmiştir.⁴⁷

İstanbul'un büyük külliyelerinin suları bu tesislerden sağlanırdı. Bu suların şehre ulaşımı katmalarla genişleyerek kemerlerle gerçekleştirildi. Halkalı suyollarının üzerindeki irili ufaklı çok sayıdaki su kemerinin en önemlileri Beylik ve Süleymânîye isale hattı üzerinde Roma döneminden kalan Ma'zûlkemer

³⁹ Nâzım, 2000, 191.

⁴⁰ Nâzım, 2000, 204-211.

⁴¹ Eyice, İA, 5/II, 1214/85-86.

⁴² Ergin, 2000, 132, 137.

⁴³ Halkalı suları 1, 24/2/1, s.6; Ayrıca bkz. Çeçen, 1999a, 100.

⁴⁴ Kırkçeşme 1, 13-1/82a/1:21 Şa'bân 1281/19 Ocak 1865; 7 Kânûn-ı sâni 1280/19 Ocak 1865.

⁴⁵ Ergin, 2000, 135.

⁴⁶ Nâzım, 2000, 171-172; Gâlib Ata, 2000, 153-155; Ergin, 2000, 134-137.

⁴⁷ Ergin 2000, 135-137; Gâlib Ata, 2000, 154-155; Çeçen, 1999a, 26.

ile Bozdoğan kemeri, Sinân'ın yaptığı Avasköy kemeri (Tekkekemer, Yılanlıkemer, Atışalanı), Alî Paşa kemeri (Çiftekemer, Şirinkemer, XVIII-XIX. yüzyıl yapısı olması muhtemeldir), Kumrulukemer (100.yıl mahallesi), Turunçluk kemeri (Günümüzde mevcut değildir), Kahveci kemeri (Cebeci köyü yakınındadır) ve Paşa kemeridir.⁴⁸

Zamanla nüfusun artması neticesi yine su sıkıntıları çekilmeye başlanınca Süleymân I. (1520-1566) bu meselenin halledilmesi için Mimarbaşı Sinân'ı görevlendirdi. Böylece 1555 senesinde Kırkçeşme su tesislerinin yapımına başlandı.

Halkalı suyollarının başlıca kolları Ebu'l-feth (Fâtih) Sultân Mehmed, Şâdîrvân (Mehmed II.), Turunçluk, Mahmûd Paşa, Sultân Bâyezîd, Galatasaray, Koca Mustafâ Paşa, Sultân Selîm, Süleymâniye, Mihrimâh (1565), Cerrâh Paşa, Sultân Ahmed, Atîk Alî Paşa, Saray (Murâd IV.), Kasım Ağa (Sekkânbaşı), Köprülü Mehmed Paşa, Hekîmoğlu Alî Paşa, Beylik (Mahmûd I.), Sarây-ı cedîd, Ebussuûd (1545-1574), Nûr-ı Osmâniye (Ayvalıdere, Osman III.), Lâleli (Mustafâ III.) suyollarıdır. Bunlardan başka Kışlalar, Topkapı çeşmesi ve Azadlı Baruthânesine akıtılan sular surdışıdır.⁴⁹

XX. yüzyılın başlarında Halkalı ve Turunçlu sularının debisi günlük 4860 ton olması gerekirken yaz aylarında 600 tona kadar düşmekte, kışın ancak 1200 ton su gelebilmekteydi. Bunun temel sebebi tamir faaliyetlerinin yapılamamasıydı.⁵⁰

Halkalı sularının taşındığı 17 suyunun bir kısmı zamanla birleştirilmiştir.

KIRKÇEŞME SULARI (1554-1563)

Kırkçeşme suyolları Osmanlı döneminde yapılan en büyük ve en önemli su tesisidir. Halicin bitim noktasının kuzeyinde Kâğıthane deresi ile Alibey deresi etrafındaki bölgede kurulmuştur.⁵¹

Bu tesis ilkin Mehmed II. (1451-1481) tarafından yaptırılmıştı.⁵² Fetihten sonra 50 bin civarındaki şehir nüfusunun sarnıçlardan sağlamaya çalıştığı su ihtiyaçlarını tamamen gidermek için daha önce Roma imparatoru Theodosius I. (379-395) tarafından yaptırıldığı kabul edilen ve Belgrad ormanlarındaki suları İstanbul Suriçine akıtan tesislerin onarılması ve yeni suyollarının yapılması emredildi. Bu şekilde Cebeci köyünden Bozdoğan kemerine kadarki 25 km. uzunluğundaki isale hattı yenilendi ve bu hat üzerindeki 21 adet kemer yeniden yaptırıldı. Şehir içi şebekesi de gerek Mehmed II. gerek devrin ileri gelenleri tarafından yaptırılan vakıf külliyele su verebilecek ölçüde genişletildi. Suriç'indeki bölüm tamir edilerek Bozdoğan kemeri altındaki Gazanfer Ağa medresesinden Haliçe'ye doğru yaptırılan çeşmelere (Kırkçeşme) su akıtıldı. Fâtih'in yaptırdığı bu Kırkçeşme 1943 yılında Atatürk bulvarı yapılırken ortadan kaldırıldı.⁵³

Fetih sonrası Kırkçeşmeden Eyüp ve civarıyla birlikte su alan semtler Ayasofya meydanı, Vefâ, Kırkçeşme, Gedik Paşa, Kumkapı tarafları oldu.⁵⁴ Ancak ilk Kırkçeşme suları bu dar çerçevede kalırken Halkalı tesisleri geniş ölçüde devreye sokulmaya başladı.

Uzun süre kullanılmayan Roma su tesisleri, fetihten sonra, acilen tamirden geçirilerek, şehrin su ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Tursun Bey'in yazdığına göre, İstanbul'un bakımlı olduğu devirlerde 6-7 günlük yerlerden getirilmiş olan suyun yolları bulunmuş, kemerler tamir edilmiş, böylece şehre akıtılan su çeşmeler aracılığıyla ile dağıtılmıştır. Fâtih'in, Belgrad ormanındaki kaynaklardan gelen

⁴⁸ Çeçen, 1999a, 180-184; 1991a ve 1997.

⁴⁹ Çeçen, 1999a, 121-179, aynı yazar, 1999b, 25; Ergin, 2000, 134.

⁵⁰ Nâzım, 2000, 176.

⁵¹ Eyice, İA, 5/II, 1214/86-88.

⁵² Tekindağ, İA, 5/II, 1213.

⁵³ Bu konuda bkz. Eyice, İA, 5/II, 1214/88; 2009, 14; Çeçen, 1988; 1999a, 24-25; Fâtih, Saraçhane'den Unkapı'na giderken Bozdoğan Kemerinin hemen ayağında bulunan Kırkçeşmeleri Süleymân I. (1520-1566)'ın emriyle Mimar Sinân inşa etmiştir. Sarıyer'deki Belgrat Ormanları'ndan getirilen su bu sıralı çeşmelere ve o dönemin şehir merkezine taşınmıştır. 1940'larda yol genişletme bahanesiyle çeşmeler yok edilmiştir. İSTED tarafından yapılan araştırmalar sonucunda yeterli bilgi, belge ve fotoğrafla Kırkçeşmeler'in tescili için ilgili kurula müracaat edilmiş ve 2018 yılında tescil ettirilmiştir.

⁵⁴ Nirven, 1946, 101.

suları toplayıp, bunları eski Bizans su kemeri üstünden geçirmek sureti ile, şehre getirttiği bu suya da "Kırkçeşme suyu" denilmiştir.⁵⁵

İstanbul'un fethini izleyen yıllarda Bâyezîd II. (1481-1512) ve Selim I. (1512-1520) devirlerinde Halkalı suyollarının genişletilmesine rağmen, özellikle artan nüfus ve su tüketimi yüzünden yeni su tesislerinin yapımı zorunlu hale gelmiştir.⁵⁶

Bu yüzden Kırkçeşme tesisleri Süleymân I. (1520-1566) zamanında genişletilmiştir. Osmanlı İstanbul'unun esas su şebekesini oluşturan bu yeni Kırkçeşme tesisleri, 1554-1560 yılları arasında yedi yıl gibi kısa bir sürede ve birçok şantiyede aynı anda inşa edilmiştir.⁵⁷

Bu tesisler de şehrin kuzeyindeki Belgrad ormanları bölgesinde toplanmıştır. Bölgeye bu isim, Belgrad'ın fethinden sonra (1521) bu havaliye iskân edilen ahâlîyle Belgrad köyü kurulduktan sonra verilmiştir.⁵⁸

Belgrad ormanları bölgesindeki su tesisleri devamlı gelişerek, Suriçinin artan su ihtiyacını karşılamıştır. İstanbul'a, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren artan göç ve sonunda oluşturulan yüzlerce çeşme, yüzlerce câmi şadırvanları, her gün tonlarca su sarfiyatına sebep olan husûsî ve umûmî hamamlar, nihayet evlerdeki havuz, çeşme ve selsebiller bu ihtiyacın artmasının başlıca sebepleridir.⁵⁹

Taksim suları mecrâsı oldukça düz olduğu halde Kırkçeşme suları birçok kıvrım yapmıştır. Bu kıvrımların bir sebebi mecrânın orta ve son kısımlarında katmalardan gelen suları alması, diğer bir sebebi de Kırkçeşme sularını veren bendlerin aynı hizada bulunmamasıdır.

Su toplama sistemleri, çökeltme havuzları, maksemeleri, 46 km. uzunluğundaki galeri ve künk borulardan oluşan ana isale hattı, kilometrelerce uzunluğundaki şehir şebeke sistemi, çok sayıda çeşmesi ve isale hattı boyunca suyun şehre kadar getirilebilmesi için uygulanan 1/1000 seviyesindeki hassas eğimi ile devrinin en büyük ve en mükemmel su tesisidir.

Kırkçeşme suları İstanbul'un Suriçi bölgesine hizmet vermişti. Nüfusun artması bu sularının yeni suyollarıyla zenginleşmesine yol açmıştır. İlk fetih dönemindeki 50 bin kişinin altında olan nüfus Halkalı sularının ve ilk Kırkçeşme sularının yeterli olmasını sağlamıştı.

XV. yüzyılın sonlarında İstanbul'un nüfusu, beşte üçü Türk olmak üzere, tekrar 100.000 kişiye ulaşmıştı. Fakat XVI. yy.dan itibaren nüfusun 100 bini geçmesi yeni Kırkçeşmeyi devreye sokarken o da nüfusun daha da artmasına yol açmış olmalıdır. Böylece XVI.yüzyıl sonlarında ise Suriçi nüfusunun yarım milyonu bulduğu ileri sürülür.⁶⁰

Kırkçeşme suyolları tesisleri Mimar Sinân (1489-1588) yönetiminde eski Roma suyolları ve kemer kalıntıları izlenerek 1554-1564 arasında adeta yeniden yapıldı, genişletildi ve eski mecrâlara yenileri ilave edildi. Mimar Sinân'ın inşaatını idare ettiği su tesisleri Bend kemeri, Uzunkemer, Mavlova kemeri, Güzelce kemer, Müderris köyü kemeridir. Tesisin Cebeci köyü ile İstanbul arasındaki kısmı daha önce Mehmed II. (1451-1481) tarafından yaptırılmıştı. Sinân tarafından yapılan bölüm başlangıçta Kağıthâne suyu diye anıldı.

⁵⁵ Tursun Bey, 1977, 69-70.

⁵⁶ Evliya Çelebi, 1314, I. 159 vd.

⁵⁷ Aynı dönemde Süleymâniye câmii ve imareti inşaatı ile Süleymâniye suyolları (1550-57), Edirnekâpıdaki Mihrimah Sultân câmii ve Mihrimah suyolları (1554-55) inşaatı da Mimar Sinân yönetiminde yapılmıştı.

⁵⁸ Belgrad ormanları İstanbul'dan 20 Büyükdere'den 10 km. uzaktadır. Çevresi yaklaşık 36 km. olup alanı 14.000 hektardır. Bu orman içinde 7 tane bent vardır. Dördü İstanbul cihetine üç adedi Beyoğlu cihetine câridir. Orman içinde Bizans zamanından kalma Petra isminde bir köy var iken 927/1521 yılında Süleymân I. tarafından Belgrad fetholunduğu zaman Belgrad kuşatmasında yararlılık gösteren Bulgarları bu köy iskân ettirmesi üzerine ismi Belgrad kalmıştır. 1892-3 yılında İstanbul'da görülen kolera hastalığı sebebiyle bu köy, bendler civarında kalması mahzurlu görüldüğünden, boşaltılmıştır: Nâzım, 2000, 166; Gâlib Ata, 2000, 148; Ergin, 2000; Yerasimos, Stefanos, 1998, 91. (18. yüzyıl kadı sicilleri ışığında Eyüp'te Sosyal Yaşam içinde).

⁵⁹ Tekindağ, Şehabeddin, "İstanbul", İA, 5/II, 1213; Eyice, Semâvi, "İstanbul'un Tarihi Eserleri", İA, 5/II, 1214/85-103.

⁶⁰ Barkan, 1954; İnalçık, 1973, 141.

Kırkçeşme suyu tesisleri toplam 50.057.207 akçeye malolmuştur. Gümüş değeri üzerinden maliyetini hesaplamak mümkündür. Bu 50 milyon akçenin o dönemde bir yıllık Osmanlı bütçesinin yaklaşık dörtte biri kadar olduğu dikkate alınarak Kırkçeşme suyu tesislerinin büyüklüğü ve önemi hakkında daha iyi fikir sahibi olabiliriz. 971/1563 yılındaki kasırga ve şiddetli sağanakta birçok kısımları çöken kemerler yeniden yapılmıştır.

Saî Mustafa'nın Risale-i Tezkiret'ül Ebniye'sinde ve Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde tesisin yapımında kölelerin ve yeniçerilerin de çalıştırıldığı belirtilmektedir.

Dönemin sadrazamı Rüstem Paşa (1544-1552; 1555-1561) veya Semiz Alî Paşa'nın (1561-1565)⁶¹ bu işe karşı çıktığı bilinmektedir. Sadrazam şehre bol su gelirse nüfusun göçlerle artıp, iâşenin zorlanacağını, askerlerin geçimlerinde sıkıntıya düşüleceğini, talep artışından dolayı narh sisteminin bozulacağını ve toprakların boş bırakılacağını ileri sürmüştür.⁶²

Osmanlı ekonomisinin işgücü yetersizliğinden dolayı bu tesislerinin yapım ve tamiri için, işçi yollanması hususunda Edirne ve Mısır kadılarına yazılar gönderilmiştir.⁶³

1568-69 tarihli olan ve Kırkçeşme ve Kağıthâne sularının dağıtımı ile ilgili Sinân'a ait tevzi defterinden o tarihte tesisin günlük debisinin 81 lüle (4212 m³) olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ileri tarihlerde tesise dört bent inşa edilerek günlük su kapasitesi 334 lüleye (17368 m³) çıkarılmıştır. İlk yapılışında tesisin 3 ana kolu olduğu bu kollardan birinin Eski Bend diye anılan harap bir bendin bulunduğu yerden başladığı ve bu bölgeye o dönemde zaten Kırkçeşme Başı dendiği ve Alibeyköy deresinin bir kolu üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.

Buradan ızgara ile alınan sular çökeltme havuzunda çöktürülerek kaba pisliklerinden arındırıldıktan sonra Arpacı kemeri, Aziz Paşa kemeri, Deliklikaya kemeri, Virân Kemer ve Kumrulu Kemer'den geçerek Sarı Süleymân kemeri öncesi Başhavuz'da birleşerek tek kol haline gelen diğer iki kolun suyu ile birleşir. Diğer iki kol ise Kağıthâne deresinin küçük derecikleri üzerinden toplanan sular ile beslenir.

Bu kollardan biri Bakrac deresi, Ortadere ve Ayvad deresinden ızgara ile alınan sulardan oluşur ve çökeltme havuzlarında çöktürüldükten sonra birleşerek Kurt kemeri ve Uzunkemeri geçip Başhavuza gelir. Üçüncü kol ise Paşa deresi ızgarasından alınan sulardan oluşur ve Paşa kemeri, Yosunlukemer, Karakemer ve Kırıkkemer üzerinden geçip Başhavuzda toplanır. Başhavuzda birleşen bu iki ana kol daha sonra Mavlova kemeri ve Güzelcekemer'den geçip Sarı Süleymân kemeri öncesinde diğer kol ile birleşir ve buradan itibaren Ağlıdere kemeri, Uzunkoltuk kemeri, Çiftkemer, Balıklıkemer, Delikemer, Keçe kemeri, Kuyu Keçelik kemeri ve Sineklikemerden geçip Rami Kışlası yakınındaki su kubbesinde toplanır ve buradan da Eğrikapı'daki makseme gelen sular bu maksemenden şehre dağıtılır.

Kırkçeşme suları İstanbul ve Beyoğlu cihetlerine ayrı ayrı mecrâlar ile akıtılmıştı.

İstanbul cihetine akıtılan sular Topuz bendi, Büyükbend, Kirazlıbend (Sultân Mahmûd bendi) ve Ayvad bendi tarafından sevk edilir.

Beyoğlu ciheti'ne sevk edilen sular ise Bend-i cedid, Vâlide bendi, Topuzlu bend adlarını taşıyan üç bent tarafından toplanır. Bu yola sonradan Taksim suyuolları denmiş ve ayrı bir şekilde ele alınmıştır.

Kırkçeşme suları için İstanbul'un Kuzey ve Batısında yaklaşık 20-30 km. uzaklarda çeşitli bentler yapılmıştır.⁶⁴

Belgrad ormanlarından kaynaklanan bu şebeke Kağıthâne deresiyle ve Alibey deresinin üzerindeki bentler ile beslenmekteydi. Böylece Alibey ve Kağıthâne derelerinin mecrâlarından toplanan sular birkaç

⁶¹ Kaynakların çoğunda bu sadrazamın Rüstem Paşa olduğu zikredilmektedir. Zaten tesislerin yapım tarihine bakıldığında söz konusu sadrazâm, büyük bir ihtimalle, Rüstem Paşa'dır. 1554 yılında yapımına başlanan Kırkçeşme tesisleri 1563'den önce bitirilmiş; 1563'deki sel felaketinde yıkılan kemerler onarılarak 1564'de tekrar hizmete girmiştir.

⁶² Nirven, 1946, 70; Çeçen, 1988, 45.

⁶³ A.Refik, 1935, 16, nu. 6, 7.

⁶⁴ Bu konuda bkz. Gâlib Ata, 2000, 151; Çeçen, 1988; 1999a, 24-25. Ayrıca Bkz. Nâzım, 2000, 170, 191; Eyice, İA, 5/II, 1214/88.

havuzda birleştirilerek Eğrikapı maksemine getirilerek Suriçine dağıtılmıştır. Sular yüksek bölgelerden kanallarla, vadilerden geçerken ise henüz basınca dirençli boru bulunmayışı nedeniyle viyadük kemerlerle şehre ulaştırılmıştır.⁶⁵

Kırkçeşme isale hattının uzunluğu Belgrad köyü civarındaki 4 adet kemerden Eyüp Yenikubbe'ye kadar 43 km.ye yakındır.⁶⁶ Bu tesislere yapılan harcamanın bütçe gelir (veya gider) rakamlarının yarısından fazla olduğu tahmin edilebilir.⁶⁷ Tesis bittikten sonra Kanuni'nin vakfi olarak yapılan ve Kırkçeşme'den beslenen 135 çeşme bu toplam içinde değildir. Sonradan yapılan çeşmelerin sayısı Sinân'a göre 300'ü geçmiştir.⁶⁸

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren köyden şehire göç olgusu ortaya çıkmıştı. Nüfus çeken şehirlerin başında da İstanbul gelmekteydi. İstanbul'a su getirilmesi gibi faaliyetlerle şehirlerin çekiciliği artmış bu yüzden daha 1567 de İstanbul'a göç edip yerleşme yasağı konmuştu.⁶⁹ 1840'a doğru, İstanbul'un nüfusunun 400.000 olduğu sanılır.

Dağıtımı dehlizler, tonozlu suyolları ile yapılan Kırkçeşme şebekesi şehrin en büyük su tesisi idi. Kırkçeşme (veya Belgrad ormanı) suyu, mevcut yapılarına göre, tamamen Osmanlı eseridir.⁷⁰

Kırkçeşme suyolları, esas olarak Süleymânîye yolu ve Ceneviz lağmı adı altında iki kısımdı. Birinci kısım, Süleymân I. (1520-1566) tarafından 932/1554-5 yılında yapılan Ayvad ve Belgrad cihetinden başlayan ve Cebeci köyü hizasında Güzelce kemere kadar uzanan su yolu idi. İkinci kısım ise, Cebeci köyünden Ayasofya meydanındaki taksime gelinceye kadar Ceneviz su yolu diye bilinen su yoludur ve Ayasofya vakfındandır.⁷¹

Cebeci köyü civarında, Ahmed III. (1703-1730) zamanında inşa edilmiş olan bentler günümüzde harab ve yıkılmış iseler de civar derelerin suları ıskaralardan lağma girerek yine Kırkçeşme su yoluna gelirler.

Kırkçeşme suyolları, Ayvad ve Belgrad cihetlerinden başlayıp Yedikule, Ayasofya ve Tahtakale'ye kadar uzanan arazinin meyil durumuna göre ortalama 1 m. yüksekliğindeydi. Suyollarının bazı yerlerinde delme diye adlandırılan tüneller ve 60 m.yi aşan kemerler vardı.

Kırkçeşme suyolları güzergâhındaki sular büyüklü küçüklü 35 kadar viyadük kemerle Suriçine ulaşıyordu. Bu kemerlerin en meşhurları Uzunkemer, Burgaz kimeri (Kofukkemer), Kurt, Mavlova ve Güzelcekemer'lerdi.

Güzelcekemer'den sonra Kırkçeşme mecrâsı evvelki istikametini yani Kuzeyden Güneye doğru olan doğrultusunu biraz daha izledikten sonra Kuzeydoğuya doğru Kumrulu kemer ve Sarı Süleymân kemerinden geçer ve biraz sonra Doğuya ve daha sonra Güneye bükülerek Çiftlikönü kemerine gelir. Oradan sonra Doğuya, Güneydoğuya, Güneybatıya, Kuzeybatıya, tekrar Güneydoğuya doğru kıvrılarak ve Değirmendere burnu denilen yerde Ağıldere kemerinden geçtikten sonra Alibey deresinin kollarından biri olan Uzunkoltuk deresinden yine bu isimdeki kemerle geçer.

Uzunkoltuk kemerinden sonra tekrar Doğuya, biraz sonra Güneydoğuya bükülür ve yine kıvrımlar yaparak Çiftkekemerlerden ve Balıklıkemerinden geçerek Küçükköydeki ıskaraya gelir. ıskaradan sonra lağım (galeri) içerisinden ve birkaç küçük kemerden sonra Geçe kemerinden geçer.

⁶⁵ Eroğlu, 2000, 30.

⁶⁶ 24 no.lu Vakıf Su defterinde "Belgrad karyesi civârında kâin 4 aded bendlerin Eyyûp'da vâkı' Yenikubbe'ye kadar olan mesafeleri" toplam 56316,5 zirâ' (1 zirâ=75,8 cm.) yani 42.687.907 m. olarak hesaplanmıştı:Halkalı suları I, 24/173/1, s.90-96.

⁶⁷ 1547-8 bütçesinin gelir rakamı 198 887 294 akçe gider rakamı 111 997 449 akçedir. 1565-6 bütçesinin ise gelir rakamı 183 088 000 akçe gider rakamı 189 657 000 akçedir. Bkz.Tabakoğlu, 2005, I, 188.

⁶⁸ Çeçen, 1988, 165.

⁶⁹ A.Refik, 1935, 139.

⁷⁰ Eyice, İA, 5/II, 1214/85-89.

⁷¹ Halkalı suları I, 24/3/1:29 Ağustos 1883.

Belgrad ve Ayvad köyleri civarında Ahmed III., Osman II. (1618-1622), Mustafâ III. (1757-1774) ve Mahmûd II. (1808-1839)'un inşa ettirdikleri dört aded bendin ana suyunu yaptıran Süleymân II. (1687-1691)'dir.

Kırkçeşme suyuolları üzerinde bulunan bendlerin suları başlıca iki kol halinde Başhavuz denen su toplama merkezinde birleşirler. Burada çökeldikten sonra genel bir mecrâya girerek Mavlovave Güzelce ve Balıklı gibi irili ufaklı birçok kemerden geçerek ve yolda su kaynakları ve katmalarla zenginleşerek ve Sepetlihan tüneline geçerek Eyüp civarındaki Sinekli kemere ve buradan Eyüp'teki Yenikubbe maksemine ulaşır. Burada Eyüp çevresinin suyunu verdikten sonra Savaklar denen Eğrikapı büyük maksemine ulaşarak iki koldan şehre girer. Bu yol başlangıçtan itibaren 8 saatlik bir yoldur.⁷²

Başhavuz'dan Yenikubbe taksimine kadar Kırkçeşme suyuollarına güzergâha yakın kaynaklardan çeşitli katmalar geldiği halde Yenikubbe'den itibaren suların dağıtımı başlar.

Bu su, şehrin içinde kollara ayrılarak, muhtelif mahalleleri besliyordu. Pek çok câmi, medrese ve imâretin su ihtiyacı Kırkçeşme suyundan sağlanıyordu.⁷³ Belgelerde de zikredilen bu kollarin başlıcaları Ayasofya kolu, Balat kolu, Karagümrük kolu, Kırkçeşme kolu, Nişâncıbaşı kolu, Tahtakal'a kolu ve Samatya koludur. Bunlar yanında câmi ve külliyelele yönelik Fatih ve Yenicâmi gibi kollar vardır.

Kırkçeşme suyu Eyüp'den Ayasofya'ya kadar delme mecrâ ile ulaşmaktadır.

Kırkçeşme suyu önce arazinin oluşumuna göre dolaşarak Önce Eyüp-Yenikubbe taksiminden Eyüp mahallelerine su vermek için bir yol ayrıldıktan sonra Eğrikapı'da Savaklar kubbesine veya maksemine kadar devam eder.⁷⁴

Yenikubbe'den Eyüp ve civarı hayrâtına ait su ayrıldıktan sonra Eğrikapı taksim mahalline yakın bir mahaldeki maslakdan Zâl Mahmûd Paşa ve Ayvansaray yönlerine akıtılır.

Savaklar-Eğrikapı taksiminde debiler ölçüldükten sonra iki ayrı yöne giden lağım (galeri) ile şehre girer ve künklerle câmilere ve çeşmelere dağılır.

Eğrikapı taksiminden Yedikule hizmeti yolu Edirnekapı'yı geçerek Sulukule, Yenibahçe, Şehremini, Taşkasap, Haseki hastahânesi ile Cerrâh Paşa hastahânesi alt taraflarından Sulumanastır'a kadar gidip oradan künk ile Yedikule'ye kadar ulaşır ve güzergâhlarındaki hayrâta su verir.⁷⁵

Yenibahçe'deki taksimden ayrılan bir kol Sarıgüzel cihetlerine gider.

Yine Eğrikapı taksiminden Yukarıana denilen bir yol Bozdoğan civarındaki Kırkçeşme'de Destgâhcılar (Tezgağhcılar) taksim mahalline gelir ve Eğrikapı'dan Kırkçeşme taksimine gelinceye kadar bu Yukarıana mecrâsından güzergâha rastlayan mahallelele için yollar ayrıldığı gibi Azebler cihetine de iki kol ayrılır.

Kırkçeşme'den Ayasofya'ya giden ana hattından da şu yollar ayrılır: Ekşikara, Çukurçeşme, İstanbul ağası, Gedik Paşa, Kumkapı ve Nişâncı, Dizdariye, Sultân Ahmed, Nahlbend, Ahırkapı, Aşağıana.

Kırkçeşme taksiminden üç yol ayrılır: Biri Tahtakale, Yenicâmi, Küçükpazar cihetine gider; ikincisi Aksaray cihetine gider; üçüncüsü de ana tariki olarak Ayasofya meydanaındaki taksime gider.

Ayasofya taksiminden ayrılan yollar şunlardır: Topkapı sarâyı, dolap ocakları ile İshâk Paşa, Darbhâne, Eski Mekteb-i Tıbbiye, Demirkapı, Bâb-ı âlf ile Hoca Paşa, Topkapı.⁷⁶

Kırkçeşme suyu güzergâhı üzerinde 7-8 adet küçük büyük maksem vardı. Bu maksemlelele en büyük ve en meşhurlarından birincisi Eyübün üst tarafında, sırt üzerinde bulunan ve menba ve bentlelele İstanbul'a gelen suyun miktarını ölçen ve Eyüp cihetine verilmesi gereken suyu veren Yenikubbe maksemi

⁷² İbrâhîm Edhem, 2000, 46-47.

⁷³ Kırkçeşme suyunu kullanan câmi ve mescidlelele için bkz. Nâzım, 2000, 193-222; Nirven, 1946.

⁷⁴ Eyice, İA, 5/II, 1214/87.

⁷⁵ Gâlib Ata, 2000, 151; Çeçen, 1999a, 24-25, 33-36; Ayrıca bkz. Nâzım, 2000, 170, 191.

⁷⁶ Gâlib Ata, 2000, 151.

idi. İkincisi ise Kırkçeşme sularının son merhalesi olan ve Savaklar denen Eğrikapı maksemi idi. Bu arada şehir içinde başlıca üç maksem daha vardı. Birincisi, Yedikule şubesi üzerinde olan ve Aksaray civarındaki mahalleler ile Yedikule cihetine suyu isale eden Yenibahçe taksimi idi. İkincisi, Tahtakale, Çukurçeşme ve Yenicâmi'ye kadar olan mahalleler ile Ayasofya taksimine su veren Fatih câmi civarında, Tezgaçılarda olan Kırkçeşme taksimi idi. Üçüncüsü de Kırkçeşme suyunun son maksemi olan Ayasofya taksimi idi. Buradan da İshâk Paşa cihetine ve sahile kadar olan mahallelere, Topkapı sarâyı'na, Bâb-ı âlî'ye, Darbhâne-i âmire'ye, Mekteb-i Tıbbiye'ye su verilmekteydi. Kış aylarında ise suyun fazlası Yerebatan su sarnıcında toplanmaktaydı.

Bununla beraber esas su mecrâlarına hayır sahipleri tarafından ilhak edilen ve katma denilen sular da dikkate değer miktarda idi. Kırkçeşme sularına Paşa, Alacahamam, Kassabbaşı, Ortadere, Bakracdere, Safiye Sultân, Vâlide Sultân, Cebeci, Sinân Paşa, Sabuncu, Deliklikaya, Balıklıhavuz, Yahudi, Gazanfer Ağa, Küçükköy, Dolaplıdere ve Keçe gibi önemli pekçok katma ilave edilmekteydi.⁷⁷

Kırkçeşme suyuolları üzerinde bulunan su tesisleri zaman içersinde birçok tamir ve tadil görmüştür.

20 Eylül 1563 yılında İstanbul'da dört yüzyıldan beri görülmemiş büyük bir sel birçok binayı yıktığı gibi gerek Mimar Sinân'ın yaptığı inşaat, gerek evvelce Fatih'in Kavasköyü'nde ve Halkalı'da yaptırdıklarını tahrib ettiğinden bunlar yeniden yapılmıştır. Mavlova kemeri de esaslı bir tamirden geçmiştir.

1620 yılında İstanbul'da yine büyük bir sel oldu. Bu yüzden eski Kırkçeşme suları mecrâları tamir edilmiş ve Topuz bendine ek yapılmış olmalıdır. Yine bu yüzden, Kemerburgaz civarındaki Başhavuz da⁷⁸ yenilenmiştir.

Bundan sonra, Kırkçeşme suyuollarındaki en büyük inşaa faaliyeti Sultân Ahmed III. (1703-1730) zamanında yapılmıştır. Evvelce yapılmış olan su tesisatı tamamen yenilendiği gibi 5 tane bend ilave edilmiştir. Topuzdere üzerinde bulunan Bend-i kebir o 5 bendden biridir. Sultân Mustafâ III. (1757-1774) zamanında 1179/1765-6 yılındaki büyük depremden etkilenen su tesisatı tamir edildi ve Kırkçeşme bendlerine Evhadüddin vadisi üzerinde Ayvad bendi ilave edildi.

Bendlerle meşgul olan en son padişah Sultân Mahmûd II. (1808-1839) oldu. O zamana kadar vakıf su işleriyle mükellef olan ve hiçbir idareye bağı olmayan Su Nezâreti 1252/1836-37 yılında Evkâf Nezâretine bağlandı. Su nâzırı Hüsameddin Efendi'nin gayretiyle 1254/1838-39 yılında Belgrad köyündeki Kırkçeşme bendlerine Kirazlıbend, Bahçeköy civarındaki Taksim bendlerine de Bend-i cedid ilave edilmiştir.⁷⁹

Kırkçeşme suları derelerdeki ve bentlerdeki suları şehre isale eden yüzey suları olduğundan kirlenme ihtimalleri yüksekti. Kırkçeşme şebekesi, Halkalı gibi, şehir içindeki kanallarına "koli basili" karıştığı gerekçesiyle, Belediye tarafından 1930'dan itibaren kapatılmaya başlanmış ve bu tesisler, bunlardan beslenen çeşmelerle birlikte yokolmaya terk edilmiştir.⁸⁰

Bu sistem içinde şehirde bazen aynı sokakta birkaç tane olmak üzere yüzlerce çeşme (1553), sebil ve hamam yapılmıştır. Önemli bir kısmı abide vasfında olan bu eserler de gerek ilgisizlik, gerek "imar" ve gerekse "müteahhitlik" faaliyetleri ile ya yokedilmiş veya işlevsiz bırakılmışlardır.⁸¹

Diğer taraftan şehrin su şebekesi çok sıkı bir takım nizamlara bağlanmış, bazı belgelerden anlaşıldığına göre, tesislerin etraflarında, suyuollarının üzerlerinde bağ ve bahçe, hattâ ev yapılması yasaklandıktan⁸² başka, Mimar Sinân'ın bile evine su aldığı yolundaki bir ihbar dikkate alınmıştır.⁸³ Kısa

⁷⁷ Yurdakul, 2000, 18.

⁷⁸ Başhavuz Bizans imparatoru Andronikos Komnenos (1183-1185) zamanında inşa edilmiş ve Sultân Osman II. zamanında yenilenmiştir: Gâlib Ata, 2000, 150.

⁷⁹ Gâlib Ata, 2000, 144-146.

⁸⁰ Eyice, İA, 5/II, 1214/88.

⁸¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Eyice, "İstanbul (Tarihi eserler, Galata)", İA, 5/II ve Çeçen, 1984.

⁸² A.Refik, 1935, 17, nu. 9, s.28, nu. 26.

⁸³ A.Refik, 1935, 26, nu. 21.

zamanda bol suya kavuşan halkın çeşmelerde açılır kapanır muslukları (burma) istemeyip, devamlı akan lüleleri tercih etmesi üzerine, bir irâde yazılması gerekmiştir.⁸⁴

XX. yüzyıl başlarında İstanbul Suriçi'ne Bendler kanalıyla günde 150-160 lüle (9000-9600 m³) su isâle edilmekteydi.⁸⁵

GALATA VE TAKSİM SULARI (1730-1839)

Taksim suyolları tesisleri de Galata-Beyoğlu bölgesinin artan su ihtiyacını karşılamak için kurulmuştu.⁸⁶ Taksim sularının kurucusu sayılan Mahmûd I. in annesi Sâliha Sultândır.

Taksim suyu Yeniköy'den başlayıp Kasım Paşa'ya kadar sahil mahallelerine, Beyoğlu ve Galata'ya verilmekte idi. Bu su Bahçeköy'de birbirine yakın olan Topuzlu bendi, Vâlide bendi ve Sultân Mahmûd bendi (Bend-i cedid) ile katmalarından oluşmaktaydı. Bu üç bendin suları Bahçeköy hizasında birleştikten sonra Bahçeköy kemerini geçerek Beyoğlu'na akardı. Yine Mahmûd I. kemeri ile Taksim maksemi bu suların esas tesisleridir.

Bu tesislerinin yapılması Galata beldesinin kalabalıklaşması ile ilgilidir. XVI. yüzyıl ortalarından itibaren bölgede yerleşimler oluşmaya ve Boğazın batı yakası kıyı kesimlerinde de nüfus artmaya başlamıştı. XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Humbarahâne (1739) suyunun Hasköy ve Kasım Paşa'ya, Levent çiftlik suyunun da Teşvikiye, Harbiye ve Taksim civarına su verdiğine dair bilgiler bulunmaktadır.

Taksim Suyolları Zincirlikuyu'dan Taksim'e kadar yeraltı galerileri ile gitmekteydi. Galatasaray suyollarına ait galeriler Taksim Suyollarında da kullanılmış olabilir. Çünkü her iki suyolunda da Zincirlikuyu'daki Hasan Ağa su kemeri bulunmaktadır. Bu tüneller Mecidiyeköy ve Şişli'de oldukça derinden gitmektedir. Metro kazısı sırasında bu tünellere rastlanılmıştır.

Bu tesislerinin başlangıcı Ahmed III. (1703-1730) döneminde Galata, Kasım Paşa, Beyoğlu, Taksim, Karaköy, Tophâne, Fındıklı, Beşiktaş ve Ortaköy bölgesinin kalabalıklaşmaya başladığı döneme rastlar. Kırkçeşme suyu tesislerine ait Büyükbendi de inşa ettirmiş olan Ahmed III. Bahçeköy'den su getirilmesi teşebbüslerine girişti. XVIII. yüzyılın ortalarında bu teşebbüsleri tamamlamak isteyen Mahmûd I. (1730-1754) döneminde, 1731 de, Taksim suyu tesisleri tamamlanarak devreye girdi. Yine bu dönemde Beyoğlu-Galata taraflarına, Fındıklı'ya kadar, Bahçeköy ve Balaban köyleri civarındaki derelerden su getirildi. Çeşitli ilavelerle tesis 1839 yılında son şeklini aldı.⁸⁷

Taksim suyolları güzergâhında Yeniköy'den Beyoğlu'na kadar bazı küçük maksemeler ve maslaklar vardı. Bu maksemelerin en önemlisi ve büyüğü 1145/1732-3 yılında Mahmûd I. (1730-1754) tarafından yaptırılan ve Taksim suyunun bu adı almasının sebebi olan Taksim maksemi idi. Tophâne ve Kâsım Paşa cihetleri ile Beyoğlu ve Galata havalisine su veren tek maksem bu büyük su deposu idi. Bulundurduğu su miktarı bölgeyi XX. yüzyıl şartlarında beş altı ay idâre edebilirdi.

Yine Taksim su şebekesi içinde Harbiye ve Taksim maksemeleri gibi yerüstü maksemeleri olduğu gibi, Hâcî Osman bayırı maksemi gibi yer altı maksemeleri, maslaklar, terâziler, hazneler, çeşme, sebil ve şadırvanlar vardı. Azapkapı, Dolmabahçe, Tophâne, Kabataş ve Maçka'daki çeşmeler ile yine Tophâne câmilerinin şadırvanları bu şebekeye dahildir. Ana hattı Beyoğlu olan şebekenin Yeniköy, Boyacıköyü-Emirgan, Rumelihisarı, Bebek-Arnavutköyü, Ortaköy, Yıldız, Şişli-Kurtuluş civarı, Beşiktaş, Fındıklı-Tophâne, Kâsım Paşa kolları vardır.⁸⁸

Taksim suları dört aşamada inşa edilmiştir.

⁸⁴ A.Refik, 1935, 17, nu. 10.

⁸⁵ Bkz. Nâzım, 2000, 170.

⁸⁶ Bu konuda bkz. Çeçen, 1992, 30, 35-166.

⁸⁷ Çeçen, 1999a, 251-253.

⁸⁸ Yüngül, 1957.

I. Aşamada Mahmûd I. devrinde (1730-1754) 1731 ve 1732 yıllarında Bahçeköy'deki Balaban deresi ve Eski Bağlar deresinin sularını toplanıp Bahçeköy kemeri ve Mahmûd I kemeri üzerinden geçirilerek, içi sırlı künklerle Hâcî Osman bayırı, Ayazağa, Levent, Mecidiyeköy, Şişli ve Harbiye yolu ile Taksimdeki büyük sarnıca getirilmiş ve buradaki maksemden bölgeye su dağıtımı sağlanmıştır. 1750 yılında Topuzlu Bend inşa edilerek suyun debisi artırılmıştır.

Sultân Mahmûd I. devri İstanbul su tarihinde önemli bir dönemdi. O zamana kadar gerek Bizans imparatorlarının, gerek Osmanlı padişahlarının suya ilişkin eserleri yalnız Suriçine yönelmişti. Taksim sularını toplayan bentlerden Topuzlu bendi ile Vâlîde bendi o devrin eserleridir. Gerek Mahmûd I. ile Vâlîde Sultân'ın, gerek sair hayır sahiplerinin Taksim suları için yaptırmış oldukları çeşmelerin adedi kırkı geçmiştir.⁸⁹

Tesisin ilk bölümü 46.300.000 akçeye mal olmuştur ve Yeniköy'den Kasım Paşa'ya kadar olan sahil bölgesi ile bu semtlerin iç kısımları ve Beyoğlu Taksim, Tarlabası ve Kurtuluş'un bir kısmına su temin edilmiştir. Tesisin bu ilk hali ile debisi 13.5 lüle (702 m³/gün) idi ve 64 çeşme, 1 sebil, 3 şadırvan, 1 hamam, 1 saray, 1 hela ve 4 aboneye su vermekteydi. Taksim deki maksemin 2.730 m³'lük su depolama kapasitesi vardı. Ancak tesisin kapasitesi özellikle yaz aylarında yetmemeye başlayınca yine Mahmûd I tarafından Bahçeköy'de ki Bağlar deresi, üzerinde Topuzlu Bend inşa edilerek suyun debisi 23.5 lüleye (1.222 m³/gün)) çıkartılmıştır.

II. Aşamada Abdülhamîd I. devrinde (1774-1789) tesislerin onarımı yapılmış, Cezayirli Gâzî Hasan Paşa 1786 senesinde Topuzlu bendi tamir ettirerek seviyesini 3 m. kadar yükseltmiştir. Bu aşamada künklerle yapılan su taşıma işi, künkler yetersiz kalınca yer yer galeriler açılarak yapılmıştır. Sadrazam Koca Yusuf Paşa'da Bahçeköy'ün Dutluk mevkiindeki Vâlîde Sultân Katmasını tamir ettirerek suyun debisinin artmasını sağlamıştır.

III. Aşamada Selîm III'ün (1789-1807) annesi Mihrişâh Vâlîde Sultân Bahçeköy'deki Arabacı Mandırası deresi üzerinde 1796 yılında Vâlîde bendini yaptırmıştır. Bu bent ile birlikte Taksim suyu tesislerinin toplam debisi 41 lüleye ulaşmıştır. Mihrişâh Sultân Yeniköy'e ve Kurtuluş'a ayrılan kolların isale hattını da yaptırmış ve hem kendi adına hem de kızı Fâtıma Sultân adına çok sayıda çeşme de inşa ettirmiştir. Bendin hizmete girmesi ile tesisten su alan yerlere ilave olmak üzere ayrıca 1 saray, 2 kışla, 3 tekke, 1 fırın, 6 hamam, 17 ev, 19 sahilhane ve 29 çeşmeye daha su verilmiştir.

IV. Aşamada ise Arabacı mandırası deresinin diğer kolu üzerine Mahmûd II. (1808-1839) tarafından kendi adı ile de anılan Yeni Bend 1839 senesinde inşa edilerek tesisin suyu çoğaltılmış ve ana hatları ile Taksim suyu tesisleri 1839 senesinde son şeklini almıştır. Bend yakınına iki çeşme yaptırmış ve bu çeşmelerden artan suyu da tekrar sisteme ilave ettirmiştir.

Taksim suyu tesislerinin toplam debisi ise mevsimine göre 6.120 ile 10.700 m³ arasında değişmekteydi. Bu tesisten IV. aşamadan sonra toplam 141 çeşme, 6 sebil, 41 resmi bina, 35 câmi, medrese, tekke, kilise, hastane, türbe ve 399 su abonesine su verilmiştir. Abdülaziz de Bahçeköy'de ki Şeytan deresi üzerinde bir bent yaptırmak istemiş ve gerekli malzemeyi bu bölgeye getirtmiş ancak bu bent inşa edilememiş ve bu taşlarla sonradan Tarabya rıhtımı inşa edilmiştir.

Mahmûd I. tarafından 1145/1732'te yaptırılan Bahçeköy su şebekesinin tesisine kadar, şehrin bu yakasının su ihtiyacının mahallî imkânlar ile temin edildiği anlaşılmaktadır. Esâsında Topuzlu bend'e bağlı iken, sonraları genişletilen Bahçeköy su şebekesi, Taksim semtine adını veren "büyük taksim" veya "maksem"e geldikten sonra, buradan çeşitli kollara ayrılır.⁹⁰

Galata beldesini besleyen Taksim suları Bahçeköy ve Balaban köyleri civarındaki derelerden toplanmıştır. Bu sular birbirine yakın olan ve Belgrad ormanının içerisinde başlayan Kağıthâne vadisinin doğusunda ve ormanın kıyıya yakın kıyısında, Acıelma vadisindeki Topuzlu bendi, Vâlîde bendi ve Sultân

⁸⁹ Gâlib Ata, 2000, 145.

⁹⁰ Eyice, İA, 5/II, 1214/155.

Mahmûd bendinde birikmekteydi. Bu Acielma vadisi Bahçeköy yakınlarında Büyükdere vadisi ile birleşir. Bu üç bendin suları Bahçeköy kemerini geçerek Beyoğlu'na akardı.

Acielma deresi kuzeyden güneye doğru ve Belgrad ormanının kenarından devam ederek Cendere boğazının başlangıcında asıl Kağıthâne vadisi ile birleşir. Bütün bu vadilerin barındırdıkları suyun şehir ihtiyacını karşıladığını söylemek zordur. Kurak dönemlerde bunların büsbütün kurudukları da olur. Onun içindir ki İstanbul kuruluşundan beri su sıkıntısı çekmiştir.⁹¹

Kırkçeşme sularının mecrâsı Kağıthâne deresinin batısında iken Taksim sularının mecrâsı onun doğusunda bulunur. Kağıthâne deresinin doğusunda bulunan ve Bahçeköy bendlerinden gelen Taksim suları mecrâsı az çok düz araziden geçtiğinden hemen hemen tamamen yeraltındaydı. Yine arazi engebesiz olduğundan mecrânın istikameti de hemen hemen Kuzeyden Güneye kemerlere ihtiyaç duyulmadan gider. Taksim suyunun Kırkçeşme yollarından ayıran diğer bir özellik de mecrânın hemen başlangıcından itibaren kollara ayrılmasıdır.

Taksim suyu da, tıpkı büyük ölçüde Kağıthâne deresinden beslenen Kırkçeşme suları gibi yüzey sularıdır ve kirlenme tehlikesi taşıdıklarından içme suyu olarak kullanılmaları mahzurlu olabilir. Bu yüzden Abdülhamîd II. şehre kaliteli içme suyu sağlamak amacıyla Hamîdiye tesislerini gerçekleştirdi (1898-1902).⁹²

Abdülhamîd II. (1876-1909), saltanatının daha ilk yıllarında bend sularına önem vererek suların miktarını artırmış ve niteliklerini iyileştirmek için de 1297/1881-82 yılında büyük bir komisyon kurdurmuştu. Ancak bendlerin yükseltilmesi ve suyollarının iyileştirilmesi için gerekli olan finansman desteği sağlanamadı. Sadece Kağıthâne deresinin suyu buhar makineleriyle yükseltilerek Taksim sularına ilave edildi.

Yine Abdülhamîd II. zamanında İstanbul su tarihinde yeni bir devir başlamıştır. Bu da o mühendislik harikası olan eski suyolları tesisatının yanında Terkos su teşkilatının kurulmasıdır. Bu son gelişme vakıfların sorumluluğu dışındadır.⁹³

İstanbul'un Suriçi, Eyüp ve Galata kazalarını besleyen suyolları bunlardır.

XX. yüzyılın başlarında Beyoğlu cihetine cârî Taksim bend sularının dağıtımı aşağıdaki hizmetlere ayrılmıştı. Galata ve Taksim suyu hizmetleri özellikle çeşme-sebil, cami-şadırvan, tekke-dergah, mektep, medrese, kışla, hastahane, karakol gibi hayrâtın su ihtiyacını gidermeye yönelikti.⁹⁴

ÜSKÜDAR SULARI

Üsküdar, İstanbul Suriçi'nden 100 sene evvel, 1351-52 tarihlerinde fethedilmiş fakat yerleşme olmamıştı.

Üsküdar su teşkilatı büyük ölçüde Osmanlıların eseridir. Ancak fetih öncesi dönemde su ihtiyacının giderilmesinde sarnıçların kullanıldığı anlaşıyor. Nitekim Marmaray'ın altyapı ve tünel kazıları sırasında Koşuyolu İbrâhîmağa Zâviyesi yolundaki kazılarda 1261'den sonra yapıldığı sanılan sarnıç bulunmuştur. Buna benzer bir sarnıç da Üsküdar kazılarında ortaya çıkmıştı. Beylerbeyi, Kadıköy, Merdivenköy, Pendik ve Bayramoğlu'nda da Bizans sarnıçları vardı. Suriçi'ndeki imparatorluk sarâylarının yanı sıra Fenerbahçe, Küçükyalı (Brias), Samandıra yazlık sarâylarında da sarnıç olmalıydı. Aynı şekilde kale içleri, ileri karakol durumundaki hisarların hepsinde sarnıçlar tesis edilmesine, bu noktalar seçilirken su kaynağının bulunmasına özen gösterilirdi.⁹⁵

⁹¹ Gâlib Ata, 2000, 147.

⁹² Çeçen, 1999a, 315-316.

⁹³ Gâlib Ata, 2000, 146.

⁹⁴ Nâzım, 2000, 212-222.

⁹⁵ Karakaya, "Sarnıç", DİA, XXXVI, 162.

Üsküdar'da hemen her dönemde yoğun yaşamış Ermeniler de kiliseleri ve haneleri için su getirtmişlerdir. Surp Garabet kilisesiyle ve Fıstıkağacındaki Surp Haç kilisesinin suyolları bu kiliselerden başka çeşmeleri de beslemiştir.⁹⁶

Üsküdar suları, tıpkı İstanbul Suriçi ve Beyoğlu'na verilen Halkalı ve Hamîdiye suları gibi vakıf olarak yaptırılan kaynak sularıdır. Nitekim ilgili belgede bu husus vurgulanmakta, debilerinin toplamının 30-35 lüleye (1560-1820 m³/gün) ulaştığı belirtilmektedir.⁹⁷

Ancak bütün Üsküdar suyollarının debilerine bakarsak Osmanlı döneminde Üsküdar'a günde 50 lüle'den yani 2600 m³'ten yani tondan fazla su verildiğini tahmin edebiliriz. Beş kişilik bir ailenin günlük su tüketiminin genellikle yarım tondan az olduğunu düşünürsek bir kıyas imkânı ortaya çıkar. Yine Osmanlı Üsküdar'ının nüfusunun 150 bin ve günümüzde bu bölgenin nüfusunun 4 milyon civarında olduğunu söylersek kişi başına düşen su miktarına biraz daha yaklaşmış oluruz.

Osmanlı dönemi Üsküdar suları üç kısımda ele alınabilir. Birincisi Üsküdar kazası suları ki bugün bütün Anadolu yakası sularını kapsamaktadır. Dolayısıyla Anadolu yakasındaki başka belediyelerin yetki alanına girmektedir. İkincisi Üsküdar beldesinin suyollarıdır. Üçüncüsü eskiden köy olup günümüzde Üsküdar'ın mahallelerini teşkil eden yerleşim birimlerinin suyollarıdır.

Üsküdar'ın su ihtiyacını eskiden kalan birkaç ayazmanın,⁹⁸ dışında 6 tanesi hanım sultânların olmak üzere Çamlıca tepelerinin eteklerinden elde edilen kaynaklarla toplanan 3-15 km. uzunluğunda en az 18 su yolu karşılamaktaydı.⁹⁹ Bunlar Çamlıca'ların sularını Üsküdar'a iletirler. Ayrıca Kayışdağı'ndan kaynaklananlar yanında küçük suyolları da vardır. Bugün suyollarının hemen hiçbirisi kalmadığı gibi çeşmeler de tahrip edilmiştir.¹⁰⁰

Çamlıca'ların sularını Üsküdar'a ileten suyollarından Atîk Vâlide Sultân (Nûrbânû Vâlide Sultân, 1583), Nevşehirli Dâmâd İbrâhîm Paşa (1718) ve Selîmiye (III.Selîm, 1790) suyolları en önemlileri ve en büyükleridir.

Bunlardan başka Mihrimâh Sultân (iki tane), Solak Sinân, Mâhpeyker (Kösem) Vâlide Sultân (Çinili), Emetullâh Gülnûş Vâlide Sultân (Yenicâmi, Cedîd Vâlide), Mihrişâh Sultân (İhsâniye), Aziz Mahmûd Hüdâî, Arslan Ağa, Selâmi Ali Efendi, Kapağası Ya'kûb Ağa, Hâcî Halil Efendi (Çınar), Tophânelioglu, Ayazma (Sultân Mustafâ III.), Altunizade ve Paşalımanı (Cevrî Kalfa) suyolları belirtilebilir.¹⁰¹

Kırkçeşme ve Halkalı sularından pay alan bazı han ve hamam mutasarrıflarının ödemelerinin Su Nezâreti tarafından tahsil, Evkâf Muhasebesine teslim ve hazine namına irad kaydedildiğini bildiren ve bu meblağın Su Nezâreti görevlilerinin maaşlarına ilave edilmesine dair ilmühaber kaydında tahsilatın bir kısmının Üsküdar su yolcusu marifetiyle yapıldığı bildirilmektedir.¹⁰²

Büyük ve Küçük Çamlıca gibi Üsküdar çevresindeki suların ve kuyuların mülkiyetleri ya sahiplerine ya da vakıf topraklarda elde edildikleri için Vakıflar idaresine aitti. Bunlar arasındaki Taşdelen suyu ötedenberi vakıflara aitti. Yine Çamlıca civârındaki Hasib Paşa, Tomruk ağası, Ömerbey, Çubuklu'da Göztepe, Beykoz'da Simkeş, Sarıyer'de Hünkâr ve Çırçır sularının dışındakiler vakıflara bağlıydı.¹⁰³

⁹⁶ Pamukciyan, 2002, 186-188; İsmail Orman, "Osmanlı Su Medeniyeti: Üsküdar'daki Su Tesisleri Bağlamında Bir Değerlendirme", Üsküdar Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt 1, İst. 2003, s.118.

⁹⁷ Halkalı suları I, İstanbul 2001, nu.24/41/1 s. 67. (1873-1895 yıllarını kapsayan bu cilt İSKİ arşivindeki 24 no.lu defterle 15 no.lu defterin ilk kısmını ihtiva etmektedir).

⁹⁸ Ahmed Sâfi Bey, 2000, 109.

⁹⁹ Çeçen, 1991b, 24; 1999a, 197-237.

¹⁰⁰ Bu konuda Bkz. Çeçen, 1991b; 1999a, 197-237.

¹⁰¹ Çeçen, 1999a, 197-237.

¹⁰² İlmühaber 4, 18/65/1; Fi 6 Safer (1)315 ve Fi 24 Haziran (1)314 târihli Evkâf-ı hümayûn meclis-i idâresinin tanzim eylediği mazbatası sûreti; Ayrıca bkz. Mâ-i Leziz, 8, 367/87/2:Fi 29 Receb 1232/14 Haziran 1817; Mâ-i Leziz, 8, 367/88/1:Fi 29 Recebül'ferd 1232/14 Haziran 1817; Mâ-i Leziz, 8, 367/90/2:Fi 25 Şa'bân 1232/10 Temmuz 1817; Mâ-i Leziz, 8, 367/91/1:Fi 27 Şa'bân 1232/12 Temmuz 1817; Mâ-i Leziz, 8, 367/92/2:Fi 17 Zî'l-ka'de 1232/28 Eylül 1817.

¹⁰³ Ergin, 2000, 138.

Üsküdar Vakıf suları üç yoldan akmaktaydı.

a. Güneybatı yolu. Ümraniye, Bulgurlu ve Küçük Çamlıca'dan toplanarak Altunizade ve Vâlîdebağı yoluyla Üsküdar'a ulaşırlar. Bunlar debileri yaklaşık olarak 3 lüleyi yani günde 156 m³ü aşan sulardır.¹⁰⁴

Bunlar arasında Atık Vâlîde (Nûrbânû Vâlîde-Öl. 1583), Sultân Selim III. (Selimiye) ile Sadrazam Nevşehirli Dâmâd İbrâhîm Paşa (1718-1730) ve Fâtîma Sultân (Ahmed III.'in Mihrişâh Sultân'dan olan kızı, Nevşehirli Dâmâd İbrâhîm Paşa'nın zevcesi) suyolu hizmetleri vardır.

b. Kuzeybatı yolu. Başlıcaları Hüdâî, Mihrişâh Vâlîde Sultân (Selimiye ve İhsâniye), Tophânelioglu, Cevrî Usta, Refî Efendi, İsmihân Kaya Sultân, Arslan Ağa ve Özbekler dergâhı sularıdır. Bu sular Büyük Çamlıca, Tophânelioglu, Bağlarbaşı, Nuhkuyusu, Posta yolu ve Bülbül deresi caddesiyle Üsküdar'a girerler. Bu ikinci yol sularının da toplamı 3 lüle (156 m³/gün) kadardır.

c. Kuzey yolu. Üsküdar'a Kuzey yönünden gelen başlıca su vapur iskelesindeki İskele câmiî (Mihrimâh Sultân) suyudur. İcâdiye'de Çiftebakkallar'da ve Dereboyu'nda, Yahudi mezarlığında, Kuzguncuk deresinde bulunan bulunan 17 kaynaktan getirilerek câmie akıtılmıştır.¹⁰⁵

Yine Haydar Paşa hastahânesine akan Sultân Mecid, Altûnîzâde İsmail Paşa, Selâmî Ali Efendi, Kazasker Refî Efendi, Silahdâr Abdurrahmân Paşa, Kazasker Baki Efendi, Şeyhülîslâm Mirzade Esad Efendi, Emînzâde ve İstabl-ı amire müdürü Halîl Efendi, Çınar çeşmeleri, Toygar Hamza ve Özbekler dergâhı, Maktul Selim Ağa, Karabet Kalfa, Yenimahalle Ermeni kilisesi suyu, Mehmed IV.'in Büyük ve Küçük Çamlıca'daki çeşmeleri, Emin Paşa kerimesi Nahimiye Hanım'ın Çınardibi, Kısıklı, Benlizâde Râşid Efendi, Bulgurlu'da Demirci, Meleksima çeşmeleriyle Kemankuş Talib Efendi, Libâde, Süleymân Paşa, Hadîce Sultân ve saire çeşmeleri suları vardır.¹⁰⁶

Üsküdar Vakıf suları özellikle Çamlıca'lardan kaynaklanmaktaydı. Bu suyuolları ile ilgili olarak özellikle Gâlib Ata ile Nazım Bey'in yazıları Üsküdar'ın tarihî topografyası hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

HAMİDİYE SULARI (1902)

Şehrin içme suyu ihtiyacını karşılamak için muhtelif kaynak suları küçük isale hatlarıyla çeşmelere verilmiştir. Bunların en önemlisi 1902'de Abdülhamîd II. (1876-1909) tarafından oluşturulan Hamidiye suyudur. Kemerburgaz ile Cendere arasındaki vadide Karakemer civarında altmış kadar kaynağın suların toplanmasıyla Hamidiye (Kağıthâne) şebekesi oluşturulmuştur (1320/1902). Bu su Beyoğlu civarındaki kışlalara, saraylara ve 50 kadar çeşmeye verilmiştir.¹⁰⁷

Hamidiye su şebekesi Taksim'e kadar ulaştırılmış ve Yüksekaldırım, Şişhâne, Galatasaray'a uzatılmıştır. Bahçeköy şebekesinin, Galata'yı besleyememesi yüzünden, daha 1851'de tetkiklere başlanmış, ancak geçen yüzyılın sonlarına doğru, Terkos gölünden alınan su şebekesinin bir kolu da Galata ve Beyoğlu mıntakasına ayrılmıştır.¹⁰⁸

Bu sular dökme demir borular ile naklolunup, dağıtılıyordu. Bu suyun, makineler ile Şişli-Büyükdere arasındaki kuleye basıldığı, Balmumcu'daki toplama haznesinden de, Beyoğlu ve Boğaziçi'nin aşağı kısımlarındaki çeşmeler ile, resmî binalara dağıtıldığı bilinir.¹⁰⁹ Suyun günlük verimi 1200 m³ idi.¹¹⁰

¹⁰⁴ Gâlib Ata, 2000, 155.

¹⁰⁵ Gâlib Ata, 2000, 156.

¹⁰⁶ Nâzım, 2000, 181.

¹⁰⁷ Bu konuda bkz. Çeçen, 1992.

¹⁰⁸ Eyice, İA, 5/II, 1214/155.

¹⁰⁹ Eyice, İA, 5/II, 1214/88; Çeçen, 1992.

¹¹⁰ Ergin, 2000, 137.

VAKIF SULARDAN BEDELLİ SU DAĞITIMINA GEÇİŞ: SU ŞİRKETLERİ

1. Terkos Suları

Vakıf esasına dayanan tarihî bentler ve yer altı su şebekeleri XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yerlerini resmî şebekelere bırakmıştır. Bu şebekeler suyun Terkos gibi civar göllerden alınıp şehre barajlar yoluyla nakli şeklinde oluşturulmuştur: Terkos su şebekesi (1883), Elmalı I barajı (1893), Elmalı II barajı (1950), Alibeyköy barajı (1972), Ömerli barajı (Riva 1968-1973), Darlık barajı (Darlık Şile 1985-1989), Büyükçekmece barajı (1982-1988), Yeşilvadi çevirme tesisi (1992), Istranca dereleri (1995-2000), Şile Keson kuyuları (1996), Sazlıdere barajı (1998) İstanbul'un su ihtiyacını karşılamaktadır. Maamafih bugün bile tarihî su şebekeleri, ihtiyacın % 1'den biraz fazlasını, Avrupa yakasında karşılamaya devam etmektedir.¹¹¹

İstanbul'da hem yetersiz kalan su ihtiyacını karşılamak, hem de yeni yapılan modern binalara basınçlı su vermek gayesiyle Abdülaziz tarafından 1868 yılında Fransız şirketine imtiyaz verilerek "Der-sa'adet Anonim Su Şirketi" (Terkos Şirketi) kurulmuştur. Böylece, bu şirketin menba, dere ve yeraltı sularını toplayıp, isale etmesi ve Terkos gölünden alınacak suyun artırılarak şehre isalesi ve tevzii kabul edilmiştir.¹¹²

Yapılan ilk tesis 1883'de Terkos gölü kenarındaki Terfi Merkezi'dir. 1888'de göl çevresini yükseltecek bağlama yapılmıştır. 1926 yılında ise Kağıthane sırtlarında ilk su Tasfiye tesisi inşa edilmiş ve su artırılarak, klorlandıktan sonra şehre iletilmiştir.

Osmanlı ekonomisinde XIX. yy.da kapitalist anlamda şirketleşme teşebbüsleri söz konusudur. Tanzimat dönemine girerken Ticaret Nezâreti kuruldu. 1850'de Osmanlı Devleti'nde şirketleşme ile ilgili mevzuatın ilk adımını oluşturan Kanunnâme-i Ticaret çıkarıldı. Şirketleşme, 1876'da yayınlanan Kanun-i Esasi'de de yer alır. 1882'de ve 1887'de konuyla ilgili nizâmnâmeler yayınlanır. Yukarıda belirtilen kanunların yürürlüğe konması ile Terkos gölünden Su Şirketi'ne verilen şehre su verilmesi imtiyazı hemen hemen aynı tarihlere rastlamaktadır. Anonim Şirketler nizâmnâmesi çıkarıldıktan sonra Su Şirketi de anonim şirket statüsüne dönüşmüştür.¹¹³

Sanayileşme hareketleri İstanbul'un yönünü değiştirdi. 1868 yılına gelindiğinde hem nüfusu artan şehrin su ihtiyacı artmış hem de şehirde yükselen modern ve çok katlı binalara basınçlı su verme ihtiyacı doğmuştu.¹¹⁴

İstanbul'da su yetersizliği sanayi kuruluşlarının gelişmesini engellemiştir. XIX. yüzyılın sonlarında artezyen kuyusu tekniği ile su ihtiyacını karşılayan bazı dokuma fabrikaları olmasına karşılık, kuyu açma izni alamadıkları için kapananları da vardır.

1870'lerden sonra özel sermayenin yardımıyla ülkedeki fabrika sayısı süratle arttı. Sanayii teşvik için 1873'de çıkarılan bir kanunla fabrika kuracaklara gümrük ve vergi muafiyetleri tanındı. Fabrika sayısının artması su gibi girdilerin kullanılmasını gerekli hale getirdi.¹¹⁵

Abdülaziz döneminde (1861-1876) bir Avrupa şehrini andıran Beyoğlu semtinde su sıkıntısı da büyük boyutlara ulaşmıştı. O günlerin gazete ve dergileri bu konuyu işlemektedirler. Hatta bu gazete ve dergi yazıları üstü kapalı bir biçimde Osmanlı padişahı ve yönetimini şiddetle eleştirmektedir. Nitekim bu satırlar kısa sürede etkisini göstermiş, İstanbul'un su işinin yabancı bir şirkete verilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁶

¹¹¹ Eyice, İA, 5/II, 1214/89; Eroğlu 2000, 38.

¹¹² Geniş bilgi için bkz. Gül, 2009; Yurdakul, 2010.

¹¹³ Gül, 2009, 27.

¹¹⁴ İstanbul'da Suyun Serüveni, 2003, 76.

¹¹⁵ Eldem, 1994, 1-2.

¹¹⁶ Kazgan-Önal, 1999, 8

Abdülaziz'in Avrupa seyahati İstanbul'un su ihtiyacının karşılanması hususunda önemli bir adım olmuştu. 1868 yılında Londra, Paris ve Viyana'yı içine alan bir gezi yapan Abdülaziz, Paris'te iken Seine nehrinden pompajla şehre verilen su tesisatı da kendisine gösterilmişti.¹¹⁷ Bu seyahat esnasında İstanbul şehrinin su ihtiyacını karşılamak tedbirleri arasında Terkos gölü'nden faydalanmak gündeme gelmişti. Abdülaziz İstanbul'a dönüşünden sonra da göl suyu üzerinde etütler yaptırmıştı.¹¹⁸

Zaten XIX. yy.da İstanbul'un, göl, baraj ve dere sularının arıtılarak, hem Rumeli yakasına hem de Anadolu yakasına verilmesi amacıyla birçok şirkete imtiyaz verilmişti. İstanbul'un Rumeli yakası için önemle üzerinde durulan proje Terkos gölü ve bu göle akan derelerin ıslahı ve içme suyu olarak kullanılmasına dâir olanlarıdır. Bu amaçla 1873 yılında imtiyaz fermanı ve mukavele gereğince Beyoğlu, Galata, Haliç'in batı sahilleri, Boğaziçi'nin Rumeli yakası ve İstanbul Suriçine su verilmesi amacıyla İstanbul Kızıldere Su Şirketi kuruldu. Şirketin imtiyaz süresi 40 yıl olacaktı.¹¹⁹

Yine, Terkos gölü ile bu göle akan Kızıldere'den su tedarik etmek için 1874 yılında ilgili su imtiyazının esaslarını belirleyen sözleşme yapıldı. Buna göre hastanelere, kışlalara, nizamiye mekteplerine, yangın tulumlarına¹²⁰ ve Şehremaneti'nin belirleyeceği noktalara, fukaraya mahsûs olmak üzere umuma açık, 12 adet çeşme yapılacağı ve buralara parasız su verileceği, suyun abonelere 25 kiyyesi¹²¹ 5 paraya satılacağı ve imtiyaz mühletinin daha önce verilen imtiyaz fermanı tarihinden geçerli olmak üzere 40 yıl olacağı da ifade edilmişti.¹²²

Daha sonra Abdülhamîd II. döneminde (1876-1909) 1882 yılında Terkos Şirketi olarak bilinen Dersaadet Anonim Su Şirketi, iç nizâmname hazırlanarak yayınlandı. Sözleşmelerde de belirtildiği üzere Terkos gölü ve Kızıldere'den alınacak içme suyunun İstanbul, Beyoğlu, Galata ve Boğaziçi sahilinde olan köylere kadar götürülmesine dâir tüm inşaat ve tamirat yetkisi bu şirkete verildi. Şirket gayr-i müslim ortaklardan oluşmuştu.¹²³

Bu aşamalardan sonra Dersaadet Su Şirketi'nin imtiyazı kazandığı tarih olan 1882 yılından geçerli olmak üzere imtiyaz müddeti 75 yıl olarak belirlendi. 1887 yılında yapılan bir ek sözleşmede Terkos, Dâye Hâtûn, Bedlisek, İzlüköy, Akalan, Türkköyü, Sinekli, Büyükhan, Ayazmadere, İstıranca'nın kuzeybatısı yönünde olan Kışla, Çaydere, Çordere, Elecik ve Karaburun adlı mahallerle sınırlı arâzi içinde bulunan menbalar ve Terkos gölüne akan suların toplanabileceği bentler yapılabileceği, eski bentlere akan suların alınamayacağı ve Evkâf-ı hümayûn suyollarına da zarar verilmeyeceği belirtilmekteydi.¹²⁴

Ayrıca masrafları tamamen şirketin kendine ait olmak üzere yangın musluğu inşa edileceği ve bunlara parasız su verileceği, Haliç, Dersaadet sahili, Rumeli Boğaz sahili ve Beyoğlu'nda olduğu gibi İstanbul yönünde de 20 adet küçük halk çeşmesi inşa edileceği ve bunlara parasız su verileceği belirtilmişti. Aynı şekilde İstanbul cihetinde mevcut ve yapılacak olan kışlalara, askerî ve nizâmî mekteplere, zaptiye karakollarına, askerî karakollara; Tophâne Belediye, Haseki Nisa ve Yenibahçe Gureba hastahanelerine yatak başına günlük 40 okka (51 400 kg.) kadar parasız su verilecekti.¹²⁵

İstanbul'un içme suyu sıkıntısını hafifletmek amacıyla Terkos ve ona bağlı dere sularının ıslahı ve kullanımına dair teşebbüsler sürerken yine bu amaca yönelik Rumeli yakasında başka teşebbüsler de vardı: Buna göre Bahçeköy civarında İhsâniye deresi üzerinde yapımı yarım bırakılan bendin tamamlanması ile Galata-Beyoğlu bölgesine su götürmek amacıyla 1878 yılında imtiyaz verildi. İmzalanan bu sözleşmeye göre kışlalara, hastahanelere, nizamiye mekteplerine ve Şehremaneti'nin belirleyeceği noktalara 12 halk çeşmesi yapılacak ve bunlara ücretsiz su verilecekti. Ayrıca İhsâniye deresi ile Pangaltı arasında, gelip

¹¹⁷ Tarih Boyunca İstanbul Suları ve İstanbul Su ve Kanalizasyon Sorunu, İSKİ Genel Müdürlüğü, İst.1983, s.43

¹¹⁸ Nürven, 1946, 198; Oğuz, 1998, 89.

¹¹⁹ İstanbul Kızıldere Su Şirketi Nizâmname'si için bkz. İmtiyazat ve Mukavelat, İstanbul 1302, I, s. 654-676.

¹²⁰ Yangın tulumları Tulumba sandıkları adıyla semtler bazında teşkilatlanmıştı:Doğancılar Yangın Tulumba'sı Sandığı gibi. Tulumba Sandığı Ocağı, semt gençlerinin de ilk mahalle terbiyesini aldıkları yerd.

¹²¹ Kiyeye, vukiyye veya okka 1285 gramdır. Bkz. Tabakoğlu, 2014, 446.

¹²² Terkos ve Kızıldere ile ilgili su imtiyazının şartlarını içeren mukavelename sureti için bkz. İmtiyazat ve Mukavelât, İstanbul 1302, I, s. 684-688.

¹²³ Dersaadet Su Şirketi Nizâmname'si için bkz. İmtiyazat ve Mukavelat, İstanbul 1302, II, s. 1114-1133.

¹²⁴ Yurdakul, 2000, 22.

¹²⁵ Yurdakul, 2000, 22.

geçenler için 3 akar çeşme ile yarısı İstanbul yarısı da Beyoğlu'nda suları parasız verilecek yangın muslukları yapılacaktı.¹²⁶

İhsâniye deresi imtiyazında olduğu gibi Osmanlı Devleti, Boğaziçi'nin Rumeli sahilleri ile Beyoğlu ve Galata halkının su ihtiyacını karşılamak istemişti. Bu sözleşmeye göre Sarıyer civarında su mecrâları inşa olunacak ve suyolları Lahne, Domuz, Yalayan dereleri ve Büyükdere çayırı üzerindeki kemer civarından geçirilerek Maslak, Zincirlikuyu ve Pangaltı yoluyla Beyoğlu'na akıtılacaktı. Bütün bu çalışmaların yanında, Yıldız sarâyı ve çevresine yönelik çalışmalar da başlatıldı. Böylece Abdülhamid II. Terkos, Üsküdar ve Kadıköy gibi büyük su şirketleri gibi birçok şirkete yap-işlet-devret modeline benzer imtiyazlar vermişti.¹²⁷

Önce Hazine-i Hassa ve sonra Nafia Nezâretlerince idare olunan, daha sonra Şehremaneti'ne devredilen Kağıthane kaynak suları, Arnavutköy'ünden Kasım Paşa'ya kadar olan mahallerin büyük çoğunluğuna çeşmeler inşa edilerek akıtılmıştı. Ayrıca bu yoldan Sötlüce, Piri Paşa ve Hasköy cihetleriyle Kağıthane köyüne de içme suyu akıtılmasına teşebbüs edildi. 1921-2 yılı itibarıyla şehre bu yolla günlük 900 m³ su verilmekte idi.¹²⁸

Terkos sisteminin yaygınlaşmasıyla birlikte Belgrad ormanlarından gelen ve yalnız İstanbul'a akan Kırkçeşme suları 1940'lı yıllarda devre dışı bırakıldı. Bendlerden gelen ve Beyoğlu cihetine akan Taksim suları ve Halkalı suları kullanılmaya devam edildi. İstanbul'un su ihtiyacını gideren asıl kaynak artık Terkos sularıydı. Bu uygulamanın su sıkıntısına sebep olacağı ileri sürülmüşse de özellikle sağlık gerekçesiyle bu karar yürürlüğe konmuştur.

Dönemin İstanbul Belediye Başkanı Lütfi Kırdar son kısmı da kesilen Kırkçeşme şebekesinin 51 câmi ile 18 resmî kurum ve fabrikaya su verdiğini belirtmişti. Suyu kesilen bu 51 câmiye Terkos suyu akıtıldı. Diğer resmî kurum ve fabrikaların ise esasen Terkos suları mevcuttu. Daha önce Kırkçeşme sularına bağlı olan 219 çeşme yerine Terkos'a bağlanan 140 çeşme açıldı.¹²⁹

2. Elmalı Suları

Genel bir ifade ile Üsküdar-Kadıköy cihetinin suları Terkos suyu gibi gölden isâle edilmeyerek Elmalı bendleri ve kaynak sularından oluşmaktaydı.¹³⁰

İstanbul ve Beyoğlu ile Boğaziçi'nin Rumeli sahilinde Kırkçeşme, Halkalı ve Terkos gibi üç türlü su olduğu halde Anadolu yakasında demiryolu hattı güzergâhında yazlıkların oluşturulmasıyla su ihtiyacı artmıştı. Bu amaçla Anadolu yakasında da göl, dere ve baraj sularının içme suyu olarak kullanılmasına dair çalışmalar yapılmaktaydı. Bu çalışmalarla Göksu ve Paşaköy vadisinde bentler tesisi ile Kandilli ve Erenköy içinde kalan mahallere su verilmesine dair olan imtiyaz sözleşmesi 1888'de imzalandı. Buna göre Göksu vadisinden ve Riva'ya akan sular gerektiğinde makine ile Kandilli ve Erenköy civarına verilecek ve imtiyaz müddeti imtiyaz fermanı tarihinden sonra 30 yıl olacaktı. Buna dayanarak Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi Nizâmnâmesi yayımlandı ve bu Şirketin su dağıtımına dair nizâmnâme de 1894 yılında çıkarıldı.¹³¹

Diğer taraftan gittikçe gelişen Anadolu Yakasının su ihtiyacını karşılamak üzere Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi 1893'de Elmalı deresi üzerinde 1. Elmalı barajı'nı inşa etmiş, Anadoluhisârı'ndan

¹²⁶ Yurdakul, 2000, 23.

¹²⁷ Yurdakul, 2000, 24.

¹²⁸ Nâzım, 2000, 188-189; Yurdakul, 2000, 25.

¹²⁹ Lütfi Kırdar'a göre Kırkçeşme'nin su miktarı günde 1000 m³, Terkos çeşmesinin verdiği su ise 1600 m³ idi. Diğerlerinin suyu arasına zayıflar ve kururken Terkos tazyikli ve gürlü bir sudur. Hamamlara verilen su da 2 sene evvel kesilmişti. Artık kesilen bu suların harap yollarının tamiri hiçbir zaman sözkonusu olamaz. Çünkü suyollarında gerekli tamiratın yapılması ve ıslahı 4 milyon liraya bağlıdır. Buna karşılık Kırkçeşme sularının bütün verim kabiliyeti günde 5000 m³ tür. Bu su, yollardaki kayıplardan sonra şehre günde 3000 m³ su verebilir. Şehrin ihtiyacı ise bunun çok üzerindedir." Bkz. İsfendiyaroğlu, 2000, 235.

¹³⁰ Ergin, 2000, 140.

¹³¹ Bu nizâmnâmeye göre herbir müşterinin abone sözleşmesi 2 nüsha olarak tanzim olunacak ve bir tarafı Türkçe diğer tarafı Rumca, Ermenice veya Fransızca yazılacaktı. Müşterinin talebi üzerine şirket Türkçe işaretli saatler verecek, aboneler tarafından şirket memurlarına bahşiş vs. verilmeyecekti. Bu nizâmnâmede geçen hükümlere göre mahkeme ilamı ile tahsil edilecek para cezasının yarısı Darülaceze sandığına diğer yarısı ise şirket memurları için iane akçesi teşkil olunmak üzere şirket veznesine teslim olunacaktı: Yurdakul, 2000, 23-24.

Bostancı'ya kadar olan sahada su şebekesi döşenmiştir. Daha sonra Elmalı barajındaki suyu arıtacak bir Tasfiye tesisi, Terfi Merkezi, Bağlarbaşı'na kadar isale hattı ve Bağlarbaşı Su Deposu da şirket tarafından inşa edilmiştir.

Bunun yanında 1914 yılında Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi'nin imtiyaz müddetinin 1888 yılından geçerli olmak üzere 99 seneye çıkarılmasına, imtiyaz sahasının Boğaziçi cihetinden Kanlıca'nın ve Kadıköy cihetinden Maltepe'nin tamamını kapsamasına dair şirket imtiyaz sözleşmesi ve nizâmnâmesi çıkarıldı. Ayrıca şirket Çamlıca'nın deniz seviyesinden itibaren 210 m. yukarı mahallerine su verilmesi için gereken inşaatın yapılması ile Beykoz köyünün deniz seviyesinden 75 m.den yukarı olan mahallerine de su vermeyi 1914 tarihli iki beyanname ile taahhüt etmişti. Bu arada 1918 yılında Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi'nin su tevziatı nizâmnâmesine dair bir zeyl çıkarılarak aboneler, saatler, su makbuzları ve ödemelere dair yeni maddeler kondu.¹³²

Büyükkada'nın su ihtiyacının giderilmesine yönelik çalışmalar da yapılmaktaydı. Bu amaçla 1886 yılında Büyükkada Nizam mevkiindeki kuyularla yeni açılacak kuyulardan makinalar vasıtası ile su çıkarılıp adaya dağıtılmak üzere, 35 yıl imtiyaz süreli bir sözleşme imzalandı.¹³³

Terkos ve Üsküdar-Kadıköy Su Şirketleri İstanbul Sular İdaresiyle bugünkü İSKİ nin başlangıç noktalarıdır.¹³⁴

SONUÇ

Bu yazıda Roma ve Osmanlı devletlerine payitahtlık yapmış ve 2600 yıllık yakın tarihinde her zaman dünyanın önemli şehirlerinden biri olmuş İstanbul'un tıpkı iâşe gibi su sorununun da Osmanlı döneminde nasıl halledildiği belge kaynaklı olarak ortaya konmuştur.

KAYNAKLAR

İ.BELGELER

A. ARŞİV BELGELERİ

1. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- a. Maliyeden müdevver defterler tasnifi
- b. Kamil Kepeci tasnifi
- c. Mühimme defterleri tasnifi
- d. Muallim Cevdet tasnifi
- e. İbnülemin Mahmûd Kemal tasnifi
- f. İrade tasnifi
- g. D. BŞM. tasnifi
- f. İ.MVL. tasnifi

2. Topkapı sarayı Arşivi

- 3. 904/1498 tarihli İstanbul haslar kazası defteri, İstanbul Belediyesi. Atatürk Kütüphanesi, M.cevdet yazmaları. O. 77. Bir fotokopisi BA. Tapu Tahrir Defterleri Katalogu, No. 1086.

¹³² Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi imtiyazına dair mukavelename ile su tevziine dair nizâmnâmeye ek için bkz. Düstur, II. tertip, Dersaadet 1334, s. 877-8; 879-85; Yurdakul, 2000, 24.

¹³³ Yurdakul, 2000, 23.

¹³⁴ Terkos Şirketi 1932 yılında, Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi ise 1937 yılında satın alınarak, İstanbul Sular İdaresi (İ.S.İ.)'ye devredildi. O senelerde İstanbul'a verilen günlük toplam su miktarı 35.000 m³ kadardı. İ.S.İ.'nin Avrupa yakasındaki çalışmaları; Terkos Terfi Merkezi ile Kağıthane Arıtma Tesisi'nin kapasiteleri artırıldı, İkinci Kademe İsale Hatları takviye edilerek, kapasiteleri yükseltildi, şehir içindeki terfi merkezleri çoğaltıldı ve buharla işleyenler yerine elektrikli pompalar devreye sokuldu. Çirpıcı'da artezyen kuyuları açıldı ve bir Terfi Merkezi kuruldu.

1981 yılında kurulan bu yeni idarenin ismi "İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi" (İSKİ)'dir. İSKİ, 1981 yılında 2560 Sayılı Kanunla İstanbul Valiliği denetiminde kurulmuş ve 1984 yılında 3009 sayılı kanunla İstanbul Büyükşehir Belediyesi bünyesine alınmıştır. 2005 yılında yürürlüğe giren 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi kanunu ile İSKİ Genel Müdürlüğü'nün hizmet alanı genişlemiş ve hizmet verilen ilçe sayısı 27'den 39'a çıkmıştır.

Şehrin faydalandığı su kaynaklarının bir kısmının İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin sınırları haricinde olması sebebiyle de, İSKİ'nin görev alanı Bakanlar Kurulu kararıyla Istanca Dereleri havzalarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

B. YAYINLANMIŞ BELGELER

1. AHMED Refik (Altınay) (1935), Onaltıncı asırda İstanbul hayatı (1553-1591), İst.

— (1931) XI. Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayâtı (1000-1100), İst.

— (1930) Hicri onikinci asırda İstanbul Hayâtı (1100-1200), İst.

— (1932) Hicri onüçüncü asırda İstanbul Hayâtı (1200-), İst.

2. İBB. İSTANBUL ARAŞTIRMALARI MERKEZİ,

I. İstanbul Külliyyatı

A. İstanbul Ahkam Defterleri

1. İstanbul esnaf tarihi I, İst. 1997; II, İst. 1998

2. İstanbul'da sosyal hayat I, İst. 1997; II, İst. 1998

3. İstanbul ticaret tarihi I, İst. 1997; II, İst. 1998

4. İstanbul tarım tarihi I, İst. 1997; II, İst. 1998

5. İstanbul vakıf tarihi I, İst. 1998

6. İstanbul finans tarihi I, İst. 1998

B. Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri, Nüfus ve Demografi 1-2, İst. 1997

II. İstanbul Su Külliyyatı

A. Vakıf Su Defterleri

1. Hatt-ı hümayûn I, İst. 1997

2. İlmuhaber I, İst. 1997; 2, İst. 1998; 3-4, İst. 1999

3. Kırkçeşme suları 1-2, İst. 1999

4. Halkalı suları 1-2, İst. 2001

5. Avrupa Yakası suları 1-3, İst. 2002

6. Suyolcu 1-3, İst. 2002, 2003

7. Keşif defteri 1-2, İst. 2003

8. Boğaziçi-Taksim suları 1-2, İst. 2003

9. Su tahrirleri, İst. 2003

B. İstanbul Şer'îye Sicilleri: Mâ-i leziz Defterleri 1-2, İst. 1998; 3-5, İst. 1999; 6-9, 2000; 10-11, 2001

II. KİTAPLAR VE MAKALELER

ABDURRAHMAN Şeref (2000), "İstanbul'da su muzayakası 1179 senesine aid birkaç vesika", İstanbul Su Külliyyatı, XIII, Vakıf Su Tahlilleri, 19 ve 20 asırda İstanbul suları, İst. içinde,

AB-İ HAYAT, Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü, İstanbul: Adel Armatür, 2010

AHMED Refik (Altınay) (1331), Lâle devri (1130-1143), İst.

— (1332a), Felaket seneleri (1094-1110), İst.

— (1332b), "Ahmed-i Salis Devrine Dair Madam Montagu'nun Mektupları", TOEM, İst.

— Fâtih Devrine Aid Vesikalar, TOEM. 49 - 62

AHMED Sâfi Bey (2000), "İstanbul'un menba' suları", İstanbul Su Külliyyatı, XIII, Vakıf Su Tahlilleri, 19 ve 20. yüzyılda İstanbul suları, İst. İSKİ Yay. içinde

AHRAZ Gül Sarıdikmen (2004), "Gravür ve resimlerle Üsküdar çeşme ve sebillerine bakış", I. Üsküdar Sempozyumu, II, 155-181.

AKBULUT, İlhan (1993), Sakalar Sebiller ve Sucular, Antik Dekor D., Sayı:20 Baskı Pro-mat AŞ. İst.

ALİ Rıza Bey, Balıkhane Nâzırı (2001), Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı, Haz. A.Ş. Çoruk, İst.,

— XIII. Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (İst. 1921)

ALİ, Ufki, Santuri (Albertus Bobovius) (2002), Topkapı Sarayı'nda Yaşam, Çev. Ali Berktaş, İst.

ALTAY M. H. (1985), İstanbul'da Osmanlı Devri Çeşmeleri, İst.

AMİCIS, Edmondo de (1993), İstanbul (1874), Çev. Beynün Akyavaş, Ank.

ARTAN, Tülay (Editör) (1998), 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam, İst.

(ATAÇ), Gâlib Ata (2000), "İstanbul evkâf suları", İstanbul Su Külliyyatı, XIII, Vakıf Su Tahlilleri, 19 ve 20. yüzyılda İstanbul suları içinde,

AYDIN, M. Akif (1994), "Osmanlı hukuk" Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi (ODMT), Ed. E.İhsanoğlu içersinde, İst.

AYVERDİ E. H. (1953), Fâtih devri mimarisi, İst.

— (1958a), Fâtih devri sonlarında İstanbul mahalleleri, Ank.

— (1958b), 19. asırda İstanbul haritası, İst.

BAKİ KENTE Ab-ı Beka Hamidiye, Sakalar-Sucular (2006), İBB, Galatasaray Ofset, İst.

BALCI, İbrâhîm (2002), Sarıyer suları ve çeşmeleri, İst.

BANDIRMALIZÂDE, Ahmed Münib (1307), Mecmua-yı tekâyâ, İst.

BARCAN Ömer Lütfi (1939), XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri, İÜİFM, S.1-4. s.32 vd.

— (1942), "İhtisap kanunları", Tarih Vesikaları, I, No. 5; II, No. 7; III, No. 9.

— (1944), "Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak vakıflarının idari-mâlî muhtariyeti meselesi", THTM, I, Ank.

— (1947), "Avârız", İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, II, İst.

— (1949-50), "Osmanlı Devleti'nde bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", İÜİFM, XI.İst.

- (1954), "Tarihi demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi"; TM, X, İst.
- (1955), "H. 933-934 (M. 1527-1528) mâli yılına ait bir bütçe örneği", İÜİFM, C. XV. nu. 1-4, İst.
- (1962-3), Fâtih câmii ve imâreti tesislerinin 1214-5/1489-90 yıllarına ait muhasebe bilançoları, İÜİFM, XXIII,
- (1963), "İmâret sitelerinin kuruluşu ve işleyiş tarzına ait araştırmalar", İÜİFM, XXIII, İst.
- (I, 1972; II, 1979), Süleymânîye câmii ve imâreti inşaatı (1550-1557), 2 C. Ank.
- (1984), "Osmanlı İmparatorluğu'nda esnaf cemiyetleri" İÜİFM. XLI, S. 1-4, İst.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi (1992), Ank.
- BARKAN, Ö. L.-AYVERDİ, E. H. (1970), İstanbul vakıfları tahrir defteri (953/1546), İst. (İstanbul vakıfları tahrir defteri Başvekâlet arşivi tahrir defterleri 251 No.)
- BESİM, (2000), " Kağıthane suları ve Hamidiye Çeşmeleri", İstanbul Su Külliyyatı, XIII, Vakıf Su Tahlilleri, 19 ve 20. yüzyılda İstanbul suları, İst. İSKİ Yay. içinde
- BİLDİRİCİ, Mehmet (2000a), İstanbul İstanbul Beyoğlu Yakası Tarihi Çeşmeler ve Onları Besleyen Su Kaynakları, Osmanlı Su Medeniyeti, Uluslararası Sempozyum, 05-08 Mayıs 2000, Bildiriler kitabı içinde, 2000;
- (2000b), Galata Eski Su Yolları, Haziran 2000: www.mehmetbildirci.com
- ÇEÇEN, Kazım (1984), İstanbul'da Osmanlı Devri Su Tesisleri, İTÜ. İnşaat Fak. Matbaası, İst.
- (1986), Süleymânîye Su Yolları, İTÜ. İnşaat Fak. Matbaası, İst.
- (1988), Mimar Sinân ve Kırkçeşme tesisleri, İst.
- (1991a), Halkalı suları, İst.
- (1991b), İstanbul'un Vakıf sularından Üsküdar suları, İst.
- (1992), İstanbul'un Vakıf sularından Taksim ve Hamidiye suları, İst.
- (1997), II. Bâyezîd su yolu haritaları, İst.
- (1999a), İstanbul'un Osmanlı Dönemi Yolları, Haz. Celal Kolay, İst.
- (1999b), "XVI.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda yapılan su tesisleri", Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu, 16. yüzyıl Teknolojisi, İst., İSKİ Yay. içinde
- ÇEÇENER, H.Besim (2007), Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygurluğu Eserleri, Üsküdar Belediyesi Yay. İst.
- ÇELİK Gülfettin (2000), Vakıf Su Tahlilleri, Su hukuku ve Teşkilatı, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İst.
- ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefâ, "Sarnıç", DİA, XXXVI.
- DAĞLIOĞLU Hikmet Turhan (1932), İstanbul Bibliyografyası, Eminönü Halkevi, İst.
- DANIŞMEND İsmail Hami (1947), İzahlı Osmanlı Târîhi Kronolojisi İst.
- DECEİ, İA, 5/II.
- DEĞER M. (2010), İstanbul'un Şifalı Suları, İst.
- DETHİER, P.A (1993), Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu), Çev. Ümit Öztürk, İst.
- EGEMEN, Affan (1993), İstanbul'un çeşme ve sebilleri (Resimleri ve kitâbeleri ile 1165 çeşme ve sebil), Arıtan Yayınevi, İst.
- ELDEM, Vedat (1994), Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, 2. bs. Ank.
- ERGİN, O. Nuri (1338/1921-2), Mecelle-i umûr-ı belediye, Dersaadet (Yeni basım, Cilt 8, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., nu. 21, 1995, İst, 1995).
- (1934), İstanbul Şehri Rehberi, İst. İstanbul Belediyesi sınıri dahilindeki mahalleler (Birleşmiş ve birleşmemiş mahalleler bir arada)
- (1938a), İstanbul'da İmâr ve İskân Hareketleri, İst.
- (1938b), Türkiye'de Şehirciliğin İnkişâfı, İst.
- (1945), Fâtih İmâreti Vakfiyesi, İst.
- (1953), İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmâr ve İskân Edildi? Resimli Tarih M, 41.
- (2000), "Vesâit-i itfâiyeden İstanbul suları", İstanbul Su Külliyyatı, XIII, Vakıf Su Tahlilleri, 19 ve 20. yüzyılda İstanbul suları içinde,
- EROĞLU, Veysel (2000), "Tarih boyunca İstanbul'a su veren kaynaklar", Osmanlı su medeniyeti, Uluslararası sempozyum, 5-8 Mayıs 2000, Bildiriler kitabı
- ERTUGRUL, Ramazan (2002), Ahkam Defterlerine Göre XVIII. yüzyıl İstanbul Vakıfları ve Coğrafi Dağılımları, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst.
- EVLIYA Çelebi, Mehmed Zillî İbn-i Derviş (İst. 1314), Seyahatname, İst. I.
- EYİCE, Semâvi, Galata, İA, 5/II, 1214/144-157.
- İstanbul'un Tarihi Eserleri, İA, 5/II, 1214/44-144
- (1950), Demirciler ve Fatih Darüşşifası mescidleri, Tarih D., S.2, s. 357- 378;
- (1954), Demirciler ve Fâtih Darüşşifası mescidleri hakkında yeni bazı notlar, Tarih D., S.9, s. 175-186
- (1962-3), Erken Osmanlı Devrinin Dini-İctimai Bir Müessesesi:Zâviyeler ve Zâviyeli Câmiler, İÜİFM, XXIII, I-80, İst.
- (1958), İstanbul-Şam-Bağdad yolu üzerindeki mimari eserler, Tarih D. IX, 102.
- (1962), İstanbul minareleri (Türk sanatı tarihi, araştırma ve incelemeleri, 1963, I, 31-132), bkz. Sanat tarihi kürsü ve Enstitüsü öğretim ve araştırma çalışmaları, İst. s. 27-53;
- (1964), Bir yıl dönümü dolayısı ile Türkiye'de üniversite, Türk kültürü, II, 12-17, resimli.
- (1965), "İstanbul'un mahalle ve semt adları", TM, XIV, İst.
- (1969), Galata ve Kulesi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İst.
- (1975), Tarihte Haliç", İst.
- (2006a), Tarih Boyunca İstanbul, İst.
- (2006b), Eski İstanbul'dan Notlar, İst.
- EYÜP:DÜN-BUGÜN:11-12 Aralık 1993
- FÂTİH ÇEŞMELERİ, Diyanet İşleri Başkanlığı Fatih Müftülüğü, 1991
- FÂTİH SULTÂN MEHMED VAKFIYELERİ, Türk Vakfiyeleri No. 1 Ank.1938 ve İst.Trz.
- FENÂRÎ Muhammed b. Ali el-, Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nu. O. 64
- FREELY, John (2002), Saltanat Şehri İstanbul, Çev. Lale Eren, İst.
- GEDİKLİ, Fethi (1998), Osmanlı şirket kültürü, XVI-XVII.yüzyıllarda mudarebe uygulaması, İst.
- GENÇ, Mehmed (1991), "XVIII. yüzyılda Osmanlı sanayii", Toplum ve ekonomi, S. 2, İst.
- (2000), Osmanlı Devleti'nde devlet ve ekonomi, İst.
- GÖKBİLGİN Tayyib M (1977a), Osmanlı müesseseleri teşkilatı, İst.
- (1977b), İA, 5/II, 1180-1185.

- GÖNCÜOĞLU, Süleyman Faruk (2004), İstanbul'un İlkleri Enleri, İst.
- GÜL H. İbrahim (2009), Terkos Su Şirketi, Doktora Tezi, İst.
- İBRÂHİM Edhem b. Said (2000), "İstanbul suyuyla benderinin ve mebnî-i müteferî'a-i sâiresinin hulûsa-i ahvâl-i târihiye ve hâzırası", İstanbul Su Külliyyatı, XIII, Vakıf Su Tahlilleri, 19 ve 20. yüzyılda İstanbul suları içinde.
- İNALCIK, Halil - Quataert, Donald (1994), An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914, Cambridge University Press
- İNALCIK, Halil (1992), "İstanbul: Bir İslâm şehri", Çev. İbrahim Kalın, Dergah, S.24, 25.
- (1973), The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600, London.
- (1993), Osmanlı Devleti, Toplum ve Ekonomi, İst.
- EI, IV, 224a Brill Academic Publishers, 2003
- in Dumbarton Oaks Papers, XXIII-XXIV, 237-49
- İNCİCYAN, P.Ğ (1976), XVIII. yüzyılda İstanbul, Çev.Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti, İst.
- İPŞİRLİ, Mehmed (1990), "Mahmûd, II.döneminde vakıfların idaresi", Sultan II.Mahmûd ve Reformları Semineri, İst.
- (1994), "Osmânî devlet teşkilatı" ODMT içinde, İst.
- İSFENDİYAROĞLU, Fethî (2000) "Terkos sularının ve Kırkçeşme, Halkalı çeşmelerinin vaziyeti nedir ve ne yapılmak isteniyor?", İstanbul Su Külliyyatı, XIII, Vakıf Su Tahlilleri, 19 ve 20. Yüzyılda İstanbul suları, İst. İSKİ Yay.
- "İSTANBUL", İA, 5/II, 1214/75-80.
- "İSTANBUL", DİA, XXIII.
- İSTANBUL'DA Suyun Serüveni (2003), İSKİ, Som Ofset, İst.
- İSTANBUL'UN Su Davası Hal Yolunda (1949), Doğan Kardeş Yay. A.Ş. Basımevi, İst.
- İSTANBUL ve Bilâd-i Selâse'de Kâin Mahallât ve Kur'anın Huruf-ı Hecâ Tertibiyle Esâmî ve Mensub Oldukları Liva ve Kaza Esâmisini Mübeyyin Rehberdir (1338), Matbaa-i Âmire, İst.
- KAÇIR, Şevket (1996), "Şerîye sicilleri İstanbul Kadınlığı defterlerine göre H. 1225-1247 (M. 1810-1831)'de İstanbul'da İktisadî hayat", Basılmamış yüksek lisans tezi, İst.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "İstanbul", İA, 5/II, 1173.
- (1957), XII. asra kadar İstanbul'un Türkler tarafından kuşatmaları, İstanbul Enstitüsü dergisi, İst. S.3.
- KARAKAYA, Enis, "Sarnıç", DİA, XXXVI.
- KAZGAN, Haydar-Önal Sami (1999), İstanbul'da Suyun Tarihi İstanbul'un Su Sorununun Tarihî Kökleri ve Osmanlı'da Yabancı Su Şirketleri, İletişim Yay., I. Baskı, İst.
- KOÇU, Reşat Ekrem (1946), İstanbul Ansiklopedisi, İst. (İst. 1946-1948, 1958- 1965) I—VII, Ç harfinin yarısına kadar,
- (1958), Bostancıbaşı defterleri, İstanbul Enstitüsü M., IV.
- (2005), İstanbul Tulumacıları, Doğan Kitapçılık, II. Baskı, İst.
- KONYALI, İ. H., İstanbul âbideleri (İst. Trz. [1941]),
- (1948), Mimar Koca Sinân, İst.
- (1977), Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar tarihi, 2 cilt, İst.
- KÖMÜRÇİYAN-ANDREASYAN (1988), Eremya Çelebi, İstanbul tarihi, XVII.yüzyılda İstanbul, Tercüme ve tahşîye eden Hrand D. Andreasyan, Yeni notlarla yayıma hazırlayan Kevork Pamukciyan, İst., Eren Yay. (İstanbul Târîhi, XVII. Asırda İstanbul, İstanbul, Kurtuluş Basımevi 1952).
- KÖSEÖĞLU, Nevzat (1952), İstanbul hamamları, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, S.128.
- KUMBARACILAR, İzzet (1938), İstanbul Sebilleri, Kültür Bakanlığı Neşriyatı, İstanbul Devlet Basımevi, İst.
- MANTRAN, Robert (1990), 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İst. 2 C. Çev. M. Ali Kılıçbay-E. Özcan, Ank.
- (2001), İstanbul Tarihi, Çev. Teoman Tunçdoğan, İletişim, İst.
- MEHMED HAFİD Efendi (1271/1855, 2000), "Mehâhu'l-miyâh, İstanbul'un Meşhur İçme suları", İstanbul Su Külliyyatı, XIII, Vakıf Su Tahlilleri, 19 ve 20. yüzyılda İstanbul suları, İst. İSKİ Yay. içinde
- NAZİM Bey (2000, İlk bs. 1341/1923), "İstanbul vilayeti Şehremâneti'ne evkâf'dan devr olunan sular", İstanbul Su Külliyyatı, XIII, Vakıf Su Tahlilleri, 19 ve 20. yüzyılda İstanbul suları, İst. İSKİ Yay. içinde
- NİRVEN, Sadi Nazım (1946), İstanbul suları, Halk Basımevi, İst.
- (1953), İstanbul'da Fatih II. Mehmet Devri Türk Su Medeniyeti, İst.
- (1962), Eski su tesislerinde menbâ başlarına konan nişan taşları, Arkitekt, XXXII, S.307.
- OĞUZ Burhan (1998), Bizans'tan Günümüze İstanbul suları, Simurg Kitapçılık, İst.
- ORMAN, İsmail (2004), "Osmânî Su Medeniyeti:Üsküdar'daki Su Tesisleri Bağlamında Bir Değerlendirme", Üsküdar Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt 1, İst. 118.
- (2005), "Osmânî çeşme mimarisinde namazgâhlı çeşmeler ve Üsküdar'daki örnekleri", II. Üsküdar Sempozyumu, II, 385-404.
- ÖZDENİZ, Engin (1995), İstanbul'daki Kaptan-ı Derya Çeşme ve Sebilleri, İst.
- ÖZTÜRK, Nazif (1983), Mençe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ank.
- (1994), "Batılılaşma döneminde vakıfların çözülmesine yol açan uygulamalar", Vakıflar dergisi, XXIII.
- (1995), Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ank.
- (2000), "Osmânî su vakıfları", Osmânî su medeniyeti, Uluslararası sempozyum, 5-8 Mayıs, 2000, Bildiriler kitabı.
- PAKALIN M. Zeki (1971), Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, 3 C. 2. bs. İst.
- (1978) Maliye teşkilatı tarihi (1442-1930), 4 C. Ank.
- PAMUKCIYAN Kevork (2002), İstanbul Yazıları, İst.,
- PANZAC, Daniel (1997), Osmanlı İmparatorluğu'da Veba (1700-1850), Çev. Serap Yılmaz, İst.
- RAŞİD Ef. (1282/1865-6) Tarih, 5 C. İst.
- Reinhold Lubenau Seyahatnamesi (2012), Osmanlı Ülkesinde 1587-1589, Çev. Turkis Noyan, Kitap Yay. 2 C. İst.
- REMAN, R. (1942), Şifaları Suları Kullanma İlmî, Balneoloji, İst.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1967), "Osmânîlarda narh müessesesi ve 1525 yılı sonunda İstanbul'da fiyatlar", BTDD. S.1, İst.
- (1989a), İktisat tarihi, İst.
- (1989b), Türkiye iktisat tarihi, İst.
- "SAKALAR" (1994), Düden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay. İst.
- SEZGİN Tülay (2005), "Üsküdar'daki örnekleri ile Türbe-Mezar-Sebil-Çeşme ilişkisi" II. Üsküdar Sempozyumu, II, 454-475.
- SU REHBERİ (1960), İstanbul Belediyesi İtfaiye Müdürlüğü İstanbul Belediye Matbaası, İst.
- ŞENSOY, Fatma (2005), XIX. yüzyıl İstanbul'unda vakıf sular, Basılmamış Doktora Tezi

- (2007), Vakıf Su Defterlerinde Üsküdar suları, V. Üsküdar Sempozyumu'nda sunulan tebliğ, İst.
- TABAKOĞLU, Ahmed (1979), "İçtimâî ve İktisâdî Tarih Kaynakları Olarak Osmanlı Bütçeleri", FSH, S.1 (163).
- (1979), İslâm İktisâdına Giriş, Dergâh Yay. İst. (1979, 2.bs. 2008; 3.bs. 2013; 4.bs. 2016; 6.bs. 2024)
- (1984a), "Osmanlı Ekonomisinde Narh Uygulamaları", Kaynaklar, S: 3, Bahar 1984.
- (1984b), "Sosyal ve İktisâdî Yönleriyle Ahilik", XX. Ahilik Bayramı Kongresi'ne Sunulan Tebliğ 1 Eylül 1984 Kırşehir, Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonu Yay. Nu. 5.
- (1984c), "Türk Çalışma Hayatında Fütüvvet ve Ahilik Geleneği", Kaynaklar, S: 2, Kış 1984.
- (1985), Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Mâliyesi, Dergâh Yay. İst.
- (1986, 2014, 2021), Türkiye İktisat Tarihi, Dergâh Yay. İst.
- (1986), "Ahilik ve Gençlik", Ahilik ve Esnaf, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Derneği, İst.
- (1987), "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi", Ülgener'e Armağan, İÜİFM, C.43, nu.1-4, 1984-1985. İst.
- (1989), "Osmanlı Ekonomisinde Emek Piyasası ve Ücretler", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, TTK Bsm, 21-25 Ağustos Ank.
- (1993), " Osmanlı İçtimâî-İktisâdî Yapısı ve Zihni Esasları", Türklere insanî değerler ve insan hakları kitabı içinde, Türk Kültürünü Araştırma Vakfı Yay. İst.1993.
- (2000), "İmdâdiyye", DİA, XXII.
- (2003), İslâm ve Ekonomik Hayat, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 3.bs., Ank.
- (2005a), Toplu Makaleler, I, İktisat Tarihi, Kitabevi Yay. İst.
- (2005b), Toplu Makaleler, II, İslâm İktisadı, Kitabevi Yay. İst.
- (2008), "İstanbul'un Su Tarihi:Roma, Bizans ve Osmanlı Döneminde İstanbul'a Su Temini", Selçuklu'dan Cumhuriyete Şehir Yönetimi kitabı içinde, İst.
- (2010), İstanbul Esnaf Tarihi, Ders Notları, İst.
- (2013), Osmanlı İktisat Tarihi (Edisyon ve Yazarlık), Eskişehir.
- (2016), Osmanlı Mâli Tarihi, Dergâh Yay. İst. (2016, 2. bs. 2020).
- (2017), Osmanlı Dönemi İstanbul Su Tarihi, Marmara Belediyeler Birliği Yay. İst.
- (2024), İstanbul'un İktisâdî ve İçtimâî Tarihi I-Genel, Ketebe Yay. İst.
- (2026), İstanbul'un İktisâdî ve İçtimâî Tarihi II-Der-saadet ve Bilâd-ı selâse, Ketebe Yay. İst.
- TALAS İ. Hakkı-DİNÇ Sıtkı (1948), İstanbul:Kısaca tarihi, coğrafyası, suları, semtleri ve anıtları ile, Suhulet Basımevi, İst.
- TANIŞIK, İbrâhim Hilmi (1943), İstanbul Çeşmeleri I. İstanbul ciheti Maarif Vekilliği Antikite ve Müzeler Müdürlüğü Yay. II, S.3, Maarif Matbaası, İst.
- TARİH BOYUNCA İstanbul suları ve İstanbul Su ve Kanalizasyon Sorunu (1983), İSKİ Genel Müdürlüğü, İst.
- TAŞ Hülya (2008), "Osmânî Kadı Mahkemesindeki 'Şühûd'l-Hâl' Nasıl Değerlendirilebilir?", Bilig, Kış/2008, S.44
- TEKİNDAG, Şehabeddin, "İstanbul", İA, 5/II, 1213.
- TCHIHATCHEF, Pierre de (2000), "İstanbul ve Boğaziçi, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yay, İst.
- TURSUN Bey (1330), Tarih-i Ebu'l-Feth, Haz. Mehmed Arif, TOEM.
- (1977), Tarih-i Ebu'l-Feth, Haz. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti, İst.
- UNAT, Faik Reşad (1974), Hicri tarihleri miladi tarihe çevirme kılavuzu, Ank.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı (1943), Osmanlı devleti teşkilâtı, Kapıkulu ocakları, Ankara, I, 394
- (1957), İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kadılikları, İstanbul Enstitüsü D., III.
- (1984), Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ank.
- ÜNVER, A. Süheyl (1943), Tıb tarihi, İst.
- (1944), Hızır Bey Çelebi İstanbul Nümüne Matbaası, İst.
- (1945), Fâtih'in oğlu Bâyezid'in su yolu haritası, İst.
- (1953a), Fâtih külliyesi câmiî, İst.
- (1953b), İstanbul'da Sahâbe Kabirleri, İst.
- (1995), İstanbul Risaleleri, Haz. İsmail Kara, İBB, Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., nu. 19, İst.
- (1934, 2000), "İstanbul'un Bazı Acı ve Tatlı Sularının Halkça Maruf Şifa Hassaları Hakkında", İstanbul Su Külliyyatı, XIII, Vakıf Su Tahlilleri, 19 ve 20. yüzyılda İstanbul suları, İst. İSKİ Yay. içinde
- YAZICI, Tahsin, "Üsküdar", İA, XIII, 131
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin (1982), "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800", OA, II, İst.
- (1986), "Vakıf", İA, XIII.
- (1999), "Osmanlı toplumu" ODMT içinde, İst.
- (2003), XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi -Bir Sosyal Tarih İncelemesi-, TTK Yay. Ank.
- YILDIZ, Yılmaz (1998), "Osmânî döneminde İstanbul'un yerleşim bölgeleri-Sosyo-ekonomik bir yaklaşım" Basılmamış yüksek lisans tezi, İst.
- YURDAKUL İlhami (derleyen) (2000), XIX. ve XX. yüzyılda İstanbul suları, İst.
- (2010) Aziz Şehre Leziz Su:Dersaadet Su Şirketi (1873-1933), Kitabevi, İst.
- YÜNGÜL, Naci (1957), Taksim Suyu Tesisleri, İstanbul Belediyesi Sular İdaresi, İst.

YER - SU KÜLTÜNÜN GELENEKSEL KÜLTÜRÜMÜZDEKİ YERİ VE ŞİİRİMİZE YANSIMASI

Dr. Mehmet YARDIMCI*

Batıda tapma, tapınma gibi kavramları içermesi nedeniyle insanın doğa üstü güçler karşısında dua etme, kurban verme vb. ritüelleri çeşitli hareketlerle ifade ettiği şekiller olarak yorumlanabilen kült, geleneksel kültürümüzde varlığını hep hissettiren bir olgudur. Türk kültür tarihi incelendiğinde Türklerin Kök Tanrı yanında Yer-Su'lara kurban sundukları da görülmektedir.¹

Eski Türklerde dağların, taşların, yerden kaynaklanan ırmak ve suların, ağaçların insan ya da hayvan şeklinde beliren ruhların olduğuna, ölenlerin Yer-Su ruhlarına karıştıklarına inanılmaktadır.²

Ziya Gökalp, Türklerin Yer-Su terimini kutsal saydıklarını işaret etmektedir.³ Sadettin Gömeç, Bahattin Ögel de benzer görüşler ileri sürmektedir. Oğuz'un ikinci eşinin bir ağaç kovuğunda bulunması ve saçlarının bir ırmak gibi tasvir edilmesi bu terimi genelinde akarsu, dağ, orman; özelinde su, taş ağaç kültü olarak tanımlamaktadır.

Yine yer unsuru olan demirin kötü ruhları kovduğuna inanılmakta ve demir eski Türklerce kutsal sayılmaktadır.

Abdülhalik Çay, "*Türk Ergenekon Bayramı*" adlı çalışmasında nevruzdan bahsederken özellikle su kültü, atalar kültü ve ateş kültü üzerinde durmuş; bu unsurları taşıyan ritüelleri nevruz gelenekleri bağlamında değerlendirmiştir.

Türk folklorunda kutsal ve aydınlık olarak yorumlanan su, tüm Yaratılış ve Türeyiş destanlarında doğanın başlangıç noktasıdır. Kutsallığı ile Fırat Efsanesi gibi pek çok efsaneye kaynaklık etmiş, Anadolu halk kültüründe yerden kaynaklanan ve şifa veren kaplıca sularına kutsallık yükleyip *Cimcime Sultan* gibi ilginç efsaneler oluşturmuştur.

Hızır-İlyas inancının Yer-Su kültünden kaynaklandığı bilinmektedir. Yine *Yağmur Duası* bu kültürün geleneksel kültürümüzdeki önemli halkalarından biridir.

*Arif sundu Musa cihamı biçti
Cebrail çok vakit deryada uçtu
Hak bir avuç toprak deryaya saçtı
Derya süzüldü de yer olmadı mı*

gibi dizeler Yer-Su kültünün işaretlerindendir.

Eski Türklerde yer kültlerine bağlı olarak birçok inanç gelişmiştir. Bunlardan biri de kutsal dağlarla ilgilidir. Mitolojide rüzgâr ve yağmurla ilgili öğelerin de yer-su kültü ile doğrudan bağlı bulunmaktadır.

Ağaç da Yer-Su kültünün en önemli simgelerinden biri olarak geleneksel kültürümüzde önemli yere sahiptir. Hayat Ağacı inancı, meşe, kayın, zeytin vb. ağaçlara yüklenen kutsiyetin şiirlerde:

*Altın yapraklı mübarek kayın
Sekiz gölgeli mukaddes kayın*

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölüm Bşk. Emekli.

¹ Mirali A. Seyidov, *Eski Türk Kitabelerinde Yer Sub Meselesi*, DTCF Dergisi, C.18, S.29, Ank. 1966, s.1

² Emel Esin, *Türk Kozmogonisine Giriş*, Kabaıcı Yay. İst. 2001, s.77

³ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, I. Kitap, İst. 2007, s. 31-42

*Ey mübarek kayın ağacı
Sana kara yapraklı ak kuzu kurban ediyorum*

gibi dile gelişi, kutsal sayılan ağaçların kesilmeyeceği inancı Yer-Su kültürünün günümüzdeki yeri ve önemini sergilemektedir.

Bu ön açıklamalardan hareketle yer-su kültürünün önemli öğelerinden taş, ağaç, ateş ve su kültürünü irdeleyelim.

Anadolu'nun çeşitli kültürlerindeki taşla ilgili inançlar incelendiğinde tarih öncesi devirlerdeki *aterien* denilen kültür devrinde taşın önemli bir yeri olduğu görülür. Sümer, Akad, Babil gibi kültürlerde yer alan ve önemli işlevler yüklenen taş, Anadolu'da, Hititler'de ve daha sonraki kültürlerde hep vardır.

Taşlardaki canlılığa ve gizil güce inancın bir uzantısı olarak tüm Türk boylarında kutsal sayılan *Yada Taşı* üzerine geleneksel kültürümüzde sayısız efsane ve menkıbe oluşmuştur.

Taş yerinde ağırdır biçiminde atasözlerine konu olan taş kimi zaman *Sırt Taşı* gibi şifa kaynağı olarak düşünülmüş, kimi zaman da *Dilek Taşı* gibi umut simgesi olmuştur. Hastalık, şifa için taş taşındığı, suyunu yıkanıp, kaynatılıp içildikten başka, taşın okşandığı, gömüldüğü, gizlendiği, büyüde, yeminde, ilençte, duada kullanıldığı görülmektedir.⁴

Hayatın ve tarihin bütün macerası taşların gizil sırrında saklıdır. Altay Türklerinin Yaratılış Efsanelerinde, uçsuz bucaksız evrende uçan Ülgen, denizden çıkan taşa oturunca rahatlar ve:

*“Denizden çıkan taş fırladı çıktı yüze,
Hemence taşı tuttu, bindi taşın üstüne!
Artık Ülgen memnundu, rahatı bulmuş idi
Üzerinde duracak bir yeri olmuş idi.”⁵*

biçimindeki mitolojik anlatıda görüldüğü gibi taş, yeryüzü, insanlar, bitkiler ve hayvanlar yaratılmadan önemli bir işlev üstlenmiştir.

Dünya durdukça duran taşlar, en kalıcı belgelerdir. Çünkü taşlar biçimlendirilerek oluşturulan eserler ve insan eli ile üzerine işlenen izler, tarihe ışık tutan geçmişten geleceğe uzanan sağlam köprülerdir.

İbrani geleneğine göre Tanrı, Musa'ya “Dağın üstüne, bana doğru gel ve orada kal ki, sana buyruklarımı vereyim” demiştir.

Burada, Tanrı'nın İsrailoğullarına verdiği ve taş levhalar-tabletler üzerine yazılı olan 10 emrinden söz edilmektedir.

Türk kültürünün ana belgelerinden Orhun yazıtlarında taş aracılığıyla, tarihimizin, kültürümüzün ve medeniyetimizin ilk önemli belgelerine ulaştığımız gerçeği bunlardan ilk akla gelenlerdir.

İyi talih ve saadet getiren dağ anlamındaki Kutlug Dağ Uygurlara güç ve bereket verir. Uygur hakanlarından Yü-lun Tigin, Çin sarayından bir kızla evlenmek için Kutlug Dağı'nın taşlarını Çinlilere verince düzen bozulur. Kuşlar, hayvanlar tuhaf tuhaf bağırır, kağanlar peş peşe ölür, kıtlıklar, kıranlar başlar.

Uygurlar göç etmek zorunda kalırlar. Tarihimizdeki bu göç anlatısı kayanın kutsallığını dile getirmesi açısından önemlidir. Buradan hareketle taşların da bir ruhu olduğuna inanılır.

Anadolu sahasına bakıldığında Türk kültür ve tarihinde dağın kutsallığı ve önemi Orta Asya'da olduğu gibi canlılığını korumaktadır. Kanlı Mağara adlı bir

⁴ Prof. Dr. Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ank. 1987, s.19

⁵ Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1971, s. 433

Anadolu efsanesinde Aksultan adlı bir gelinin bir geyiğin üzerine binerek bir dağın üzerindeki mağaraya girip kaybolması ve dağa Akdağ denmesi, Hamza Baba adlı efsanede Hamza Baba'nın dağların, taşların şahitliğini istemesi üzerine dağın taşın ayaklanıp yuvarlanması, “dur” deyince duruşu dağ kültüründeki bu canlılığın örneklerindendir.⁶

Taşlardaki bu canlılığa ve gizil güce inancın bir uzantısı olarak Yakutlarda *yad*, *yada*, *sata*, Kıpçak grubuna bağlı lehçelerde *cay*, *cama*, Kırgızlarda *joytaş*, Oğuz şivesinde ve tüm Anadolu’da *yada taşı* dediğimiz bir taşın yağmur yağdırma gücüne sahip olduğuna inanılır. Taşın canlılığı ve gücü ile ilgili bir anlatıya da Divanü Lügati’t Türk’te rastlanmaktadır.⁷

Çevrelerine belirli tesirler yaydıklarına ve canlı organizmalar üzerinde önemli etkilerde bulunduklarına inanılan bazı taşlara eski uygarlıkların kültürlerinde *tılsımlı taşlar* adı verilmiştir.

Sihirli asalarla ilgili inanç da bu konuyla ilgilidir. Bu asalar birtakım enerjileri çeken, toplayan, dönüştüren taştan yapılmış bir alet konumundadır. Önce Atlantis’te sonra da Mısır’daki inisiyelerin ellerinde görülen bu sihirli asalardan birinin en son Musa Peygamber’de görüldüğü üzerine çeşitli anlatılar bulunmaktadır.

Türk kültüründe kartal, aslan ve kaplumbağanın çok önemli yeri vardır. Bu hayvanların işlevleri nedeniyle önemsendiği için taştan heykelleri yapıp önemli yerlerde kullanılmıştır.

Sabrın, uzun ömrün simgesi kaplumbağa Orhun yazıtlarının temel taşı biçiminde yer alırken, gücün ve azametın simgesi Aslan taş heykeller biçiminde saray kapılarında, Orhun Yazıtlarına giden yolun iki tarafında, oradan esinlenerek de günümüzde Aslanlı Yol adı ile Atatürk’ün anıt kabrinde ve kimi önemli devlet konutlarında kullanılmıştır.

Nemrut dağındaki Antiokos’un mezarı ölüyü kötü ruhlardan korumak amacıyla kartal ve aslan heykelleriyle çevrilmiştir.

Türk kültüründe önemli bir yere sahip kartal Hun İmparatorluğu’nda Gök Tanrı sayılmış, Dede Korkut’ta da kuşların sultanı olarak yorumlanıp Tanrı’ya yakın uçucu kuş diye tanımlanmıştır.

Geleneksel kültürümüzde taş, hep ön planda yer almıştır. Binaların temel taşından başlamak üzere akla gelen her yerde önemli bir işlevle karşımıza çıkmıştır. Sosyal yaşamımız içinde; ark taşı (*oluk*), kuyu taşı (*Kuyu ağızlarına tolanın sığacağı büyüklükteki yayvan taş*), suluk, çeşmelerde yalak taşı, düven altında çakmak taşı, dibek taşı (*Siyah taştan oyularak yapılan dibek*), merdivenlerin ilk basamağı olarak yapılan ayak taşı, binek taşı, fırın taşı, dilek taşı, siğil taşı, hamamlarda *göbek taşı*, camilerde musalla taşı ve mezarlıkta mezar taşı bir çırpıda sayabileceklerimizdendir.

Mermer, ilginç yönleri olan bir taş türüdür. Öncelikle beyazdır ve ölümsüzlüğün rengini yansıtır. Dayanıklı ve uzun ömürlü olmasına karşın biraz da duygusaldır. Çünkü mermer bir heykele parmakla dokunulsa terden bile etkilenir. Bu olaya mermerin ağlaması denir.

Kutsallığına inanılan, hakkında efsaneler anlatılan bazı taşlarla ilgili uygulamalardan taşı ziyaret; çevresinde dolanma, taşla el sürme, vücuda sürme, taşı öpme, üstte taşıma, evde saklama, yerinden alıp belli bir süre sonra alındığı yere bırakma vb. biçiminde yapılmaktadır.

Anadolu’da uğurlu ve kerametli sayılan delik kayaların bulunduğu delik taştan geçmenin uğur getireceğine inanıldığı bilinmektedir.

⁶ Mehmet Yardımcı-Cahit Kavcar, Efsanelerimiz, Malatya, 1990, s.9, 112

⁷ Kaşgarlı Mahmut, Divan ü Lügati’t Türk, Besim Atalay Çevirmesi, C.III, s. 3

Zirveleri gökleri deler gibi yükselen ve başları bulutlar içinde kaybolan dağlar, sanki Tanrı ile konuşur ve ilgi kurar gibi görünmüşlerdir. Bu nedenle Orta Asya'daki dağların çoğu Tanrı ile ilgili adlar almışlardır.

Dağlara, tepelere dinler tarihi içinde verilen öneme temasla Anadolu'da böyle dağ ve tepelere *Kısmet Tepesi*, *Kısmet Dağı* denilmektedir.⁸

Taşlar, tedavi yöntemi olarak kullanılmaları dışında zihinsel yetenekleri geliştirmek, ruhsal gelişime yardımcı olmak, pozitif enerjileri çekmek ve sezgileri güçlendirmek gibi amaçlarla da kullanılmışlardır.

Değerli taşlarla ilgili inanışların bazılarını şu şekildedir:

a. Akik: Sinir sisteminin sağlıklı seyrini sağlar, yorgunluğu giderir öz güveni artırır.

b. Ametist: Cilt hastalıklarını giderir, migren, sitres ve sinir sistemini etkiler, ruhsal dengeyi sağlar.

ç. Kuvars: Kemik ve eklem ağrılarını giderir, sitresi azaltır.

d. Firuze: Solunum yolu hastalıklarını etkiler, boğaz ağrılarını giderir.

e. Lal: Vücudun bağışıklık sistemini güçlendirir.

f. Kaplan gözü: Kemik ve eklemleri güçlendirir, iç huzuru sağlar.⁹

Taş, sosyal yaşamımızı ve geleneksel kültürümüze o denli yer etmiştir ki; beddualarımızda;

Başına taş düşse,

Sidikliğine taş dura

gibi ilenmelerin yanı sıra analarımızın her birini bir amaç için söylediği:

Taş ol da baş yar

Taş taş üstünde olur, ev ev üstünde olmaz

Taş yerinde ağırdır

Taş atana ekmek at

Taş çömleğe çarparsa vay çömleğin haline;

Çömlek taşa çarparsa yine vay çömleğin haline

biçimindeki özgün atasözlerimizle;

Taşa tutmak

Taş yürekli

gibi deyimler sadece birkaç örneğidir.

Türkülerimizde:

Aşan bilir karlı dağın ardını

Çeken bilir ayrılığın derdini

A dağlar ah ulu dağlar

Eşinden ayrılan ağlar

biçiminde yer alan dağ kültü, âşıklarımızın deyişlerinde yer-su kültürünü yansıtan ana öğelerden biri olarak yer almıştır.

Taşlarla ilgili inanma ve uygulamaların biri de siğil ocağında ocak zadenin siğil üzerine dua okuyarak gücüne inandığı taşı siğil üzerinde gezdirerek siğili giderme olgusu taşlarla ilgili inanma ve uygulamaların bir başka boyutudur.

Kimi toplumlarda ölünün ruhunun onun mezar taşında yaşadığı inancı halâ korunmakta, bunun için mezar üzerine taş konulmaktadır.

Halen ünlü kişilerin taştan heykellerini yapma geleneği ruhun taşa yaşatma duygusundan kaynaklanmaktadır.

⁸ Halikarnas Balıkcısı (Cevat Şakir), Anadolu Tanrıları, İst. 1962, s. 86

⁹ Nilgün Sözer, Taşların Gizli Gücü, A'dan Z'ye Taşlar, İst. 2007, s.49

Toprak da su kaynaklarını, madenleri ve tüm cevherleri içinde saklayan hazine olup içindeki yararlı maddeleri bir ana sütü gibi vererek üretimi ve çoğalmayı sağlayan doğurgan bir ana görevi üstlenen bir kùltürdür.

Taşla ilgili inanma ve uygulamalar o kadar çeşitlidir ki örneğin mezar başına mutlaka iki taş dikilir. Bunlardan baş kısmındaki ölüm, öbür dünya; ayak ucundakinin ise hayat, bu dünya için olduğuna inanılır.

Mezarlıkta dua okurken kabrin ayak ucunda durularak dua okunur. Bu şekilde bu dünyadan, öbür dünyadakine iyi niyet dilekleri gönderildiğine inanılır.

Ölü çıkan evde cenazenin yıkıldığı yere irice bir taş bırakılırsa yakın sürede evden ikinci bir cenaze çıkmayacağına inanılır.

Hidrellezde taş taş üstüne koyarak ev maketi yapanın yakın zamanda ev sahibi olacağına inanılır.

Yaratılıştan bu yana, insanoğlunun kullandığı, en temel araçlardan biri ateştir. İlk ateşin kaynağı da toprağa düşen yıldırımdır. Ateşin denetim altına alınması, yani istenildiği zaman yakılıp söndürülmesi uygarlığa giden yolun başlangıcı kabul edilir.

Mitolojiye göre, ateşi ilkin göğü, dağları ve denizleri yaratan Gaia'nın oğlu Prometheus keşfederek tanrılardan çalmış ve insanlara vermiştir.

Ateş ilkel toplumlarda gūnahtan arınma ayinlerinde manevi bir araç olarak değerlendirilmiştir.

Ateş, yakma, ısı ve ışık verme, korkutma, korunma ve haberleşme aracı olarak kullanılma gibi etkileri nedeniyle insanoğlunun saygı duyduğu bir madde olup tanrı katına çıkarılmış ve bir kùlt objesi olmuştur.

Türk mitolojik sisteminde ateş ve ocak kùltürünün başlıca fonksiyonu insanları, onların ailelerini beladan, hastalıklardan koruma gūnahlardan rınma ve evin bereketini sağlamaktadır. Bugün gūnahlardan arınmak için nevrız gelenekleri arasında uygulanan ateşten atlama, birliğı ve beraberliğı sağlamak için de ateş etrafında çember oluşturma bu kùltün izleridir.

Türk Moğol topluluklarının inançlarından en önemlisi çok kutsal sayılan ateşin de bir ruh olduğuna inanılmasıdır. Ateşin gūnahlardan arındırmayla ilgili güç ve kutsallığı onun bir taraftan yeryüzündeki bitki örtüsünü tahrip ederken hemen ardından aynı yerlerde yepyeni ve gūnahsız bir doğanın oluşmasını sağlamasından ileri gelir. Anadolu'da anız yakma geleneğı bu düşüncenin izlerini taşımaktadır.

Türkler arasında *ocağı yanmak* sözü ailenin var olmasına delil olarak alkış (dua); ocağı sönmek ifadesi de ailenin yok olmasına işaret olarak kargış (beddua) ifadesi yaygınlık kazanmıştır.

Anadolu'nun birçok yerinde ateş kutsal sayılır. Ateşe karşı tükürmenin, ateşe su dökmenin, gece vakti komşuya ateş vermenin uğursuzluk sayılması ateş kùltünden ve ateşin kutsal sayıldığı dönemlerden günümüze kalan uygulamalardır. Dünyayı yaratan dört etkenden ikisi ateş ve hava olup erkek karaktere sahip, diğeri ikisi de toprak ve su olup dişi karaktere sahip olduğu düşüncesi yaygındır.

Doğada çiftlerin daima bir birine gereksinimleri olduğu bir gerçektir. Ateş havasız olamayacağı gibi toprak da susuz olamaz.

Doğanın yeşermesi, suyun balık vb. canlıları çoğaltması dişi karakterindendir. Hava, ateş, su ve toprak tek tek yaşamın simgeleri oldukları halde tek tek değil ancak dördü bir arada oldukları taktirde yaşam sürdürülebilir. Bu kùltlerden biri olmadan yaşam olmaz.

Anadolu topraklarında ateşin kutsallığı İslâm dininin benimsenmesinden sonra da sürüp gitmiştir. Ahilerde, Bektaşilerde ve Mevlevilerde ateş ve ateşin bulunduğu ocak kutsal sayılmıştır. Bütün bu inançların özünde yer-su kùltünün ve çok eski çağ

dinlerinin, ateşin bir tanrı olarak kutlandığı dönemlerin derin izleri ve köklü kalıntıları vardır.¹⁰

Mecusi ve Zerdüşt dinine mensup olanların ateşperest oldukları, bir küvet içinde yaktıkları ateş karşısında ibadet ettikleri bilinmektedir. Onlara göre yakılan ateş tanrı, ateşin bulunduğu yer ise ocaktır.¹¹

Kiliselerde ve türbelerde mum yakma, nevruz ateşi yakıp üzerinden atlama bu kültürün geleneksel kültürümüzde yaşatılmasının örnekleridir.

İnsanoğlu ilk çağlarda, yeryüzündeki temel maddeleri aramış ve suyu buldukları dört temel maddenin anası kabul etmiştir.

Bütün kültürlerde olduğu gibi geleneksel kültürümüzde de başlangıçta yalnızca su olduğu ve ilk canlıların su aracılığıyla yaratıldığı kabul edilir. Dede Korkut “*suya ecel gelmez*” sözünü bu gerçekten hareketle söylemiştir.

Çünkü Türk mitolojisi suyu ölümsüz kabul etmekle kalmaz, Tanrı’nın önce suyu yarattığını kabul eder. Bu nedenle Türk efsanelerinde geçen *Dirilik Suyu* önem arz etmektedir. Dirilik suyu, tasavvuftaki vahdet-i vücud düşüncesinin efsanelere yansımalarıdır.

Halk arasında insanın bu dört unsurda kemale ereceği düşünülerek *su gibi aziz, hava gibi lâtif, toprak gibi mütevazi ve ateş gibi sıcak* olması tavsiye edilmiştir.

Aziz görülüp her şeyin sudan yaratıldığı bildirilmiş fakat suyun neden yaratıldığından söz edilmemiştir. Tıpkı ruh gibi o da gizli bir hazinenin içinden çıkmış gibidir.

Yeryüzü başlangıçta büyük bir okyanus ile ve bu okyanusun üzerinde ruhlar alemi ile kaplıydı. Tıpkı tasavvuftaki *vücut-ı mutlak* gibi. Bu hal sonraları:

Arif sundu, Musa cihanı biçti
Cebrail çok vakit deryada uçtu
Hak bir avuç toprak deryaya saçtı
Derya süzülüp de yer olmadı mı

biçiminde Bektaşî nefeslerine kadar yansımıştır.

Su aslında cansızdır, ancak canını cansız olanlardan alan diğer yaşayanlar gibi su olmadan can ve canlı da olmamaktadır.

Canlıların hayatta kalmalarını sağlayan başlıca gıda su olduğu için halk ona hayat adını vermiştir. Su her yerde devadır. İlaç bile su ile içilir.

Sel, Türk mitolojisinde oldukça önemlidir. Hatta Selçuk adının bile kökünün selden geldiği söylenebilir.

Cengiz Han kabilesinin adı *kılan* ya da *kıyan*’dır. *Kıyan* sözü Türkçe *kayan* yani selden gelmektedir.

Anadolu baştan başa efsanelerle doludur. Bunların içerisinde nehirler, ırmaklar, kaynaklar ve kaplıcalarla ilgili yüzlerce efsane saymak mümkündür.

Anadolu’da yerden kaynayan ve hasta insanlara şifa veren sular bulunmaktadır. *Zemzem* suyunun yerden fışkırması öyküsüne benzeyen efsaneler anlatılmaktadır.

Haymana’da Cime Sultan efsanesi gibi Gönen, Havza, Sulusaray, Amasya Terziköy vb. yerlerdeki kaplıca sularının ilginç öyküleri bulunmaktadır.

Fırat’ın kaynağı olarak bilinen Dumlu Erzurum topraklarında ve aynı adı taşıyan köyün yakınında doğmaktadır. Adını Horasan’dan gelmiş Dumlu Sultan adlı evliyadan almıştır.

Dumlu Sultan, Horasan’da iken *batın gözü* ile Fırat’ın kaynağını görmüşler. Ona oraya gidip yerleşmesini buyurmuşlar. Gelmiş, yerleşip bir zaviye kurmuş. Suyun

¹⁰ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Bütün Yönleri İle Anadolu İnançları*, İst. 1974, s. 74-75

¹¹ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, İst. 2007, s.57

nereden çıktığını merak etmiş. Eline bir tas alıp havaya kaldırmış. Boş tas su ile dolmuş. Efsaneye göre Fırat sularını gökten almış. Bu kaynağın suyunda olağanüstü güçlerin olduğuna inanılarak çeşitli efsaneler oluşturulmuştur.

Geleneksel kültürümüzde inanışa göre Hızır ve İlyas iki kardeşdir. Bu kardeşlerden birisi karadakileri, diğeri de sudakileri kötülöklere karşı korur. İki kardeş her yıl 6 Mayıs'ta bir su başında bir araya gelirler. Bu buluşma Hıdrellez şenlikleri olarak kutlanır.

Halk pratiklerinde de *Çömçe Gelin* adı ile:

*Yağ yağ yağmur
Teknede hamur
Ver Allah'ım ver
Selli sulu yağmur*

tekerlemesine bağlı olarak çocuk oyunları arasında sayılabilen yağmur duası geleneği de uygulanır.

Kirli su yoktur, kirlenilmiş su vardır diyen atalarımızın, uzun denemelerine dayanan yargıların genel kural biçiminde söylenen atasözlerimizin önemli bir bölümü su ile ilgilidir. Bunlardan:

- *Derin su yavaş akar.*
- *Dereyi tepeyi sel bilir iyiyi kötüyü el bilir.*
- *Taşıma su ile değirmen dönmez.*
- *Dünyayı sel bassa ördeğe vız gelir.*

gibileri sadece birkaçıdır.

Deyimlerimizden: *Su almak, su gibi ezberlemek, su katılmamış, su kesmek* gibi söz değerlerimiz de su ile ilgili önemli söylemlerimizdendir.

Genel olarak atalarımız akan sularla gizli bir güç olduğunu hissetmişler ve korkmuşlardır. Bu korku nedeniyle Anadolu'da suyun üstünden geçerken suya bakılmaz. Eğer çok bakılırsa su iyisi o kişinin başını döndürüp gözünü karartır.¹²

Köylerde ilk defa suya giden genç gelin su anasına adak için suyun haftına demir para atar. Kutsal kabul edilen bazı sulara para atma geleneği bu anlayışın ürünüdür.

Vücudumuzun önemli bir bölümü su olduğu halde ve dörtte üçü su olan bir evrende yaşadığımız halde suyu gereği gibi tanımadığımız önemli bir gerçektir. Hayalî'nin:

*Cihan ârâ cihan içindedir ârâyı bilmezler
Ol mâhiler ki derya içredir deryâyı bilmezler*

dediği gibi yaşamımızın tüm evrelerinde en önemli unsurlardan biri olan suyun geleneksel kültürümüzdeki yerini ne denli az bildiğimiz ortadadır.

Çağlayan sular ve akıntılı seller, Türk mitolojisinin en önemli konuları ve motifleri arasındadır. Âşığın:

*Cennetteki ol dört ırmak
Coşkun akan sel bizdedir*

deyişindeki "*coşkun akan sel*" Türk halkının his ve düşüncelerini kaplayan yer-su kültürü ile ilgili en önemli mitolojik motiflerden biridir. Yine Yunus Emre'nin:

*Şol cennetin ırmakları
Akar Allh deyü deyü*

deyişi de kutsal ırmak kavramını en açık dille sergilemektedir.

¹² Hayrettin İvgin, Türk Mitolojisinde Deniz, Türk Kültüründe Deniz ve Deniz Edebiyatı Sempozyumu, 27 Nisan-2 Mayıs, Antalya, Bildiriler Kitabı, Ank. 2008, s.150

Âşıklar yurdun dört bucağında dereli, çaylı, çeşmeli, pınarlı, selli türküler söylemişlerdir. Bunlardan Balıkesir Sındırgı yöresinde söylenen:

*Ak pınar yapısına
Gün doğmuş kapısına
Eminem çiçek yollamış
Uyandım kokusuna*

biçiminde başlayan türkü güzel örneklerden biridir.

*Onsekizdir siyah saçın örgüsü
Bu güzellik sana Hakkın vergisi
Suya düştü Ümmü kızın kendisi
Katil göller, nere kodun Ümmü'mü*

biçimindeki acıklı türkü, yine acıklı türkülerden *Gelin Ayşem* türküsü, Çukurova'da oyunlu türkülerden olan:

*Suya giden allı gelin
Niçin böyle salınırsın
Gelin bir su ver içeyim
Gelin kimin gelinisin*

türküsü çeşitli olay ve durumlar nedeniyle âşıkların diline ve teline yansıyan deyişlerdendir.

Pınarla ilgili deyişlerden olup yazarı unutulduğu için repertuarlarda anonim olarak görülen bir Orta Anadolu türküsü:

*Pınar senin ne belalı başın var
Baş ucunda elvan elvan taşın var
Yarenin var, yoldaşın var, eşin var
Yandım kızlar bir su verin pınardan*

biçimindeki türkü pınarla ilgili türkülerin en güzellerinden biridir.

Adları unutulmayan âşıklarımızın içinde su ile ilgili şiir söylememiş olanı hemen hemen yok gibidir. Bunlardan Karacaoğlan pınar başlarını mekân tutup:

*Akça kızlar göç eyledi yurdundan
Koç yiğitler deli oldu derdinden
Gün öyle sonu da belin ardından
Saydım altı güzel indi pınara*

deyip altı güzelin bir bir özelliklerini sayıp dökmüştür.

Dadaloğlu'nun ünlü Kızılırmak Ağıtı ise âşığın dilinde ve telinde:

*Kızılırmak parça parça olaydın
Her parçanı bir diyara salaydın
Sen de benim gibi yarsız kalaydın
Kızılırmak nettin allı gelini
Gerdanı püskürtme benli gelini*

biçiminde yüreğimizi dağlamıştır.

Su iyesi çeşitli biçimleriyle Anadolu'nun hemen her köşesinde geleneksel kültürümüze bağlı pratikler olarak uygulanmaktadır. Akarsulardaki mistik gücün olumsuzlukların önüne geçeceğine inanılır.

Ağrı ve Kars'ta baharın ilk günü suya girildiğinde “ağırlığımı, kirliliğimi, kelliğimi, hastalıklarımı su götüre” denir.

Tokat, Sivas ve Kars yöresinde kısmet açmak için yedi ayrı kaynak suyundan su getirilip sabah ezanı bu suyla yıkanılır.

Geleneksel kültürümüzde göllerin meydana gelişi de olağanüstü olaylarla açıklanır. Kimi denizlerin ve göllerin kurban istediklerine inanılır.

Zonguldak'ta yaşayan geleneğe göre, Karadeniz'de balığa çıkanların kadınları, fırtınanın azdığı zamanlar bezden yapılmış bebekleri denize atarlar. Kara bir ineğin sütünü sağıp denize dökerler, ya da gemiciler suyun yüzüne zeytinyağı dökerek azgın suların yatışacağını inanırlar.

KAYNAKÇA

1. Halikarnas Balıkcısı (Cevat Şakir), Anadolu Tanrıları, İst. 1962
2. Fuzuli Bayat, **Türk Mitolojik Sistemi 2**, İst. 2007
3. Özkul Çobanoğlu, Türk Mitolojisinin Kutsal Sabit Mekân Fikrinin Yaratılış Tipolojisi Üzerine Tespitler, Uluslar arası Türkistan Halk Kültürü Sempozyumu, Muğla, 2001
4. Pervin Ergun, **Türk Kültüründe Ağaç Kültü**, Ank. 2004
5. Necmettin Ersoy, **Semboller ve Yorumları**, İst. 2007
6. Emel Esin, *Türk Kozmogonisine Giriş*, Kabalcı Yay. İst. 2001
7. İsmet Zeki Eyüboğlu, **Bütün Yönleri İle Anadolu İnançları**, İst. 1974
8. Deniz Gezgin, Su Mitosları, İst. 2009
9. Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, I. Kitap, İst. 2007
10. Hayrettin İvgin, Türk Mitolojisinde Deniz, Türk Kültüründe Deniz ve Deniz Edebiyatı Sempozyumu, 27 Nisan-2 Mayıs, Antalya, Bildiriler Kitabı, Ank. 2008
11. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, Ankara, 1971
12. Muharrem Kaya, Mitolojiden Efsaneye, Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri, İst. 2007
13. İskender Pala, Dört Güzeller, Toprak, Su, Hava, Ateş, İst. 2008
14. Prof. Dr. Hikmet Tanyu, Türklerde Taşla İlgili İnançlar, Ank. 1987
15. Mirali A. Seyidov, *Eski Türk Kitabelerinde Yer Sub Meselesi*, DTCF Dergisi, C.18, S.29, Ank. 1966
16. Nilgün Sözer, Taşların Gizli Gücü, A'dan Z'ye Taşlar, İst. 2007
17. Mehmet Yardımcı-Cahit Kavcar, Efsanelerimiz, Malatya, 1990

Osmanlı Dönemi İstanbul Su Yapıları

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi

Suyollarının ve tesislerinin bakımında ve korunmasında en önemli rol su yolu köy ve köylülerine aitti. Bozulan suyollarının tamir edilmesi zaman zaman gündeme gelmekteydi.¹

Su tesislerinin korunmasında etraflarının ağaçlı olmalarının büyük önemi vardır. Bugün de Bendler'de bunu görüyoruz. Bu ciltlerde, korucuların bentlere zarar verebileceği gerekçesiyle koru ve ormanlardan yaş ağaç kestirmemelerinin görev alanlarında olduğu belirtilmektedir. Bend, orman ve suyolları korucularının, İstanbul Evkâf Müdüriyeti Su İdâresine bağlı ve atlı veya yaya olarak görev yaptıkları biliniyor.

Yine belgelerde geçen Güzelce koru, Beğlik, Çiftelhavuz (Terkos, Kemerler, Orta Belgrad),² Hâdım ve Dâvûd Paşa (Kemerburgaz), Bahçeköy³ koruları aynı işlevi görmüş olmalıdır.

Suyolları üzerinde boş bırakılması emrolunan yerlere bağ, bahçe ve bina kurdurulmaması isteniyordu.⁴

Bendler, havuzlar, kemerler, ıskaralar, seddler, maksemeler, kubbeler, Eğrikapı savağı gibi, savaklar, bacalar, Beyoğlu yani Taksim hazinesi gibi su hazineleri önemli su tesislerindendir.⁵

Osmanlı devrinde şehrin su ihtiyacını sağlayan tesislerin hepsi sur dışındadır. Bunların büyük kısmı bugün Sarıyer, Eyüp, Gaziosman Paşa ve Esenler ilçeleri içindedir. İstanbul'un su ihtiyacı, şehir dışındaki kaynaklardan toplanan suların kemerler ve yeraltı kanallarıyla surların içine getirilip yüksek noktalarda inşa edilen büyük havuzlarda biriktirildikten sonra yine kanallarla çeşitli yerlere dağıtılmasıyla karşılanıyordu. Yalnız Roma devrine ait olan Valens (Bozdoğan) kemeri sur içinde şehrin içinde iki yüksek noktasında su yolu taşımaktaydı. Şehir dışındaki birçok kemerden Mâzulkemer ve Fatih ile Süleymaniye arasında yer alan Bozdoğan kemeri bugüne ulaşmıştır.

A. KEMERLER

Kemerler çoğunlukla Kırkçeşme, birazı da Halkalı ve Taksim suyolları üzerindedir.

¹ Su kaynak, yol ve tesislerinin korunması ve temiz tutulması için civar köyler vergi muafiyetleri karşılığında görevlendirilmişlerdi. Bkz. Kömürçüyan-Andreasyan, 1988, 176; Beykoz'da, miri suyolları üzerine ağaç dikip bina inşa eden kişilerin müdahalelerinin önlenmesine dair hüküm: Mühimme, 47/12/30.

² Çiftelhavz konusu hakkında bkz: Kırkçeşme suyuna mülhak katmalardan yarım masura suya mutasarrıf olan Ahmed Bey'in suyunu Karaki mahallesinde evine bağlanmak üzere el-Hacc Mehmet Ferit Efendi'ye ferâğına dair temessük kaydı. ...Matbah-ı âmire emini Mahmûd Efendi Havâss-ı refî'a kazâsına tâbî' Terkos nâhiyesi civârında Çiftelhavz korısı dâhilinde Kırslıhavz kurbında hafır itirdiği âbâr-ı müteferrikadan nübû' idüp...Karaki mahallesinde hânesine cereyân eylemek üzere virilen temessük işbu mahalle kayd olındı: Kırkçeşme 1, 13-1/93b/1:15 Rebiü'l-evvel 1260/4 Nisan 1844.

³ Dâvûd Paşa konusu hakkında: "...el-Hacc Yûsuf Efendi denen sâhibü'l-hayrun binâ ve ihyâsına muvaffak olduğu Âstâne-i aliyyede Cıgâlzâde sarâyı kurbında kâin mekteb-i şerifi ve sebîlhâne-i latîf ve mahall-i sâ'irede müte'addid çeşmelerine câri mâ-i lezziden Havâss-ı aliyye kazâsında Kemerler cânibinde Ayvad kemerine karşı Dâvûd Paşa korısı denen mahallde Çakal deresi denen mevzî'da bâ izn-i Sultânî müceddeden hafır olunan âbâr-ı müte'addide tahte'l-arz lağmlar ve kanavât ile cem' u tahsil itdiğüm...": Kırkçeşme 1, 13-1/115a/1: gurre-i Rebiü'l-evvel 1268/25 Aralık 1851.

⁴ Mühimme, 19/135/286: Fi 9 Safer 980/21 Haziran 1572. Ayrıca bkz. Mühimme, 47/12/30; Mühimme, 55/90/158; Mühimme, 73/240/559: Yevmü'l-ahad Fi 18 Ramazân sene selâse; : Suyolcu 1, 11/15/1: Fi evâil-i Safer 1277/19-28 Ağustos 1860.

⁵ Tekindağ, İA, 5/II, 1213; Eyice, İA, 5/II, 1214/85-103.

1. Kırkçeşme Kemerleri

Kırkçeşme suları, genellikle, Süleymân I. (1520-1566) tarafından, Mimar Sinân'a yaptırılan veya tamir ettirilen kemerlerden akıtılmıştır.⁶

Kağıthâne deresinin batısından kaynaklanan Kırkçeşme suları az çok engebeli bir araziden geçtiğinden bu suların yollarında o dereleri ve vadileri geçirmek için çeşitli kemerler yapılmıştır. Bu isale hattı üzerinde 5 tanesi 2 veya 3 katlı olmak üzere 35 su kemeri vardır: Mavlova (Mağlova, Moğlova, Muallak) kemeri,⁷ Uzunkemer (Sultân Süleymân kemeri),⁸ Güzelcekemer,⁹ Eğrikemer (Koğuk, Kovukkemer, Burgaz kemeri)¹⁰ ve Paşa kemeri.¹¹ Bunların dışında olup tek katlı olmakla birlikte önemli kemerler vardır: Ayvad kemeri,¹² Kurt kemeri (Bend kemeri,¹³ Karakemer,¹⁴ Kırıkkemer,¹⁵ Balıklıkemer¹⁶ ve Vâlîde kemeri.¹⁷

Kırkçeşme kemerlerinin her iki ucuna kontrol bacaları yapılmış ve üzerleri üçgen şeklinde kapatılarak üzerinde yürünmesi engellenerek kemer üzerinden geçen su kanalları koruma altına alınmıştır.

Kırkçeşme ve Halkalı kemerlerinden Ma'zûl, Bozdoğan (Valens), Karakemer ve Turunçluk kemerleri IV. yy.da yapılan Roma kemerleridir.

Akyar (Cebeci, Küçükköy) kemeri Akyar deresinin bulunduğu vadidedir. Vîrân kemeri Turunçluk suyu üzerindedir.

Karakemer (Cebeci), XVI yüzyılda onarılarak Süleymâniye suyolunun Çınar kolu bu kemerden geçirilmiştir. "Derinmaslak önünde" olduğu belirtilen kemer halen taşocaklarının artıkları altında kaybolmuştur.¹⁸ Cicos çiftliği yakınında olup Mehmed II. (1451-1481) tarafından kullanıldığı bilinen Turunçluk kemeri ise bugün mevcut değildir.¹⁹

⁶ "...Sultân Süleymân Hân tâbe serâhu hazretlerinin kemerlerinden güzêrân iden Kırkçeşme suyundan...":Kırkçeşme 1, 13-1/56a/2:gurre-i Cemâziye'l-evvel 1266/15 Mart 1850.

⁷ Kırkçeşme tesisleri içindeki kemerlerden Mavlova kemeri 2 katlı ve 16 gözlüdür. Yüksekliği 35 m. ve uzunluğu 258 m.dir. Iustinianus tarafından yaptırıldığı görüşü Dalman tarafından düzeltilmiş ve bir Osmanlı eseri olduğu kabul edilmiştir:Eyice, İA, 5/II, 1214/87; Çeçen, 1988, 48; 1999b, 40.

⁸ Uzunkemer 26 m. yüksekliğinde ve 710 m. uzunluğunda, 2 katlı ve 97 gözlüdür. Sinân'ın sâde, fakat haşmetli bir eseri olan bu kemer 1563'teki kasırgadan sonra tamir edilmişti:Eyice, İA, 5/II, 1214/87; Çeçen, 1988, 48; 1999b, 40.

⁹ Kanunî devrinde Mimar Sinân tarafından yapılan Cebeci köyü kemeri veya Güzelcekemer de 2 katlı 19 gözlüdür. Yüksekliği 35 m. uzunluğu 165 m.dir. Altından geçen Alibey deresinin akıntısına karşı ayakları mahmuzludur:Eyice, İA, 5/II, 1214/87; Çeçen, 1988, 48; 1999b, 40.

¹⁰ Kemberburgaz Eğri kemeri (Kovukkemer) 3 katlı ve 47 gözlüdür. Andronikos Komnenos (1183-1185 tarafından yaptırma ihtimali yüksek olsa da Konstantinus kemeri olarak adlandırılması yanlıştır:Eyice, İA, 5/II, 1214/87; Çeçen, 1988, 48; 1999b, 40.

¹¹ Kırkçeşme şebekesindeki ufak ölçüdeki kemerlerden Paşa deresi üzerindeki Paşa kemeri, 102 m. uzunluğunda ve 11 m. kadar yüksekliğinde, 2 katlı 13 gözlü bir kemerdir:Eyice, İA, 5/II, 1214/87; Çeçen, 1988, 48; 1999b, 40.

¹² "...Çiğalzâde sarâyı kurbında kâin mekteb-i şerîf ve sebilhâne-i latîf ve mahall-i sâirede müte'addid çeşmelerine câri mâ-i lezizden Havâss-ı aliyye kazâsında Kemerler cânibinde Ayvad kemerine karşı Dâvûd Paşa korısı denen mahallde Çakal deresi denen mevzî'da bâ izn-i Sultânî müceddeden hafr olunan âbâr-ı müte'addide...":Kırkçeşme 1, 13-1/115a/1:gurre-i Rebiü'l-evvel 1268/25 Aralık 1851.

¹³ Küçük kemerlerden Kurt kemeri (veya Bend kemeri) 257 m. uzunluğunda ve 1-7 m. yüksekliğinde mütevâzî bir yapıdır:Eyice, İA, 5/II, 1214/87.

¹⁴ "...Çiftelhavz yolında Karakemer ile Çorbacı kemeri beyninde Küçükkemer kurbında İbrâhîm Hânzâde suyu mukâbelesinde Devcioğlu bostânı yanında...":Kırkçeşme 1, 13-1/128a/2:7 Receb 1254/26 Eylül 1838;

¹⁵ "...Kemerler cânibinde Karakemer kurbında Vîrânîoğlu bostânı derûnında merhûm Hamza Paşa suyu dimeğle ma'rûf mâ-i lezizden müfrez nisf masura mâ-i lezizün katması mevcûd olup...":Kırkçeşme 1, 13-1/129b/1:16 Zî'l-hicce 1257/30 Aralık 1841;

¹⁶ "...Kemerler cânibinde Karakemer kurbında Vîrânîoğlu bostânı içinde cem' u tahsil ve Karakemer suyu yolına ilhâk u icrâ olunan 2,5 masura mâ-i lezizden nisf ma-sura mâ-i leziz...":Kırkçeşme 2, 14-1/173a/1:13 Şevvâl 1253/10 Ocak 1838.

¹⁷ Kırıkkemer'in yüksekliği 35 m. uzunluğu 342 m.olup ve 3 katlı olarak inşa edilmiştir.

¹⁸ "...Muhâsebe-i evvel-i sâbikâ Ahmed Efendi Havâss-ı ref'â kazâsına tâbî' Cebehâneci karyesi kurbında Balıklıhavz denen mevzî'da kendi mâilyla hafr ve taht'e'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsil itirdiği hakk-ı mecrâdan mâ'adâ suyunu Balıklı kemeri suyu yolına bâ izn-i mütevellî-ilhâk ve idrâc eylediği 1,5 masura mâ-i lezizden müfrez nisf masura mâ-i lezizün katması mevcûd olup vakf-ı mezkûrın suyu tarîkına cereyân itmekde olduğundan...":Kırkçeşme 1, 13-1/126a/1:gurre-i Recep 1258/8 Ağustos 1842; Kırkçeşme 2, 14-1/189b/2:17 Rebiü'l-âhîr 1254/10 Temmuz 1838

¹⁹ Çeçen, 1999a, 70-86 ve 1999b, 40-41.

¹⁸ Çeçen, 1999a, 31; Kömürçiyen-Andreasyan, 1988, 175.

¹⁹ Çeçen, 1999a, 31-32; Kömürçiyen-Andreasyan, 1988, 175.

Kırkçeşme suyolları, Kâğıthane deresini aştığı Doğu kolu üzerinde, en önemlileri Paşa kemeri²⁰ ve Eğrikemer²¹ olmak üzere, 6 kemer vardır. Tesis tamamlandıktan sonra yine Doğu kolu üzerinde Topuz bendi (Karanlıkbend), Büyükbend ve Kirazlıbend yaptırılmıştır.

Kuzey kolu üzerinde de Uzunkemer başta olmak üzere üç kemer vardır. Bu kol üzerinde de Ayvad bendi yaptırılarak şehre verilen su arttırılmıştır.

Uzunkemer ve Eğrikemer arasında bugün Eyüp'e bağlı Kemberburgaz köyü bulunmaktadır.

Belgrad köyü bendlerinin sularını taşıyan Her iki kol da Osman II. (1618-1622)'ın yaptırdığı Burgazköyü civarındaki Başhavuz denen dairesel bir havuzda birleşirlerdi.

Başhavuz'dan çıkan Kırkçeşme sularının ana lağı (galeri) başlangıçta yeraltındaydı. Daha sonra Mavlova kemerinin²² yapıyla Alibey deresini bu kemer ile aşmıştı. Bundan sonra yine lağı (galeri) içerisinde dağ eteklerini dolaşarak Güzelcekemere (Gözlücekemer)²³ ulaşır. Güzelcekemer'in sonunda Bizans zamanından kalan ve Cebeci köyü civarından gelen eski su yolu (Ceneviz lağı) Kanunî Sultân Süleymân'ın yaptırdığı yol ile birleşir.

Güzelcekemer'de üç su yolu birleşir. Biri Başhavuz'dan gelen yol; ikincisi Bizans zamanından kalan ve Cebeci köyü civarından gelen eski Bizans su yolu (Ceneviz lağı); üçüncüsü İstanbul yönünden gelen yol. Petnahor (Göktürk) ve Burgaz köyleri arasındaki Uzuncakemer gibi bu Güzelcekemer de Süleymân I. (1520-1566) zamanında inşa edilmiştir. Andronikos Komnenos (1183-1185) zamanından kalan Eğrikemer ile Kanunî'nin bu Uzunca ve Güzelcekemerleri, Belgrad bendlerini asıl Kırkçeşme suyollarına ulaştıran mecrâ üzerinde tarihi ve güzel üç eser teşkil ederler.²⁴

Kırkçeşme şebekesi Ahmed III. (1703-1730) 'ın yaptırdığı beş bendin sularını ulaştıran bu kemerler yanında Deliklitaş, Aziz Paşa, Cebeci, Arpacı, Vîrân, Kumrulu, Sarı Süleymân, Çavuşköy, Suludere, Uzunkoltuk, Çiftekemere gibi Mehmed II. (1451-1481) zamanında yapılmış 21 küçük kemeri de geçerek

²⁰ "...Burgos karyesi kurbında Devceibostânı ve İbrâhîm Hânzâde suyu ve Paşa kemeri beylerinde kimesnenün mülk ve harîmi olmayan mevzi'-i hâlîde kendi mâliyla müceddeden hafr-ı âbâr-ı mûte'addide lağm ü kanavât ile cem' u tahsîl ve Kırkçeşme suyu lağmına ta'yîn eylediği hakk-ı mecrâdan mâ'adâ 5 çuvaldız mâ-i lezîzen müfrez nısf masura mâ-i lezîzün katması mu'âyene olındukda..."Kırkçeşme 1, 13-1/20b/1:13 Şevvâl 1258/17 Kasım 1842;

"...Cebehânci karyesi civârında Devcioğlu bostânı dimeğle arîf mevzi'da İbrâhîm Hânzâde suyu ve Paşa kemeri beyinde hâsıl ve müctemi' olan Kırkçeşme suyu yolından Çorbacı kemerine bi izn-i mütevellî mülhak..."Kırkçeşme 1, 13-1/51a/1:20 Cemâziye'l-evvel 1256/20 Temmuz 1840.

²¹ "...Burgos karyesi kurbında Koğukkemer civârında Kurt bostânı nezdinde mevzi'-i hâlîde kendi mâliyla hafr..."Kırkçeşme 2, 14-1/139a/1:7 Rebî'ül-evvel 1254/31 Mayıs 1838.

²² "...Kemerler cânibinde Başhavz ve Mavlova kemeri beyinde Findıklı denen mevzi'da hafr eylediği âbârdan..."Kırkçeşme 1, 13-1/15a/2:9 Ramazân 1259/4 Ekim 1843;

"...Kemerler cânibinde Burgos ve Mavlova kemeri beyinde kendi mâliyla hafr-ı âbâr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsîl itirdiği ma'lûmu'l-mikdâr suyunu..."Kırkçeşme 1, 13-1/26a/2:17 Şevvâl 1257/2 Aralık 1841;

"...Cebehânci karyesi kurbında Güzelce ve Mavlova Kemerler beylerinde kimesnenün mülk ve harîmi olmayan mevzi'-i hâlîde kendi mâliyla hafr-ı âbâr mutasarrıfe lağm ü kanavât ile cem' u tahsîl eylediği ma'lûmu'l-mikdâr suyunu ol mahalle karîb Kırkçeşme suyu lağmına bâ izn-i mütevellî-ilhâk eylediği..." Kırkçeşme 1, 13-1/72a/1:gurre-i Zi'l-hicce 1267/29 Ağustos 1851;

"...Kemerler cânibinden Başhavz ve Mavlova kemeri beyinde Findıklık koltağunda..."Kırkçeşme 1, 13-1/82b/2:21 Muharrem 1286/4 Mayıs 1869; "...Başhavz ve Mavlova kemeri beyinde mevzi'-i hâlîde hafr eylediği âbâr-ı müteferrika hafr..."Kırkçeşme 2, 14-1/155a/1:gurre-i Zi'l-hicce 1253/27 Ocak 1838.

²³ "...Su nâzırı Os mân Âğa hayâtında Çavuş karyesi kurbında Güzelcekemer'e karîb Söğüldidere denen mevzi'da âbâr-ı mûte'addide hafr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsîl ve ol mevzi'a karîb Tuna lağı civârında vakfi-ı mezbûr suyu yolına ilhâk itirdiği..."Kırkçeşme 1, 13-1/2a/2:18 Cemâziye'l-evvel 1256/18 Temmuz 1840;

"...Çavuş karyesi civârında Güzelcekemer'e karîb Söğüldidere denen mevzi'da kendi hâliyle âbâr-ı mûte'addide hafr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsîl eylediği suyunu ba'de'l-vezn tamm ve kâmil 5 masura mâ-i leziz mevcûd olmağla mâ-i mezkûr ol mevzi'a karîb Tuna lağı kurbında vakf-ı mezkûr lağmına..."Kırkçeşme 1, 13-1/2b/2:gurre-i Receb 1258/8 Ağustos 1842;

"...Cebehânci karyesi kurbında Güzelce ve Mavlova Kemerler beylerinde kimesnenün mülk ve harîmi olmayan mevzi'-i hâlîde kendi mâliyla hafr-ı âbâr mutasarrıfe lağm ü kanavât ile cem' u tahsîl eylediği ma'lûmu'l-mikdâr suyunu ol mahalle karîb Kırkçeşme suyu lağmına bâ izn-i mütevellî-ilhâk eylediği nısf masura mâ-i lezizün katması mevcûd olup..."Kırkçeşme 1, 13-1/72a/1:gurre-i Zi'l-hicce 1267/29 Ağustos 1851;

"...Cebehânci karyesinde vâkı' Deliklikaya denen mahallde kendi mâliyla hafr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsîl ve ol mevzi'a karîb Güzelcekemer suyu yolına bi izn-i mütevellî ilhâk itirdiği..." Kırkçeşme 2, 14-1/134a/2:12 Zi'l-hicce 1254/27 Ocak 1839;

"... Cebehânci karyesinde Şâhîn deresi kurbında Deliklitaş denen mevzi'da kimesnenün mülkine ittisâlden âri mahallde hafr-ı âbâr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile müctemi' ol mevzi'da merhûm Sultân Süleymân Hân suyu kemerlerinden Güzelce kemerine mülhak..."Kırkçeşme 2, 14-1/141b/2:gurre-i Cemâziye'l-evvel 1265/26 Mart 1849.

²⁴ Gâlib Ata, 2000, 151.

Eyüp'e ve Eğrikapı maksemine ulaşır. Burada debiler ölçüldükten sonra iki ayrı yöne giden lağım (galeri) ile şehre girer ve künklerle câmilere ve çeşmelere dağılır.²⁵

1563 yılındaki aşırı yağış ve seller sebebi ile su kemerlerinden ikisi (Mavlova kemeri ve Güzelcekemer) yıkılmış, bu kemerler 1564 yılında yeniden inşa edilerek sisteme tekrar su verilmiştir.

Tesise ait su galerileri içinden bir insanın yürüyebileceği şekilde inşa edilmiştir ve genişliği 50-55 cm. yüksekliği ise 1,75 m.'dir. Bu su galerilerinin bakım ve onarımını yapabilmek için isale hattı boyunca her 30-40 m.de bir muayene bacaları yapılmıştır.

2. Halkalı Kemerleri

Ma'zûl kemeri (Mazlumkemer) Halkalı sularının ilk kemeridir. Osmanlılar döneminde tamir ettirilerek kullanılan 104 m. uzunluğunda ve 14 m. yüksekliğindeki bu kemerin Romalılar tarafından yapıldığı bilinmektedir. Fetihden sonra eski su yolları tamir edilerek ve genişletilerek şehre su getirilirken bu kemer üzerinden geçirilen Fatih suyu Mahmûd I. zamanında yapılan ilave ve tamirlerle Beylik suyu haline dönüştürülmüştür. Yine 1557 yılında hizmete giren Süleymânîye su yollarının künkleri de bu kemerin üzerinden geçirilmiştir. Bugün Atışalanı (Avasköy) bölgesindedir.²⁶

Ma'zûlkemer'den geçen galerinin Bozdoğan kemerinden de geçmiş ve her ikisinin de aynı zamanda yapılmış olması ihtimali büyüktür. Bu kemerle getirilen su İstanbul Üniversitesi merkez binasının arka meydanının altındaki Nifeum Maksimum sarnıcına akardı. Kemer Süleymân I. (1520-1566) tarafından esaslı şekilde tamir ettirilerek şehrin yüzlerce çeşmesine su vermiştir.²⁷

Saraçhanebaşı'nda en muhteşem haliyle ortaya çıkan Bozdoğan kemerinin Hadrianus (117-138) tarafından yaptırılıp Valens (364-378) tarafından da restore edildiği ileri sürülür. Herakleios zamanında (610-641) Avarlar kemeri yıkılmışlarsa da halefi Konstantinus V. (741-775) tarafından tekrar yaptırılmıştır.

3. Taksim Kemerleri

Taksim suyu güzergâhı üzerinde iki adet kemer vardı.

Bunlardan birincisi, Bahçeköyü yakınlarında olan Topuzlu bendin suyunu taşıyan Büyükdere-Bahçeköyü arasında 20 gözlü, 150 m. uzunluğunda, ortalama 3,5 m. yüksekliğinde, 2 m. kalınlığında ve orta büyüklükte Bahçeköyü kemeri idi.²⁸

İkincisi ise Büyükdere kemeri veya Büyükkemer denen büyük ve muhteşem kemerdir.²⁹ Bu kemer, Bahçeköyü'ndeki Topuzlu ve Vâlide bendleri ile birlikte Mahmûd I. (1730-1754) zamanında 1144/1732 yılında inşa edilmiştir. Sultân Mahmûd kemeri de denen tesisin bu en büyük kemeri 400 m. uzunluğunda, ortalama 11 m. yüksekliğinde, 3 m. kalınlığında olup 21 gözlüdür.³⁰

Bu şekilde birleşen sular lağım içinden akar ve katmaları da alarak Bahçeköyü'ndeki kemerden Büyükdere'nin üst tarafındaki kemere ulaşır. Kemerden sonra sular tekrar lağım içerisine girer ve dağ eteklerini dolaşarak Acıelma vadisinde Yeniköy ciheti suyunu ve Sultântepesi'nde de Sultântepesi kasrı suyunu verdikten ve Mehmed bağı dışında Hidiv İsmail Paşa Paşa yalısına ve Emirgan'a birer kol ayrılır.

Mecrâ Maslak mevkiine ulaştığında Boyacıköy, Ayaz Ağa kasrı, Rumelihisarı sularını vererek Yatakbashi maslağı'na ve buradan da Levend çiftliği civarında Arnavutköy hizmeti suyunu verdikten sonra Hasan Ağa kemerinden geçerek Zencirlikuyu'da Sultân kemerine çıkar. Burada Zencirlikuyu köşkü için ve Kuruçeşme hizmeti sularını vererek ve lağım içinden akarak Yıldız ve Çırağan saraylarına birer kol ayrılır. Yine oralarda Ortaköye giden kolda büyük mecrâdan çıkar. Mecrâ daima lağım içerisinde devam ederek

²⁵ Gâlib Ata, 2000, 151; Çeçen, 1999a, 33-36.

²⁶ Çeçen, 1991a ve 1999a, 29.

²⁷ Çeçen, 1992, 86.

²⁸ Eyice, İA, 5/II, 1214/88; Çeçen, 1992, 86.

²⁹ İbrâhîm Edhem, 2000, 49.

³⁰ Çeçen, 1999a, 30.

Şişli'de Fransız hastahânesi için Pangaltı'da Teşvikiye hizmeti ve biraz aşağıda Tatavla ciheti sularını ifraz ve Harbiye Mektebi civarında Beşiktaş (Dolmabahçe) sarayıylaetraf mahallât için birer kol verdikten sonra Harbiye Mektebi'ndeki kubbeye gelir. Burada mektebin suyunu verdikten sonra kısmen demir, kısmen kurşun boru ile Ermeni mezarlığı içindeki terâziden geçerek Taksim hazinesine ulaşır. Bu taksimden de bir kol Tophâne ve Kabataş yönlerine, birer kol Galata ve Kasım Paşa yönlerine, üçüncü bir kol da Tersâneye ayrılır.³¹

Yine Taksim sularını sağlayan üç Bahçeköy bendi birbirlerine yakın olduğundan bunların suları birbirleriyle birleşerek tek bir mecrâ teşkil ederler. Halbuki Belgrad köyü civarında bulunan Kırkçeşme bendleri birbirlerine paralel üç hat üzerinde dizilmiş olduklarından bu bentlerden çıkan sular Başhavuz'da diğerleriyle birleşmeden evvel epeyce mesafeler katettikleri gibi bu esnada birçok kıvrımlar husule getirirler ve çeşitli kemerler üzerinden geçerler.³²

B. BENDLER

Halkalı suları kaynak suları olduğu ve şehre doğrudan boru ve künklerle getirildikleri için bentlerde tutulmalarına ihtiyaç görülmemesine karşılık, Kırkçeşme ve daha sonra Taksim suları daha çok, bentler aracılığıyla ile beslenmekteydi.³³ Bend ıstılahı yerine bazen bağlama da kullanılmaktadır.

Kırkçeşme tesisleri 1563 yılında tamamlandığında bugünkü bentler yoktu. Yalnız bir bent veya bağlama vardı. Kırkçeşme tesislerine 570 katma yapılmıştır.³⁴

Suların bol olduğu zamanlarda suyu depo ederek yaz aylarında kullanabilmek için sonradan kolların başına 4 bent yapılmıştır. Bunlar Karanlıkbend (Topuz bendi, Kömürce bendi, II.Osman bendi, 1620), Büyükbend (Bend-i kebir, Belgrad bendi, Roma devrinden kaldığı sanılan bu bent 1563'te Kanuni döneminde tamir edildiği sanılmaktadır. Bugüne kalan bent 1724 yılında Ahmed III. döneminde (1703-1730) yapılmış ve 1748'de Mahmûd I. ile 1900'da Abdülhamid II. dönemlerinde onarılmıştır), Kirazlıbend (Mahmûd II., 1818) ve Ayvad bendi (Mustafâ III., 1765)dir.³⁵

1. Kırkçeşme Bendleri

Kırkçeşme sularının ihtiyât haznelerini oluşturan bentler Kağıthâne deresinin kolları olan Ayvad deresi üzerindeki Ayvad bendi, Paşa deresi üzerindeki Topuz bendi (Karanlıkbend, Kömürce bendi, Osman II. bendi, 1620), Büyükbend (Belgrad bendi) ve Kirazlıbenddir. Bu bentler Eski Belgrad köyü civarında ve Belgrad ormanları içinde, Bahçeköy civarındadır.³⁶

Sultân Ahmed III. zamanında 7 tane bend inşa edilmişti. Bunlardan beşi Cebeci köyü civarında Fâtih deresi üzerinde, biri Belgrad köyü civarında Topuzlu dere (Topuzderesi) üzerinde, biri de Sultân Osmân II. zamanında yaptırılmış olan Çiftehavuzlar³⁷ civarında idi. Bunlardan başka, önceden mevcut olan

³¹ Gâlib Ata, 2000, 146-152; Ergin, 2000, 132.

³² Gâlib Ata, 2000, 151.

³³ Eyice, İA, 5/II, 1214/87.

³⁴ Çeçen, 1999a, 68.

³⁵ Çeçen, 1999a, 68, 86-100. Bahçeköy'den yaklaşık 6 mil uzaktaki Burgaz (Pyrgos) köyünün civarında, bir sıradan üç sıraya kadar yükseklikteki kemerlerden oluşmuş 4 başka su yolu daha görülür. Bunlar, Belgrad köyünün kuzey, batı ve güneyindeki ormanın ortasında yer alan 3 hazneden İstanbul'a su taşırlar. Bu depoların ilki Mehmed II. (1451-1481) döneminden beri vardır; ikincisi Mustafâ III.'nın (1757-1774) eseridir; üçüncü ise Ahmed III. (1703-1730) tarafından yaptırılmış, Mahmûd tarafından onanmıştır. Adı geçen 4 su yolunun ikisi eski bir tarihte yapılmış olduklarından, bunlardan Burgaz (Pyrgos)'un batısında olan su yolu, bazılarına göre Iustinianus (527-565)'un eseridir ancak, eski tarih metinlerinde bundan söz edilmediğine bakarak bu su yolunun daha çok Andronikos (1183-1185)'a ait olduğu varsayılabilir. Çünkü yine aynı tarih metinlerinden bu imparatorun burada bir kule ve başka sağlam yapılar yaptırdığı öğrenilmektedir. Buralarda balık yetiştirme havuzları gibi yapılmış birçok büyük hazne bulunur ve bunlar suyu toplamaya ve belli yönlere dağıtmaya yararlar. Ahmed III.'in yaptırdığı depo yakınlarında olan hazne, büyük, güzel ve iyi yapılmış olduğundan içlerinde en kayda değer olanıdır. Bkz. Carbognano, 1993, 95.

³⁶ Çeçen, 1999a, 68, 86-100.

³⁷ Sultân Osmân II. Topuz bendi gibi Çiftehavuzlar'ın ve Başhavuz'un banisidir. Çiftehavuzlar suların terşih ve tathiri maksadıyla inşa edilmiş olduğundan İstanbul sularının sağlıklı olması açısından önemlidir:Gâlib Ata, 2000, 150.

bentlerle mecrâ temizlenmişti.³⁸ Yine Ahmed III. devrinde, bendlerin suyunun civar köylerin halkı tarafından kirletilmesinin önlenmesi için tedbirler alınmıştır.³⁹

Bendler bölgesi Belgrad ormanlarındadır. Bu ormanlar İstanbul'dan 20 Büyükdere'den 10 km. uzaktadır. Çevresi yaklaşık 36 km. olup alanı 14.000 hektardır. Bu orman içinde 4ü İstanbul, 3ü Beyoğlu cihetine su sağlayan 7 aded bend inşa olunmuştur. Süleymân I. (1520-1566)'ın Belgrad kuşatmasında yararlılık gösteren Bulgarları Orman içinde Bizans zamanından kalma Petra köyünde iskân ettirmesi üzerine bu köyün ismi Belgrad olmuştur. 1892-3 yılında İstanbul'da görülen kolera hastalığı sebebiyle bu köy, bentler civarında kalması mahzurlu görüldüğünden, boşaltılmıştır.⁴⁰

a. Topuz bendi (Karanlıkbend, Kömürcü bendi, II. Osman bendi, 1620)

Bendlerin en eskisi, Sultân Osman II. (1618-1622) zamanında, 1620 yılında yapılmış olan Topuz bendi küçük bir benddir. Karanlıkbend, Kömürcü bendi, Osman II. bendi de denir. Belgrad ormanının içinde, Belgrad köyünün kuzeybatısında ve yarım saat kadar uzağındadır Kağıthane deresinin bir kolu olan Topuzlu dere (Paşa deresi) üzerinde inşa edilmiştir.

Başta Topuzlu deresi olmak üzere, bir kaç dere ve sel suyunu toplar. 1619 yılındaki sel felaketinde tahrip olan Kırkçeşme suyuollarının tamirâtı sırasında inşa edilmiştir. Bu bendin suları Kömürcü deresinden geçerek etraftan gelen katma suları da alarak Büyükbend'e ulaşır. Bendin havzası 4.562.000 m², istiap hacmi 62.612 m³tür.⁴¹

Bu bendin havzası küçük olmakla beraber kaynaklarını teşkil eden dereler bol su getirirler. Şiddetli yağmurlarda sekiz saatte dolduğu gibi kurak zamanlarında da kaynağını teşkil eden derelerden 20 günde 5 m. derinliğinde su hâsıl eder. Bu bendin özel bir mecrâsı yoktur ve alt tarafında bulunan Büyükbend'in ihtiyât deposu yerinde⁴² olduğu için Topuz bendinin suyu Belgrad deresi adı ile Büyükbend'in havzasına akmaktadır.

Kırkçeşme bendlerinin önünde su alma ızgarası ve çökeltme havuzu olması gerekirken burada yoktur. Büyükbend'in 1724 yılında inşa edilişinden önce bu yapıların olduğu, Büyükbend inşa edildikten sonra ise su doğrudan isale hattına değil Büyükbende verildiği için bu tesislere gerek duyulmadığı düşünülebilir. İsale hattını suyunun üç kolundan biri olan Topuzludere (Paşa deresi) koluna ait Paşa kemeri çıkışına bağlayan hat üzerindeki Develioğlu kemeri ile Alacahamam kemeri de Topuz bendi ile birlikte 1620 yılında yapılmış olmalıdır.

b. Büyükbend (Bend-i Kebîr, Belgrad bendi)

Bu bent Belgrad ormanı içersinde, Belgrad köyünün güneydoğusunda ve yaklaşık yarım saatlik mesafede, Kağıthane deresinin kollarından olan ve suyu Topuz bendinden gelen Belgrad deresi üzerindedir.

Aslen Roma devrinden (MÖ. 146- MS. 395) kalan bu bendin Mehmed II. (1451-1481) döneminde, 1460-1'de yenilendiği ve Süleymân I. döneminde de (1520-1566), 1563'te, tamir edildiği sanılmaktadır. Günümüzdeki bent 1724 yılında Ahmed III. (1703-1730) tarafından yeniden yaptırılmıştır. Ahmed III. Taksim suyu tesisleri içinde bir başka bent yaptırmak istemiş ancak 1730 yılında meydana gelen Patrona Halil ayaklanması bunun gerçekleşmesini önlemiştir.

³⁸ Sultân Ahmed III. o civarlarda gezintiye çıktığında Alibeyköyü yakınlarında sık bir koruluk içindeki büyücek bir tepeyi çok severdi. Sadrazam Dâmâd İbrâhîm Paşa buraya 3 mermer havuz yaptırtmış ve ağaçların altına da yine mermerden kürsüler koydurmuştu. Bu mevkîe Müverrih Râşid'in teklifi üzerine "Hüsrevâbâd" denildi: Gâlib Ata, 2000, 150.

³⁹ Bunun için 1138/1725-1726 tarihli bir yazı ile, bentlerin suyunu kirletenlerin köylerinin kaldırılacağı ihtar edilmiştir. A. Refik, 1930, 85, nu. 116. "...500 aded künk ile Bend-i kebîre bâ izn-i mütevellî ilhâk olan 4 masura mâ-i lezizün 1 masurası hakk-ı mecrâ alıkonulup mâ'adâ mâ-i lezizden müfrez nısf masura mâ-i lezizün katması mevcûd olup suyu dahi ..." Bkz. Kırkçeşme 2, 14-1/159-Ba/1:8 Muharrem 1295/12 Ocak 1878 ve 30 Kânûn-ı evvel 1293/11 Ocak 1878.

⁴⁰ Nâzım, 2000, 166; Gâlib Ata, 2000, 148; Eyice, İA, 5/II, 1214/88.

⁴¹ Gâlib Ata, 2000, 149; Nâzım, 2000, 166.

⁴² İbrâhîm Edhem, 2000, 46-47.

Bendin ön kısmında diğer bentlerden farklı olarak iki bölümlü olan ve Çiftelhavuz olarak tanınan bir çökeltme havuzu vardır. Debisi çok yüksek olan Büyükbendin suyu bu Çiftelhavuzda iki kademededen geçerek kum ve taş gibi görünür kirliliklerinden arındırılırdı.

Bir arıza sonucu yıkılan bent Mahmûd I. (1730-1754) zamanında, 1748'de esash bir tamir geçirmiştir.

Havzası 6.920.000 m², istiap hacmi 1.255.000 m³ olan bu bent Abdülhamîd II. (1876-1909) tarafından, 1900'da, hacmi fazlaştırılmış ve bu günkü seviyesine yükseltilmiştir.⁴³

Bu bendin suları yakınındaki Kirazlıbend'in suyu ile birleşerek Develioğlu, Alacahamam, Çaşnigir ve Karakemer, Eğrikemer (Burgaz kemeri, Kovukkemer) üzerinden geçerek Güzelce koru'ya gelmekte ve bu korudan geçtikten sonra, iki tarafından da katmalar alarak bir buçuk saat uzaklıktaki Başhavuza dökülür.⁴⁴

c. Ayvad Bendi

Sultân Mustafâ III. zamanında (1757-1774) 1179/1765-6'da yapılmıştır. Belgrad ormanındaki Ayvad (Evhad, Evhâdeddin, Evhadlu) koruluğu içinde ve Kağıthâne deresinin kollarından biri olan Ayvad (Evhad) deresi üzerindedir.⁴⁵

Yüksekliği 13,45 m. olan bendin uzunluğu 700 m. olup havzası 2.000.000 m² ve su toplama kapasitesi (istiap hacmi) 157.000 m³tür.

Ayvad bendi önünde 24 aded salma (lüle-boru)dan bir sandık içerisine girdikten sonra yarım saat kadar mesafeyi dere halinde geçer; ıskara ve kumluktan lağım (galeri) içerisine girerek Ortadere'den gelen Sultân Süleymân mecrâsıyla birleşir, Ayvad kemeri üzerinden geçtikten sonra yirmi dakikalık kadar mesafeyi lağım içerisinde kat eder ve yine Sultân Süleymân zamanında yapılmış olan Bakracdere lağımla birleşir.

Bakracdere, Ayvad bendi, Ortadere suları yalnız bir mecrâ içerisinde Kurd kemeri üzerinden geçer, Dâvud Paşa merasında lağım içerisine girer, Petnahor (Göktürk) ve Burgaz köyleri arasındaki dereyi Uzunkemer ile geçtikten sonra tekrar lağım içerisine girer. dağ eteklerinden, Güzelce koru'dan ve yine biraz dağ eteklerinden doluşarak Başhavuz'da diğer bentlerden gelen sular ile birleşir.

Bu şekilde birleşen sular lağım içinden ve Mavlova ve Güzelce kemerleri üzerinden geçerek Cebeci köyü civârında Kânûnî Sultân Süleymân'ın inşa ettirdiği ana yolun eklendiği Ceneviz lağımla girer. Cebeci deresinin suları önündeki ıskaraya gelerek ve lağım içinden geçerek Güzelce kemer önünde birleşir. Buradan lağım içinden ve küçük kemerler vasıtasıyla ve Çavuş köyü üstünden Ağıldere, Uzunkoltuk derelerinden ve Çiftekemer ve Balıklı kemerinden Küçükköy'deki ıskaraya ve oradan Keçe ve Sineklikemer'den geçerek Eyüp'teki Yenikubbe taksimine gelir. Bu taksime gelinceye kadar güzergâhı çevresindeki katma sular da bu bend sularına karışır.

Yenikubbe'den Eyüp hizmetine ve Yenikubbe ile Eğrikapı taksimi arasındaki lağımdan Zal Paşa ve Ayvansaray hizmetine ifraz olunur. Kalan sular ise Eğrikapı taksimine gelir. Bu taksimden gelen sular Yedikule ve Yukarıana hizmetlerine gider.

Bu şekilde Eyüp Yenikubbe taksiminden Ayasofya-i kebîr taksimine kadar ifraz ve icra olunan suların toplamı 1610 masura yani 201,5 lüledir.

⁴³ Nâzım, 2000, 166.

⁴⁴ İbrâhîm Edhem, 2000, 46-47; Gâlib Ata, 2000, 149; Nâzım, 2000, 166.

⁴⁵ Sultân III. Mustafa zamanında (1757-1774) 22 Nisan 1766 yılında, kurban bayramının üçüncü günü İstanbul'da vukubulan büyük bir depremden sonra su bendleri ile kemerler ve su tesisatı tamir olundu. Bu tamirattan başka bir de, Belgrad köyü'nün batısında ve Paşa deresinin kuzeyinde Evhadüddin deresi üzerinde bugün Ayvad bendi (Evhadüddin-Evhad-Ayvad) dediğimiz bu bend inşa edildi. Yine o isim ile anılan koruluk içerisinde: Bu mevki Kanuni Sultân Süleymân devrinde Iskaralar üzerine alınmış olan Bakrac ve Orta derelerine bir saatlik mesafededir: Gâlib Ata, 2000, 149-150.

Ayvad bendi, bir koru içinde, adeta kaybolmuş hâli ile, güzel bir görüntüye sahiptir. Bend, mermer kaplaması, kavisli şekli ve üzerindeki köşk çıkıntıları ile, güzel bir sanat eseridir: Eyce, İA, 5/II, 1214/88.

Ayvad bendi 1894 depreminde de büyük hasar görmüştü. Bunun üzerine bend ve bend mecrâlarıyla Halkalı suyollarından Köprülü ve Ebussuûd suyolları dışındakiler tamir edildi. Bundan sonra suyolları esaslı tamir edilemediği gibi bazı ufak tamirleri de ihmal olunduğundan çoğu kullanılmaz hale geldi. Bend suları mecrâlarına giren yüzlerce katmanın da pek çoğunun yolları harap olduğundan işe yaramaz hale geldiler.⁴⁶

d. Kirazlıbend (Sultân Mahmûd bendi)

Bu şebekenin son bendi Belgrad ormanı içinde, Mahmûd II. (1808-1839) tarafından, 1818 yılında (veya 1253/1837-8'de) yaptırılan Kirazlıbenddir. Yine bu isimdeki koruluk içinde, Kağıthane deresinin kollarından biri olan Kirazlıdere üzerinde üzerinde ve Büyükbendin yarım saat kadar doğusunda yapılmış olup suyu Büyükbend sularına karışır. Bendlerin en zariflerindendir.

Hasılatı oldukça fazla olan Kirazlıbend'in suyu 200 m. aşağısındaki ıskaraya (süddeye) ve sonra kumluk da denen havuza dökülür, burada çökeldikten sonra mecrâsına girer ve yine Kirazlıbend ile birlikte 1818 yılında yapılmış olan Kirazlıkemer'i aşarak ile 15 dakika mesafedeki Büyükbend mecrâsıyla birleşir.⁴⁷

Yüksekliği 11,25 m., uzunluğu 640 m., su toplama kapasitesi (istiap hacmi) 150.000 m³'tür. Bu kapasite günümüzde 104.000 m³'e inmiş olmalıdır.

Belgrad köyünün etrafında bulunan Kırkçeşme bendlerinin hepsinin suları hep Başhavuz'da toplanmaktadır.

2. Taksim Bendleri (Bahçeköy Bendleri)

Taksim sularını toplayan Bahçeköy bendleri, Belgrad ormanının içerisinde başlayan Kağıthane vadisinin doğusunda ve ormanın kıyıya yakın kıyısında, Acielma deresi üzerindedir. Bu Acielma vadisi Bahçeköy yakınlarında Büyükdere vadisi ile birleşir. Yine Kağıthane vadisinin ayaklarının hemen herbirinin üzerinde bentler ve ıskaralar bulunmaktaydı.⁴⁸

Bahçeköy'deki üç bendin suları birleştikten sonra lağım (galeri) içerisinde Bahçeköy'nün kara cihetinden geçerek Balaban deresinden gelen çeşitli katma sularını aldıktan sonra köy içerisinde kemer üzerinden geçer ve tekrar lağma girerek Fıstık denilen mevkie gelir, bundan sonra Büyükdere'deki Büyükkemer'e çıkar.

Bu şebeke içinde Büyükdere-Bahçeköy arasındaki Bahçeköy kemeri, Mahmûd I. tarafından 1750 yılında Kağıthane deresinin Acielma koluna katılan Eskibağlar dereciği üzerinde kurulan Topuzlu bend (Mahmûd I bendi); Selîm III.'in annesi Mihrişâh Vâlîde Sultân tarafından 1211/1796-7'de yine Kağıthane deresinin Acielma koluna katılan Arabacı mandırası deresinin doğu kolu üzerinde yaptırılan Vâlîde bendi; Mahmûd II. (1808-1839) tarafından 1255/1839 yılında Arabacı mandırası deresinin batı kolu üzerinde yaptırılan Sultân Mahmûd kemer-bendi (Bend-i cedid, Mahmûd II. bendi) bulunmaktadır. 1832 yılında bazı bendlerin temizlendiğini biliyoruz.⁴⁹

Kırkçeşme sularını veren Belgrad köyü bendleri ile, Boğaziçi'nin Rumeli ve Beyoğlu cihetine Taksim sularını veren Bahçeköy bendlerinin topladıkları suların, bentlerden sonraki mecrâları da birbirlerinden tamamıyla ayrıdır. Kırkçeşme sularının mecrâsı Kağıthane deresinin batısında, Taksim sularının mecrâsı ise onun doğusunda bulunur.

Kağıthane deresinin doğusunda bulunan ve Bahçeköy bendlerinden gelen Taksim suları mecrâsı az çok düz araziden geçtiğinden hemen hemen tamamen yeraltındaydı. Taksim mecrâsının üzerinde başlıca üçkemer vardır ki biri Büyükdere'deki Sultân Mahmûd I. kemeri, diğer ikisi de Beyoğlu'na yakın iki küçük kemerdur.

⁴⁶ Nâzım, 2000, 166.

⁴⁷ İbrâhîm Edhem, 2000, 46-47; Nâzım, 2000, 166; Gâlib Ata, 2000, 150; Eyice, İA, 5/II, 1214/88.

⁴⁸ Bu konuda bkz. Çeçen, 1992, 45-61.

⁴⁹ Çeçen, 1999a, 251-253.

Yine arazi engebesiz olduğundan mecrânın istikameti de hemen hemen Kuzeyden Güneye kemerlere ihtiyaç duyulmadan gider. Taksim suyollarını Kırkçeşme yollarından ayıran diğer bir özellik de mecrânın hemen başlangıcından itibaren kollara ayrılmasıdır.

Taksim suları mecrâsı oldukça düz olduğu halde Kırkçeşme suları birçok kıvrım yapmıştır. Bu kıvrımların bir sebebi mecrânın orta ve son kısımlarında katmalardan gelen suları alması, diğer bir sebebi de Kırkçeşme sularını veren bendlerin aynı hizada bulunmamasıdır.

Taksim suyu da, tıpkı büyük ölçüde Kağıthane deresinden beslenen Kırkçeşme suları gibi yüzey sularıdır ve kirlenme tehlikesi taşıdıklarından içme suyu olarak kullanılmaları mahzurlu olabilir. Bu yüzden Abdülhamîd II. şehre kaliteli içme suyu sağlamak amacıyla Hamîdiye tesislerini gerçekleştirdi (1898-1902).⁵⁰

Taksim sularının bendleri Kağıthane deresine katılan Acielma deresinin kolları üzerindedir. Bu bentler ile onların sularını akıtan mecrâlar tamamen Osmanlı eseridir. Bizans imparatorları yalnız İstanbul cihetine su akıtmışlar ve Kasım Paşa, Beyoğlu, Galata, Tophâne, Fındıklı, Dolmabahçe, Beşiktaş gibi ve Bizans devrinde de meskun bulunan semtlere su götürülmemiştir. Ancak Mahmûd I. (1730-1754) zamanında bu bölgeye de su getirmek için Bahçeköyünde 2 bend ve bendlerin sularını akıtmak için Büyükdere içerisindeki Büyükkemer ile mecrâlar inşa edilmiştir. Buna sonradan Sultân Mahmûd II. 1 bend daha ilave ettirerek Taksim (Bahçeköy) bendleri 3'e ulaştırmıştır.⁵¹

a. Topuzlu bend (Sultân Mahmûd bendi)

Taksim suyolları şebekesinin bir âbide vasfında olan önemli eserlerinden biri olan Topuzlu benddir Sultân Mahmûd I. zamanında, 1750 yılında inşa edilen 2 bendin biri budur.

Topuzlu bend Bahçeköyünün kuzeydoğusunda ve köye 10 dakikalık mesafede bulunur. Kağıthane deresinin Acielma koluna katılan Eskibağlar dereciği üzerinde kurulmuştur. Bu bend aslında 1144/1731-2'te yapılmış, 1163/1750'te tâdil edilmiş ve Cezayirli Hasan Paşa tarafından Kasım Paşa'da hayrât olarak inşa ettirdiği çeşmelere su akıtmak üzere yükseltmiştir. 66 m. uzunluğundaki bir benddir.⁵² Havzası 920.000 m², istiap hacmi 156.700 m³tür. Bu bendin suları lağım (galeri) içerisine girerek diğer 2 bendin sularıyla birleşir.⁵³

Acielma vadisi üzerinde ve Büyükdere kemerinin biraz güneyinde Abdülaziz zamanında (1861-1876) başlanılmış fakat tamamlanamamış bir bend daha vardır.

b. Vâlîde (Mihrişâh Sultân) bendi

Yine Sultân Mahmûd I. zamanında ve öncekiyle aynı zamanda, fakat padişahın annesi Sâliha Sultân adına inşa edildiği ileri sürülse de⁵⁴ bu bendin Selim III. (1789-1807)'in annesi Mihrişâh Sultân adına 1211/1796-7'da yapıldığını kabul edebiliriz.⁵⁵

Bendin inşaatı 24 Ocak 1797 senesinde tamamlanmış ve suyun bol olduğu dönemlerde Kırkçeşme sularına ait olan Karanlık bend'e bir kanal ile su verecek şekilde yapılarak Kırkçeşme sularına da katkıda bulunulmuştur. Bu bendin toplam debisi, 23 lüle olup bunun 18 lülesi Taksim sularına katılmış 5 lülesi ise Mihrişâh Sultânın isteğine göre dağıtılmak üzere onun vakfına bırakılmıştır.

⁵⁰ Çeçen, 1999a, 315-316.

⁵¹ Gâlib Ata, 2000, 150; Çeçen, 1992, 30, 254-263.

⁵² Eyice, İA, 5/II, 1214/88.

⁵³ İbrâhîm Edhem, 2000, 44. İbrâhîm Edhem'e göre Başlangıçta Bağçeköy yakınlarında Mihrişâh Vâlîde Sultân tarafından İstanbul'a mahsûs olmak üzere yaptırılan Topuzlu bendin suyu duyulan ihtiyaç üzerine ve yerinin uygun olması sebebiyle Beyoğlu cihetine tahsis olununca onun yerine geçmek üzere Kırzılıbend yaptırılmıştır. Maamafih Mahmûd I.'in annesi Taksim sularının kurucusu sayılan Saliha Sultândır. Mihrişâh Sultân ise Selim III.ün annesidir. Dolayısıyla bu bilgi yanlış olmalıdır.

⁵⁴ Vâlîde bendinin Mahmûd I.in annesi adına yaptırıldığı doğrusu bu Saliha Sultândır. Belgelerde bu bendin kurucusu olarak geçen Mihrişâh Sultân Selim III.in annesi olduğuna göre Vâlîde bendini Mahmûd I. değil Selim III. yaptırmış veya esaslı bir şekilde tamir ettirmiştir.

⁵⁵ Çeçen, 1999a, 251-253.

Bahçeköy'ünün kuzeybatısında, Kağıthâne deresinin Acıelma koluna katılan Arabacı Mandırası deresinin doğu kolu üzerinde yaptırılmıştır. Aslında Eyüp'teki hayrâtı beslemesi düşünülmüşken, sonra Beyoğlu şebekesini takviye eden bu bend 70 m. uzunluğundadır. Bendin havzası 92.000 m², istiap hacmi 200.000 m³ tür.

Vâlîde bendinin civarında bulunan ve Vâlîde katması denilen su dahi bendin sularına karıştıktan sonra lağım (galeri) içerisinde cereyân ederek Bend-i cedîd suyu ile birleşir ve yine lağım (galeri) içerisinde dağ eteğini dolaştıktan sonra Topuzlu bendinden gelen mecrâ ile birleşir.

Bu bende zamanında Bend-i cedîd de denmekteydi.⁵⁶ Bu bent her ne kadar sonraları Beyoğlu tarafına tahsis edilmişse de Kırkçeşme suları güzergâhındaki faaliyetlerine devam etmekte ve Eminönü-Kumkapı bölgesine su tahsisatında bulunmaktaydı.⁵⁷ Dolayısıyla Taksim bendleri aynı zamanda Kırkçeşme suyollarına da destek olmuşlardır.

Vâlîde bendi su mimarîsinin en muhteşem örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁵⁸

c. *Bend-i cedîd (Sultân Mahmûd II. bendi)*

Bu isimle anılan asıl bend Mahmûd II. (1808-1839) zamanında, 1255/1839 yılında yapılmıştır. Bahçeköy'ünün kuzeydoğusunda, Arabacı Mandırası deresinin batı kolu üzerindedir.⁵⁹

Bendin havzası 130.000 m², istiap hacmi 243.000 m³ tür. Katmalarla zenginleşen suları kemer üzerinden geçerek Vâlîde bendi suları ile birleşir.⁶⁰

İstanbul cihetinin Kırkçeşme sularını veren Belgrad köyü bendleri ile, Boğaziçi'nin Rumeli ve Beyoğlu cihetinin Taksim sularını veren Bahçeköy bendlerinin topladıkları suların, mecrâları da birbirlerinden ayrıdır. Kırkçeşme sularının mecrâsı Kağıthâne deresinin batısında, Taksim sularının mecrâsı onun doğusunda bulunur. Maamafih bu suyolları ayrı güzergâhlar takip etseler de birbirlerine katkıda bulunmaktaydılar.⁶¹

C. HAVUZLAR

Kırkçeşme şebekesinin bend ve kemerlerinden başka havuz denen göletlerle su ıskaraları vardır. Suyolları üzerinde bulunan ve su yolcu dilinde kumluk denen suların toplandığı bu göletlerin başlıcaları

⁵⁶ "Mihrişâh Vâlîde Sultân tâbet serâhâ hazretlerinin Bağçe karyesi kurbında Arabacıoğlu mandırası denen mahallde kâin müceddeden binâ ve ihyâsına muvaffak oldukları bend-i cedîdden ...İstefân Kalfa mutasarrıf olduğu mâ-i mezkûr mecrâ-yı kadîminden bi'l-ihrac Galata'da Kulle kapusunda Hâce Ali mahallesinde ve zokağında 11 numrolu menzile cereyân itmek üzere..."Kırkçeşme 1, 13-1/27b/1:gurre-i Cemâziye'l-evvel 1259/30 Mayıs 1843; 21 Ramazân 1287/15 Aralık 1870.

⁵⁷ "...Mihrişâh Vâlîde Sultân tâbe serâhâ hazretlerinin.. Bağçe karyesi kurbında Arabacıoğlu mandırası deresi denen mahallde kâin müceddeden binâ ve inşâsına muvaffak oldukları bend-i cedîdden 4,5 masura mâ-i lezizi...zıkr olunan 4 lûle mâ-i lezizden Kumkapı'da Dülbendci mahallesinde Keferre mescileri hânı kurbında vâkıfe-i müşârun ileyhânun müceddeden binâ ve inşâ eyledükleri çeşmeye ve hâne-ı mezbûr derûnındaki çeşmeye icrâ olunmak üzere...virilen temessük kayd olındı":Kırkçeşme 2, 14-1/190b/2:11 Zi'l-hicce 1255/16 Ocak 1840; Kırkçeşme 2, 14-1/194b/2:18 Receb 1247/23 Aralık 1831.

⁵⁸ Eyice, İA, 5/II, 1214/88.

⁵⁹ Eyice, İA, 5/II, 1214/88; Çeçen, 1999a, 254-263.

⁶⁰ Gâlib Ata, 2000, 150.

⁶¹ Gâlib Ata, 2000, 150.

Bakrac deresi ve Ortadere üzerindeki Başhavuz (Sultân Osmân),⁶² Çiftehavuz,⁶³ ve Balıklıhavuz⁶⁴dur. En önemlileri Burgazköyü civarındaki Başhavuz göletidir.

Ayvad,⁶⁵ Vâlîde,⁶⁶ Kirazlı,⁶⁷ Kurt kemeri, Paşa deresi, Ayvad deresi ve Bakrac deresi ve Ortadere havuzları da Kırkçeşme suyunun güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Balıklıhavuz ise suyun süzülmesine mahsus olmayup kaynak sularını temiz bir şekilde toplamak için güzergâh dışında kurulmuştur.⁶⁸ Bunlara Küçükköy yakınlarındaki Çeşmehavz eklenebilir.⁶⁹

⁶² "...Kemerler cânibinde Başhavz ve Mavlova kemeri beyninde Fındıklı nâm mevzi'da hafr eylediği âbârdan tahsil...":Kırkçeşme 1, 13-1/15a/2:9 Ramazân 1259/4 Ekim 1843.

"...Burgos ve Başhavz beyninde hafr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsil...":Kırkçeşme 1, 13-1/64b/2:5 Zî'l-hicce 1253/31 Ocak 1838;

"...Sultân Osmân Hân hazretlerinin havzı havâlisinde Vekîl-i harc Mehmed Ağa suyu mesleği dimeğle şehir mahallde kimesnenün mülk ve harîmi olmayan mevzi'-i hâlîde kendi mâliyle müceddeden hafr itirdiği 5 aded baca ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsil...suyu dahi cennet-mekân-ı müşârun ileyhün ana lağmına cereyân itmekde olduğundan...mecrâ-yı kadîmi olan İstanbul'da Kadırga limânı kurbında Bostân Ali Ağa mahallesinde kâin menzile...":Kırkçeşme 2, 14-1/174b/2:19 Şa'bân 1267/20 Haziran 1851.

⁶³ "...Uzun Belgrad ve Kömürçi Belgrad karyeleri kurbında Vâlîde Sultân suyu deresiyle Belgrad karyesinden Çiftehavz'a giden mâ-i lezizden...":Kırkçeşme 1, 13-1/7a/2:28 Receb 1265/20 Haziran 1849;

"...Orta Belgrad nâm karye sınırında Teryâne ta'bir olunur kimesnenün mülkine ittisâlden âri mevzi'-i hâlîde âbâr-ı müteferrikada hafr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsil eylediği on 3 masura suyu ol mevzi'a karîb Çiftehavz suyu yolına ilhâk...":Kırkçeşme 1, 13-1/15a/1:3 Cemâziye'l-evvel 1207/17 Aralık 1792;

"...Su nâzırı Hüseyin Ağa'nun Terkos nâhiyesinde Çiftehavz kurbında hafr itirdiği âbâr-ı müteferrikadan cem' u tahsil idüp...":Kırkçeşme 1, 13-1/51b/1:7 Zî'l-hicce 1256/1 Ocak 1841.

"...Bağçe-i Belgrad nâm karye hudûdî dâhilinde Çiftehavz kurbında Kavak deresi nâm mahallde kendi mâllarıyla iştirâken âbâr-ı müte'addide hafr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsil eyledükleri...":Kırkçeşme 1, 13-1/64b/1:5 Zî'l-hicce 1253/31 Ocak 1838;

"...Orta Belgrad karyesinde Çiftehavz beyninde hafr itirdüp ol mevzi'a karîb Kırkçeşme suyu câri olan Çiftehavz suyu yolına bâ izn-i mütevellî-ilhâk eylediği...":Kırkçeşme 1, 13-1/82a/1:21 Şa'bân 1281/19 Ocak 1865.

"...Hasekibaşı Ali Ağa hayatında Kömürçi Belgrad karyesi hudûdî dâhilinde Yorgi zimmî tarlası dimeğle ma'rûf mahallde hafr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' ol mevzi'a karîb Çiftehavz yolına ilhâk eylediği 3 masura mâ-i lezizün 1 masurası hakk-ı mecrâ alıkonulup bâki 2 masura mâ-i lezizün katması mevcûd olup vakf-ı müşârun ileyhün ana tarîkına cereyân itmekde olduğundan...":Kırkçeşme 1, 13-1/94b/2:13 Şevvâl 1257/28 Kasım 1841;

"...Muhâsebeci Mehmed Efendi Orta Belgrad kurbında Çiftehavz kurbında Uzuntarabaşı nâm mahallde hafr-ı âbâr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsil eylediği altı masura suyunu ol mevzi'a karîb Kırkçeşme suyu yolına ândan Çiftehavz suyuna ilhâk...":Kırkçeşme 2, 14-1/155a/2:7 Muharrem 1256/11 Mart 1840.

⁶⁴ Balıklıhavuz Kırkçeşme Suları tesislerinden olup Cebeceköy ile Küçükköy arasında yer alır: "...Sırlıklı çayırında Balıklıhavz'a karîb mahallde cem' olunan nisf masura mâ-i leziz vakf-ı şerîfün lağmına cereyân itmekde olduğundan...":Kırkçeşme 1, 13-1/1b/2:29 Cemâziye'l-evvel 1254/20 Ağustos 1838.

⁶⁵ "...Ayvad havz kurbında Ayvad deresi nâm mevzi'da âbâr-ı müte'addide hafr ile cem' u tahsil eylediği hakk-ı mecrâdan mâ'adâ 3 masura ve bir çuvaldız mâ-i lezizden müfrez nisf masura mâ-i lezizün katması...vakf-ı müşârun ileyh hazretlerinin ana tarîkına cereyân itmekde olduğundan...Yedikulle'de İrkad pazarında Ekserci kurbında...": Kırkçeşme 2, 14-1/237a/2:19 Rebiü'l-âhîr 1262/16 Nisan 1846.

⁶⁶ "...suyolu karyelerinden Kemerburgos ve Petnahor karyesi karşısında orman derûnında vakı' Başhavz mesleğinden Vâlîde kubbesi nâm mahalle câri olan mâ-i lezizden lağm ü kanavâtına tebe'iyetle nisf masura ve yine Bağçe karyesi kurbında Vâlîde havzı altında dere içinde vakı' âbâr-ı müteferrika ile cem' u tahsil olunan...": Kırkçeşme 2, 14-1/219-1Aa/2:gurre-i Muharrem 1266/17 Kasım 1849.

"...Atik Vâlîde Sultân tâbet serâhâ hazretlerinin evkâfından Havâss-ı refî'a kazâsına tâbî'ı suyolu karyelerinden Kemerburgos ve Petnahor karyesi karşısında orman derûnında vakı' Başhavz mesleğinden Vâlîde kubbesi...ve yine Bağçe karyesi kurbında Vâlîde havzı altında dere içinde vakı' âbâr-ı müteferrika ile cem' u tahsil olan mâ-i leziz...Aksaray'da Alem Beğ mahallesinde menzile icrâ olmağla...":Kırkçeşme 2, 14-1/225b/1; 27 Zî'l-ka'de 1258/29 Ocak 1843.

⁶⁷ "...Mi'mârbaşı Mustafa Ağa Havâss-ı refî'a kazâsında Çiftehavz kurbında Kiraslıhavz nâm mahallde kimesnenün mülkine ittisâlden âri mevzi'-i hâlîde âbâr-ı müte'addide hafr...":Kırkçeşme 1, 13-1/5b/2:23 Zî'l-ka'de 1264/21 Kasım 1848;

"...Çiftehavz'a karîb Kiraslıhavz'a câri Mi'mârbaşı suyunun menba'ı Kiraslıhavz nezdinde kimesnenün mülk ve harîmi olmayan mevzi'-i hâlîde âbâr-ı müte'addide hafr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsil...":Kırkçeşme 1, 13-1/55a/1:11 Muharrem 1263/30 Aralık 1846;

"...Terkos nâhiyesi civârında Çiftehavz korısı dâhilinde Kiraslıhavz kurbında hafr itirdiği âbâr-ı müteferrikadan nübü' idüp cem' u tahsil ve vezn olunan dokuz masura mâ-i lezizden müfrez nisf masura mâ-i lezizün katması...":Kırkçeşme 1, 13-1/93b/1:15 Rebiü'l-evvel 1260/4 Nisan 1844;

"...Çiftehavz'a karîb Kiraslıhavz'a câri Mi'mârbaşı suyunun menba'ı Kiraslıhavz nezdinde kimesne-nün mülk ve tarîkı olmayan mevzi'-i hâlîde âbâr-ı müte'addide hafr ve tahte'l-arz lağm ü kanavât ile cem' u tahsil ve ol mevzi'a karîb müşârun ileyh hazretlerinin suyu yolına ilhâk u idrâc idüp hakk-ı mecrâdan mâ'adâ bâki kalan 1,5 masura mâ-i lezizden müfrez 1 masura mâ-i lezizün katması mu'âyene olındukda el-yevm katması mevcûd olup suyu vakf-ı müşârun ileyhün ana tarîkına cereyân itmekde olduğundan...":Kırkçeşme 2, 14-1/204b/1:27 Zî'l-hicce 1261/28 Kasım 1845.

⁶⁸ İbrâhîm Edhem, 2000, 44-45. Abdülhamîd II. suyuolları ve bunlara bağlı bend ve kemerlerin tamiri hususuna büyük önem vermiş ve bu ameliye için Erkân-ı Harbiye mirlîvası İbrâhîm Edhem b. Said'i görevlendirmişti. İbrâhîm Edhem de "Mücmel" başlığı ve "İstanbul'un suyuollarıyla bendlerinin ve mebanî-i müteferrika-i sâirenin hülâsâ-i ahvâl-i târihiye ve hâzîrası" alt başlığı altında İstanbul su menbaları, bendleri, sedleri, kemerleri, yolları, katmaları, havuzları ve maksimleri hakkında hazırladığı bu çalışmayı 1310/1892-1893 yılında Abdülhamîd II.'e takdim etmişti (Erkân-ı Harbiye Mirlîvası İbrâhîm Edhem, Mücmel, İ.Ü. TY, nr; 5044). Ayrıca, İbrâhîm Edhem, İstanbul'un en büyük ve en önemli kemerleri ile tüm bendlerinin resim ve ebatlarını gösteren ve tüm suyuollarını açıklayan umûmî bir haritayı da tanzim ederek Abdülhamîd II.'e sunmuştu (İbrâhîm Paşa, İstanbul Suyollarıyla bendlerinin Harita-yı Umumiyesi, 1/650000, 66x48, 1312, İ.Ü. TY, Harita, nr:92577).

⁶⁹ "...Hazineârbaşı Ali Ağa hayatında Küçükköy kurbında Çeşmehavz nezdinde hâsıl eylediği...":Kırkçeşme 1, 13-1/114b/1:23 Cemâziye'l-âhîr 1266/6 Mayıs 1850.

Bu tesislerin üzerlerinde bugün yıkılmış veya çok harap daha birçok ikinci derecede tesis ve kemer mevcuttur. Deliklikaya kemeri, Aziz Paşa kemeri, Cebeci kemeri, Arpacı, Vîrân, Kumrulu, Sarı Süleymân, Çavuşköy, Suludere, Uzunkoltuk, Çifte kemer bunların başlıcalarıdır.

Romalılar menbalardan, yahut derelerden aldıkları suyu sarnıçlarda toplayarak, suyolları ve kemerler vasıtasıyla, şehre getirmişlerdi. Bizanslıların da bu usulü tatbik etmiş oldukları Burgazköyü civarındaki "Başhavz" denilen göletten anlaşılmaktadır. Bu Başhavuz bir bend değil, oluşturulmuş büyük bir havuzdu. Bend ise tabii bir havzanın sularını toplamak için inşa edilen bir sed idi.

Her kolun suyu ayrı ayrı kendi havuzlarında süzöldükden sonra toptan bu havuzda birleşir ve burada son defa temizlenerek doğruca İstanbul'a akar ve maksemlere girer.⁷⁰

D. ISKARALAR

Suyolcu ıstılahında ıskara (ızgara) olarak adlandırılan ve derelerin baş kısımlarında suların süzülmesine mahsus tesisler de vardı. Bunlar derelerin uygun yerlerinde suyu toplayıp asıl mecrâya verme hizmetini görmek üzere yapılmış sedlerdi (veya sütte).⁷¹ Nitekim bazı belgelerde de ıskara bu anlamda kullanılmaktaydı.⁷²

Su tesisleriyle sular şehre ulaştırılıp dağıtıma hazır hale getirilir.

E. BACALAR

Kırkçeşme suları mecrâsını teşkil eden tüneller ve dehlizler içerilerinden bir adam geçecek genişlikte yapılmıştır. Bu mecrânın başlangıcından sonuna kadar, her 30-40 m. mesafede birer baca açılmıştır. Bunlar suyolcuların mecrâ içerisine girmelerine yarar.

Bunlardan başka, son zamanlarda, yeraltı suyollarının üzerine rastlayan evlerde de rastgele bacalar, kuyular açılarak mecrâdan su alınmaktaydı.⁷³ Eyüp'te Yenikubbe'den Ayasofya maksemine kadar Kırkçeşme ana yolu üzerinde 100ü aşkın, Eğrikapı taksiminden Yedikule'ye giden kol üzerinde ise 50'yi aşkın açık baca vardı. Bu bacalar sağlık açısından sakıncalıydılar.⁷⁴

⁷⁰ Kırkçeşme 1, 13-1/15a/1:3 Cemâziye'l-evvel 1207/17 Aralık 1792; Kırkçeşme 1, 13-1/64b/1:5 Zi'l-hicce 1253/31 Ocak 1838; Kırkçeşme 1, 13-1/51b/1:7 Zi'l-hicce 1256/1 Ocak 1841; Kırkçeşme 1, 13-1/15a/2:9 Ramazân 1259/4 Ekim 1843; Kırkçeşme 2, 14-1/219-1Aa/2:gurre-i Muharrem 1266/17 Kasım 1849.

⁷¹ İbrâhîm Edhem, 2000, 47.

⁷² "Kırızlıhavz nezdinde kimesnenün mülk ü harîmi olmayan mevzı'-i hâlîde âbâr-ı mûte'addide hafr ve tahte'l-arz lağmlar ve kanavât ve tûlen 27 ve arzen 2 be hisâb-ı satrancı 54 zirâ' kârgir İskara ile cem' u tahsîl ve ol mevzı'de merhûm ve mağfûrın leh Sultân Süleymân hazretlerinin suyu yolına izn-i mütevellîyle ilhâk...":Mâ-i Lezîz, 6, 331/48/1; İbrâhîm Edhem, 2000, 47.

⁷³ Halkalı suları 1, 24/42/1:Fi 11 Şa'bân 1304/5 Mayıs 1887 ve fi 23 Nisan (1)302/5 Mayıs 1886.

⁷⁴ Gâlib Ata, 2000, 152; Suyolcuları bacalar içerisine çizmeleriyle girebiliyorlardı:s.160.

FENSA

MÜHENDİSLİK • MÜŞAVİRLİK • MİMARLIK

*İçme Suyu, Atıksu Arıtma, Altyapı, İletim Hatları ve Terfi Merkezlerinde
Uluslararası Standartlarda Mühendislik Çözümleri*

UZMANLIK ALANLARIMIZ

- Atıksu Arıtma Tesisleri (AAT) & Geri Kullanım Sistemleri
- İçme Suyu Arıtma Tesisleri (İSAT) & İsale Hatları
- Terfi Merkezleri & Pompa İstasyonları Tasarımı
- Fizibilite Raporları & Proje Tanıtım Dosyaları (PTD)
- Teknik Müşavirlik & İnşaat Kontrollüğü

FENSA Mühendislik Müşavirlik Mimarlık Ltd. Şti.
Oğuzlar Mah. 1379 Sok. No:15/6 Balgat / Çankaya – ANKARA
Tel: 0 312 287 00 89 / 0 533 697 77 48

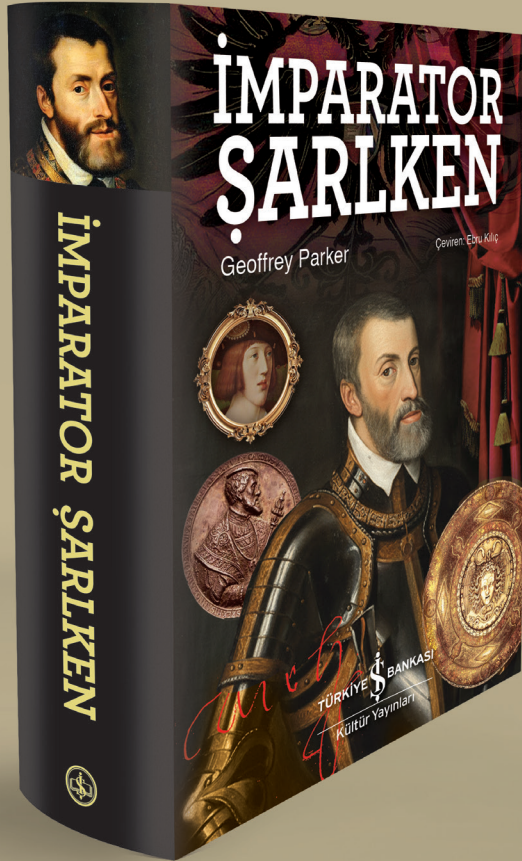
E-posta: fensaproje@gmail.com
fensa@fensa.com
Kuruluş: 26.02.2013

İMPARATOR ŞARLKEN

Erken modern dönem Avrupa tarihi konusunda önde gelen uzmanlardan olan Geoffrey Parker, toprakları Atlantik Okyanusu'nun iki yanına yayılan, dünyanın ilk transatlantik imparatorluğunu kuran Kutsal Roma İmparatoru V. Karl'ın, Fransızların Charles Quint'inin, dilimize yerleşmiş adıyla İmparator Şarlken'in yaşamını ve saltanatını anlatıyor.

Günümüze ulaşan Felemenkçe, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Latince ve İspanyolca tüm yazılı kaynakları inceleyen Parker, bu geniş imparatorluğun kurulmasını ve ayakta kalmasını sağlayan belirleyici kararların yanı sıra, Şarlken'in başarılarını hem kişisel hem yapısal bir çerçeve içinde irdeliyor. İmparatorun yaşamının en gizli kalmış ayrıntılarına inerek, karakteri ve eğilimleri konusunda ipuçlarına ulaşıyor.

"Parker bir başyapıt ortaya koymuş: Bu karmaşık adamın ve inanılmayacak kadar büyük imparatorluğunun destansı, ayrıntılı ve canlı öyküsünü bize sunuyor." Susannah Lipscomb, *Financial Times*

İmparator Şarlken
Geoffrey Parker
Çev. Ebru Kılıç
784 sayfa

Kurucusu olduğumuz Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları;
Türkiye'yi yeni kitaplarla, okurları yeni dünyalarla tanıştırmaya,
okuma sevgisini büyütme devam ediyor.